ПАРТИЗАНСЬКИЙ

КРАЙ

РЕПОРТАЖ

ВІД АВТОРА

Давно відгриміли бої...

Виросло нове покоління, що не бачило й не зазнало страшного смерчу Вітчизняної війни, горя, злиднів, знущання і смерті.

Але живуть свідки й учасники тих незабутніх подій. Це вони із зброєю в руках захищали рідну землю від найлютішого і най-жорстокішого ворога — німецького фашизму,— стояли на смерть в тяжких кривавих боях, розгромили нападників і переможцями вступили в Берлін.

Та скільки їх, воїнів, не повернулося з війни...

Лишились вдовами дружини, що їхні душі й серця обпалені горем і сльозами.

Лишились дівчата, що виряджали колись своїх коханих на ратні подвиги, ждали й виглядали їх, любимих, найдорожчих у світі, з фронту, та так і не діждалися...

Без щастя, ніжності й любові минули їхні горьовані роки, заплівши в коси дівочі передчасну сивину.

Повиростали діти сиротами, і тільки фото нагадують про рідного батька чи брата, що загинув на полі бою смертю хоробрих...

Лежать радянські воїни по всіх землях, де пронеслася, мов буря, кривава війна. Лежать у тихому спокої солдати і матроси, сержанти і старшини, офіцери, генерали й адмірали.

Лежать під шатами зелених лісів партизани. Журно шумить над ними чи стара сосна, чи могутній дуб, чи білокора береза. Приходять до могили дівчата, матері, кладуть вінки й букети квітів, зрошують барвистий цвіт пекучою сльозою. Весною над цими могилами співають солов'ї, туркотять горлиці, проносяться шумливі грози... Про них, безстрашних і хоробрих партизанів, написана ця книга. В ній немає вигадки. Тут показано сувору правду, яку чув я від воїнів у походах і в часи перепочинку біля вечірніх кострів. Там же слухав і розповіді чехословацьких солдатів, що перейшли на бік партизанів і разом з ними громили німецьких загарбників.

Хай же ця книга буде світлою пам'яткою про тих, хто не дожив до щасливого Дня Перемоги, хто своє дороге життя віддав за рідну країну, за рідний народ, хто власною кров'ю скріпив дружбу народів, виборюючи для них щасливе і прекрасне майбутнє, і хай буде вона доброю згадкою про тих партизанів, що воювали у Вітчизняну війну й лишилися живими...

ЧЕРЕЗ ЛІНІЮ ФРОНТУ

У хаті пахло травою, розтрушеною по долівці, пахло квітами. Два великі букети стояли в глечиках па столі. Поралась по господарству Малайка — шістнадцятилітня господиня, яка дала нам, працівникам редакції газети "Комуніст", у своїй хаті притулок. Мати її померла, батько па фронті, брат — теж на фронті. Вдома лишилась вона сама.

Сьогодні, в неділю, Малайка одягла святкову вишивану сорочку, почепила на шию разок голубенького намиста і, дивлячись у дзеркало, запитувала в нас:

— А правда, гоженьке? Тільки шкода — не моє, позичене. На лісовій галявині зібралося багато марківських дівчат. Ми

залюбки слухали їхні пісні, милувалися танцями, доки не прийшов сюди лісник. ' — А геть, чортові дівки,— лаявся він,— всю траву мені потолочили. Що, вам іншого місця нема?

Не злякались його дівчата. Як узялися відчитувати — мусив замовкнути.

— Бач який! — кричала голосніше за всіх Маланка.— Ти б на фронті повоював, а то ходиш тут та бурчиш, як свекруха. Велике діло — траву йому потолочили. Дощ пройде, й підійметься трава. Ми он за який час вийшли до лісу трошки погуляти...

— Не зважай на нього, Маланко,— радила подруга,— я йому частівочку заспіваю, він і одчепиться.

І задзвеніла в руках дівочих балалайка. Гострі насмішкуваті слова дошкуляли гірше батога.

— А щоб тобі язик усох! — вилаявся лісник та й пішов. Увечері, повернувшись до хати, Маланка помітила, що я збираюся в дорогу.

— Та ви б погостювали ще трохи,— просила. У хаті душно.

Я вийшов на подвір'я. Небо було всіяне зорями, та яскравіше за всі горіла моя улюблена зірка вечорова. Я дивився на її привабливе мерехтіння. Скільки спогадів, скільки думок викликатиме вона в душі моїй там, за лінією фронту, в глибокому ворожому тилу, куди я мав

летіти невідкладно. І пригадаю друзів не раз. І постане перед очима тихе село з добрими й привітними людьми, і оці яри глибокі, і горби високі, і квітучі вишневі сади з пташиним світом, де мирно так виспівують цілу ніч невсипущі солов'ї. Це тільки частка України. Це тільки клаптик рідної землі, а майже вся Україна ще там, в тій стороні, де мерехтить і сяє оця зірка вечорова. Туди лягли дороги бойові, туди простяглися шляхи, тернисті та криваві.

Непомітно підійшов до мене хлопчина, кур'єр Сашко.

— Машина заправлена. Он там стоїть,— показав він рукою на сусідське подвір'я.

Я попрощався з своїми друзями. Редакційний шофер Марійка включила мотор. Машина м'яко рушила з двору і помчала темними й тихими вуличками до шляху.

На Південний фронт я виїжджав з Старобільська, але коли повернувся з відрядження, то вже редакції не застав. Приміщення було порожнє. На підлогах валялося розбите скло з шибок, де-не-де звисали понівечені рами.

Німецькі бомбардувальники з'являлися над містом майже щоночі, освітлювали його ракетами, а потім скидали бомби куди попало.

Редакція перебралася до Марківки, а урядові установи й ЦК КП(б)У розташувалися в селі Кабичівці на Луганщині, яке жартівливо називалося "столицею".

Ось до цього села і їхали ми зараз, полохаючи ховрашків, що в світлі фар перебігали через колію, швидко зникаючи в придорожніх бур'янах. Опівночі ми спинились біля хатини з затемненими вікнами.

Відділ пропаганди й агітації ЦК КП(б)У розмістився в невеличкій кімнаті. Тут стояв стіл, збитий з необструганих дощок, застелений газетами. На столі у глечику красувався великий букет шипшини, трохи прив'ялої, бо почали вже осипатися з неї блідо-рожеві пелюстки. На стіні карта Середземного моря і плакат, на якому змальовано хлопчика з біркою. Під малюнком напис російською мовою: "Я жду тебя, воин-освободитель".

Тільки на третій день пощастило вилетіти до Москви. Там зустрівся з комісаром партизанського з'єднання товаришем Богатирем.

— Я знаю,— сказав він.— ЦК КП(б)У відряджає до нашого з'єднання лектора і письменника. То оце ви і є той письменник?

— Так.

Ми познайомились.

— Вилітати будемо днів за три-чотири,— сказав Богатир.— Можна було б і раніше, та я дуже хочу дістати кіноустановку для наших партизанів. В ЦК КП(б)У обіцяли допомогти мені.

Минуло кілька днів, і ми, одержавши в Штабі українського партизанського руху все потрібне в дорогу, вирушили на аеродром.

Яка сила літаків! Винищувачі й штурмовики, бомбардувальники дальньої дії... І тут же вишикувались "дугласи". Ми з цікавістю оглядаємо саме ці машини, намагаючись заздалегідь вгадати, яка ж із них забере нас до Липецька, щоб звідти, піднявшись вище хмар, пронести через лінію фронту до партизанського краю. Липецьк.

Ждемо вечора. Над аеродромом чути безперервне гудіння моторів. Одні літаки сідають, другі підіймаються, треті підру-льовують до

стартової площадки, щоб помчати по ній, мов стріла, і потім, легко відірвавшись від землі, птахом звитися в небо.

— На дощ збирається.

— Та хіба ці хмари страшні? Для нас важливіше, яка там погода,— сказав Богатир.

І ми всі розуміємо: там — це значить в тилу ворога.

— Чув я,— озивається один з пасажирів.— Учора від грозових розрядів мало не загорівся літак, довелось повертатися назад.

Ми стежимо за півднем, де купчаться хмари, густішають, виростають згодом в суцільну сизу смугу, яку раз по раз розривають сліпучі й бистрі блискавки.

Косяком зачепила та смуга сонце, і одразу немов сутінки вечірні окутали все навколо.

— Мабуть, не будемо летіти. Доведеться чекати завтрашнього вечора, бо лінію фронту перелітають тільки вночі.

— Кажуть, німці дуже обстрілюють наші літаки.

— Без цього не обходиться. Часом навіть збивають. Знявся раптовий буряний вітер. Він ніс із собою навальні

хмари, з яких уже падали рідкі краплини.

Та гроза швидко промчала. Знову засвітило сонце. Прибув з своїм екіпажем льотчик, полтавчанин Федоренко.

Ми швидко навантажуємо "дуглас". Тут і боєприпаси, і перев'язані шпагатом паки газет та листівок, і лантухи з милом та цигарками.

Все підготовлено для польоту. Включається мотор. Від пропелерів дме страшний вітер, лягає в один бік трава.

Я облюбував собі місце біля віконця. Багряно палає захід. Окремі хмарки, осяяні сонцем, милують зір дивовижною красою. На тлі неба маячить літак. Рушаємо й ми. З кожною секундою машина набирає швидкості, мчить, як вихор. Ледве помітний ривок — і ми відриваємося од землі.

Під нами мелькають будиночки, дорога, телефонні стовпи, поле, потім знову дорога, йде по ній людина. Спинилась, дивиться на літак. Ми підіймаємось все вище й вище. Пропливають, мов на екрані, села, лісочки, поля, озера. Все добре видно, навіть гусей, навіть гусят, що хлюпочуться в тихій заводі невідомої нам річки.

Лінію фронту будемо перелітати години о дванадцятій ночі. Зараз початок одинадцятої, а багряна зоря ще яскраво горить на заході. Дивовижними здаються тут хмари. Вони справа і зліва; вони спереду, то сизі й густі, осяяні відсвітом зорі, то зовсім білі й довгі, витягнулись непроглядною смугою, мов ліс, вкритий інеєм. То виростають вони часом, наче гори з крутими урвищами, гострими шпилями, далекі, холодні, неприступні... Поволі згасає зоря. Яскравішими стають у небі зірки. Світло місяця падає на крило літака й сріблить його своїм сяйвом. Під нами вже темна земля. І в тій тьмі то тут, то там засвічуються вогники, їх видно хто й зна куди.

— Вже недалеко лінія фронту,— говорить мені стрілок-ку-леметник. Він пильно тепер стежить за небом. Тут починається та зона, де можна зустрітися з німецьким месером.

Я дивлюсь у віконце. Спереду вже нишпорять по небу світляні мечі прожекторів. Очевидно, німці чують гудіння наших моторів. Ми підіймаємося вище. Стає холодно. Виблискує під місяцем крило літака, та вже не росою, як раніше, а інеєм.

Пропливла під нами хмарина, потім іще одна. Внизу добре видно часті спалахи. Це б'ють по нас ворожі зенітки. Я помічаю вогняні змійки трасуючих куль, але вони пронизують хмарину метрів за тридцять-сорок від літака.

Ось промінь прожектора б'є прямо у віконце, неприємно засліплює.

"Піймали",— думаю я, не відриваючи очей від землі, де у тьмі з'являються все нові й нові вогні пострілів. Та промінь ковзнув набік, упав, мов у прірву. В цю хвилину напливає хмарина...

Минаємо лінію фронту.

Під нами лежить земля, на якій поки що панує німець, і неприємне почуття стискає серце. Десь у хатині світиться вогник. Видно річку. Подаються звідти світляні сигнали, а праворуч горять багаття, яскраві, великі.

Може, то палають хати?

Дошкуляє холод. Я даремно вдивляюся вниз. Тьмяною смугою майнула якась річка, а над нею змійкою знялись вогні трасуючих куль.

Що там таке?

Із тьми вихоплюється несподівано промінь прожектора, шарить по небу і, не знайшовши в ньому нашого літака, швидко гасне. Тут стоїть, очевидно, якась застава або гарнізон противника.

Спереду знову велике багаття. Наближаємось до нього. Може, це і є партизанські вогні? Мені хочеться пересвідчитись, і я запитую про це в кулеметника. Він посміхається:

— А то ж німці палять, ловлять нас, думають, що наші льотчики не розберуть і посадять машину. А ми вже знаємо, де партизанські вогні горять, а де ворожі. Нас не одуриш.

Я дивлюся вниз. Де-не-де блимне світло в хаті. І знову лежить темна й наче змертвіла земля. Одноманітно гудуть мотори. З вихлопної труби літака вириваються часом пасма іскор і швидко гаснуть на вітрі. Уже не ширяють прожектори, не видно спалахів зеніток, не видно трасуючих куль. Чи довго ще летіти — не знаю.

Та ось знову з'являється багаття. Може, це німецьке? Я не відриваю від нього очей. Я стежу за ним.

— Ото наші партизанські воші горять! — кричить мені на вухо кулеметник.

Серце забилося схвильовано. Швидше б уже на посадку. Три великих багаття вряд і четверте збоку палають дуже яскраво серед нічної пітьми.

Знижуємось. Одразу стає тепліше. Збоку від нас помічаємо літак, потім іще один. Вони кружляють над аеродромом. 'Звиваються в небо сліпучі зелені ракети. Приземлився перший "дуглас", другий. Ми йдемо на посадку третіми. В освітленні яскравих вогнів видно коней, вози, людей.

Ось колеса торкаються землі, мчать по ній, та поволі стишується їхній біг; біля першого багаття наш "дуглас" зупиняється. Відчиняємо дверцята. До літака біжать озброєні... німЦі. На серце війнуло холодом. Як же це? Ми потрапили на ворожий аеродром?

Високий офіцер у погонах з парабелумом і німецьким автоматом, а поруч нього низенький вояк у словацькій чи мадьяр-ській формі, а там он далі поспішає жандарм. Вони стоять перед нами, зацікавлено нас оглядають.

— Та швидше виходьте,— озивається раптом "німецький офіцер",— душа мре, так хочеться московську цигарку закурити.

Кожного з нас оточує одразу юрба партизанів. Заготовлені на дорогу цигарки тануть швидше, ніж морозиво, виставлене на сонце.

— Оце так тютюнець! — говорить один.

— Добрий тютюнець,— вимовляє другий, смачно затягаю-чись димом.— Закуриш — аж на душі світлішає. Дай іще, товаришу, одну.

— Почастували ж тебе, і годі, а то їм самим не лишиться нічого.

— А ми тоді нашого, партизанського, дістанемо.

І десятки рук тягнуться до другої коробки, так само швидко спустошуючи її, як і першу.

Поблизу літака росло жито. Рідке, засмічене, воно вигравало під місяцем росою. За житом було невеличке озерце чи болото. Там мирно кумкали жаби, і якось не вірилось в ті хвилини, що це тил противника, що поблизу стоять ворожі гарнізони, що в тутешніх селах немає колгоспів і немає голів сільрад, а є старости.

Я жадібно оглядав людей, з якими згодом мені довелось познайомитися ближче, шукав очима серед них командира.

— А Сабуров тут? — спитав я одного з партизанів. Він обернувся, глянув навколо.

— А онде ж і Сабуров.

В оточенні бійців стояв високий чоловік у генеральській формі з люлькою в зубах. При світлі місяця добре помітив сивину його скронь. Ми познайомилися.

Густіше вкривала роса некошену траву. Здіймався над болітцем передсвітанковий туман. Гасилися багаття, розвантажувались літаки, і підводи одна за одною зникали в темнім лісі, мов у льоху.

Якийсь партизан повів нас ночувати до найближчих хат хутора Дубницького.

Розмістились ми на підлозі. Спали дві-три години. Зранку небо було похмуре, сіре. Падав дрібний дощ. На подвір'ї цвіли маки. Тут же й криниця. Високо підводився над нею журавель. Хат на хуторі небагато, але хати рублені, просторі, почорнілі від часу. Зразу ж за хатами починався ліс.

До нашої господині увійшла дівчинка років семи, босонога, білява, в старенькому платтячку. Особливо вражали її очі. Вони були голубі, допитливі, налякані.

— Де твій батько, дівчинко? — запитав у неї один з моїх супутників.

Дівчинка мовчала, оглядала всіх нас недовірливо, позирала на зброю.

— Як тебе звати?

— Нема,— відповіла вона згодом на перше запитання,— в Красній Армії.

І знову замовкла. Личко в неї бліде, а розумні очі повиті смутком дорослої людини.

Нічого більще не сказавши, вона вийшла з хати і попрямувала повз грядки непрополеної капусти до сусідського подвір'я.

За городом виднілася невелика галявина з житом, на якій росло кілька столітніх дубів.

В обідню пору ми вирушили до партизанського табору.

Ліс і ліс. Ставало на годині. Голубіло небо. Співали пташки. Ми під'їхали до річки Уборть. Які тут мальовничі краєвиди, яка захоплююча краса! Замріяна лісова річка, немов дзеркало, відбивала в собі й гілля старого дуба, що широко розкинув могутню крону свою, і білокору березу, що, нахилившись над водою, милувалася своїми вітами. А далі лягли піскуваті береги, чисті, незаймані. І знову зеленою смугою простяглися дуби, берези, сосни, такі свіжі, умиті після дощу.

Дорога то звивалася під гору, то спадала в долину, і тоді раз у раз розгорталися нові мальовничі краєвиди.

Ось з'явився горілий лісок. Перехрестя. Звернули ліворуч. На горбі біля сосон побачили курені, замасковані зеленню. Тут розмістився партизанський табір сабуровців.

У лісі між соснами варився обід. Стояли на припоні осідлані коні.

Коло свого куреня в натільній сорочці з засуканими рукавами сидів Олександр Сабуров. Він щиро й голосно сміявся, спостерігаючи, як ординарець Степан ловив дике каченя і ніяк не міг його впіймати.

— Єсть,— скрикнув зраділо, несучи маленького пухнастого втікача до столика.— Таке мале і таке бистре, заморити може.

— Дай гляну.

Олександр Миколайович ніжно гладив шовковий пушок каченяти.

— Ну що з тобою робити? Чи супу з тебе наварити, чи на волю тебе випустить?

Він притулив його до щоки, побавився ним, а потім серйозно наказав:

— Однеси, Степане, і поклади там, де взяв... його мати розшукає.

— Добре, віднесу зараз.

І коли Степан пішов навпростець до річки, Сабуров, дивлячись йому вслід, сказав:

— Сибіряк. Виріс у лісі. Птахів любить. Раніше білку приручив... Така втішна була білочка, а потім не стало її. Чи то хтось з дерева її збив. Нема. Степан так вболівав за нею. А оце вчора приходить з річки, приносить в картузі двох каченят. Взяв коритце, налив туди води, пустив їх і милується, як вони плавають.

Осторонь на горбі було викопано землянку. Біля неї сиділи словацькі солдати, які нещодавно перейшли на бік партизанів, і співали. Я підійшов до них послухати незнайомий мені мотив. У народній пісні розповідалось про вояка, що його силоміць погнали на фронт, про матір словачку, про її журбу пекучу і сум, що його нічим не розвіяти, нічим не вгамувати.

Чекає мати рідного соколика. То підійде до ліжка, на якому він спав, то сяде зажурена край віконця і довго-довго дивиться на дорогу, по якій ведуть коня бойового, а сина вже нема. Сина забито на війні.

Велике горе у матері словачки. Погасне радість її навіки, як згасає догоряюча свіча. І день буде — як ніч. І очі її не глянуть на сонце, і люди не побачать на обличчі в неї доброї посмішки. Горе, як зілля отруйне, вкоротить їй віку.

У колі своїх товаришів сидить танкіст Мартин Корбель. Він теж співає, і пісня нагадує Мартинові далекий рідний край, де лишив він стареньку матір та сестер. Чи побачить він їх? Чи зустрінеться з ними? Не раз уночі, коли тихий місяць зазирав у курені, коли ясні зірки горіли в небі, Мартин не спав. Він дивився на їхнє мерехтіння, і здавалось тоді йому, що й зірки яскравіше горять в рідній стороні, і краще світить місяць, і милішої немає землі на світі від землі словацької. Він любить її ніжно й сильно, зберігає про неї пам'ять, вірить: надійде щасливий день — і Мартин Корбель, словацький вояк, буде йти по рідній землі, визволяючи її від ненависного фашиста, чесно гляне в очі землякам, з гордістю скаже: "Я воював у партизанському загоні. Захищаючи Україну, я захищав від ворога свій край".

Ми ближче познайомились з танкістом. Він іще недобре володів російською мовою, але його можна було зрозуміти.

— Думка про втечу до партизанів не давала мені спокою. Не я один. Ціла група нас, вояків 101-го словацького полку, збиралася втікати з армії. Одного разу, години о другій дня, прочитали нам наказ, в якому повідомлялось, що "офіцери і солдати, які перейдуть на бік партизанів, вважатимуться зрадниками батьківщини і будуть засуджені до смертної кари". Крім цього, в наказі зазначалося: "Родини зрадників будуть розстріляні". Слухав я, і мені аж душно робилося. Адже в мене мати, сестри. Я дуже їх люблю. Старша сестра Ганна була куховаркою, Катерина — кравчиха, а найменша, Марина, працювала з матір'ю на

городі. А мати в мене добра. Пам'ятаю, коли виряджала мене на війну,— все плакала.

Мартин помовчав, подивився на сосну, що її віти ледь ворушив вітер. Було помітно, як спогади мимоволі схвилювали його.

— Перейти на бік партизанів — це віддати на смерть маміч-ку стареньку... сестер...— Він переломив у пальцях соснову гілочку й кинув її геть.— А потім я подумав: я син, але я і вояк. На моїй батьківщині гинуть матері, і сестри, і брати. Моя рідна Словакія пограбована німцями, залита кров'ю. Це бачить, це розуміє кожен чесний словак, і якщо він любить свій народ і свою землю, він мусить воювати проти німців, а це можливо тоді, коли перейти до партизанів. І я твердо вирішив: втікати! І не просто втікати, а ще забрати з собою танк. Адже в армії я був танкістом.

Про своє рішення повідомив найближчих друзів, з якими умовлявся про втечу. Один з них відповів: "Треба почекати. У мене дружина, діти..."

До другого підійшов — той теж вагається, бо в нього рідні лишились.

"Більше не можна ждати",— сказав я їм і сам почав готуватися до втечі. Я замінив у машині свічі, а потім поїхав по вулицях Єльська. Перевірив — все діяло безвідмовно. Того ж дня в обідню пору я зайшов до гаража, щоб здійснити свій намір, дивлюсь, а там радист. Я запропонував йому вилізти з танка.

"Чому?" — спитав він.

"Тормоз,— кажу,— хочу перевірити".

Радист пішов, а я швидко заліз у танк, вивів його на дорогу Єльськ — Буйновичі. Спочатку їхав на середній швидкості і навмисне по тій вулиці, де квартирували офіцери, щоб менше було підозріння. Бачу — ніхто не

переслідує. Дав максимальну швидкість — 55 кілометрів на годину. Спереду в мене залізниця. Я мчу до неї. Вартовий, помітивши мій танк, вибіг на дорогу, махає рукою, щоб спинився, а я мчу. Ледве встиг він відскочити, а то я б його розчавив гусеницями.

Тільки біля села Ремезів помітив я два танки і одну вантажну машину з солдатами, що гналися за мною, але вони чомусь повернули назад.

Я скинув із себе комбінезон, розірвав сорочку, виставив її замість білого прапорця, щоб мене побачили партизани і не стріляли по мені. Та вони, мабуть, цього не помітили, а може, подумали, що їх заманюють у пастку. Спереду в мене річка. Міст спалено. їхати далі не можна і лишатися на цьому березі теж не можна. Кожна секунда дорога. Вирішив тоді шукати броду і нещасливо, бо загруз. Якесь топке місце попалось.

Виплигнув я з танка, захопив гвинтівку з собою — та до лісу. Шукав партизанів, а зустрівся з селянками. Я в них питаю: "Де штаб?"

А вони злякались. Мовчать. Позирають одна па одну. Я їм пояснюю: "Хочу бути партизаном. Швидше ведіть мене до штабу. Треба рятувати танк".

Одна жінка, сміливіша, сказала: "Ходім".

І привела мене куди слід. Партизани зібрали людей з села Ремезів, стали розкопувати берег, щоб я міг навести свій танк. Але швидко це зробити було неможливо. Ми вийняли з танка два кулемети, снаряди, а гармату я повернув у бік Єльська.

Через якийсь час почулося гудіння літака. Всі ми розбіглися по лісу. Я з кулемета відкрив по літакові вогонь, але стріляти було незручно. Кулемет стояв на звваленому дереві, тремтів від стрільби і тому бив

неточно. Потім прилетів іще один бомбардувальник, бомбив, бомбив, а в танк все-таки не влучив. Тоді він розвернувся і почав скидати запалювальні бомби на село Ремези, попалив хати. Пересиділи ми бомбування в лісі та знову до танка. Дуже хотілося нам витягти його. Тільки приступили до роботи, бачимо, летить іще їх чотири. Бомбили кріпко, а в танк знову ж таки не влучили. А він все глибше засмоктувався. Уже в середину налилася вода. Бачу, витягнути неможливо. Партизани мені радять: "Вибери все, що можна, а танк хай злетить у повітря".

Так ї зробив, підклав міну і підірвав.

— Кажуть, кіно привезли з Великої землі? — спитав раптом мене Мартин Корбель.— То є правда?

— Правда,— і ми обоє подивилися в той бік, де між стовбурами сосон вже напинався білий екран.

Секретар парткомісії товариш Ципко разом з комісаром і командиром намітили план і черговість демонстрування фільму. Одразу ж помчали гінці у ближчі і дальші загони сповістити про таку надзвичайну подію.

І коли за обрій зайшло сонце, з різних кінців лісу прибували колонами, групами й поодинці піші і кінні партизани та партизанки. Всі вони озброєні. Якого тільки одягу тут не побачиш! Той в офіцерському мундирі, навіть з погонами. Глянеш — німець, та й годі! А той дістав собі особливий якийсь картуз і мадьярську форму. Піджак великий, його володареві довелося ножицями відчикрижити зайве на рукавах, і дивиться на світ молодий боєць веселими очима. Третій просто тобі франт. Поживився, мабуть, при розгромі поліційного куща. Широкоплечий, ставний юнак має автомат, трофейний парабелум. Водиться також в його кишені свіжий тютюнець, яким щедро він частує своїх товаришів.

А що ж то за хлопчик, у якого на голові надміру великий картуз з червоною стрічкою? Еге, це неабиякий хлопчина. Це Коля Симончук із взводу Артюхова. Він не раз ходив у розвідку, не раз витанцьовував перед німецькими солдатами, потішаючи їх, а ті, дурні, й не догадувались, що гострий зір хлоп'яти точно підраховував і їхню зброю, і місце розташування вогневих точок, і кількість живої сили. У хлопчика немає нікого, крім діда, який лишився в селі Стасеві, поблизу'Малина. Коля скінчив всього три класи. Він дуже любить свого вчителя Дмитра Федоровича, хоч прізвища його не пам'ятає, але знає, що Дмитро Федорович зараз на фронті, воює з німцями, а як їх розіб'є Червона Армія з партизанами, тоді Коля піде до школи доучуватись і житиме знову з дідом, допомагатиме йому в господарстві.

Сьогодні юний розвідник разом з дорослими дивитиметься фільм. Він облюбував уже собі місце, щоб звідти все було видно.

Люди прибувають. Он ідуть артилеристи із взводу Івана Картузова, а з протилежного боку між деревами з'явилася кіннота. Це автоматники з загону комбата Іванова, не хлопці, а орли. Озброєні добре, одягнені добре, кінь у кожного — як змій.

Коней і зброю тут бережуть мов зіницю ока. їдуть вершники, співають, і далеко лине по лісу луна:

...Гей, долиною,

Гей, широкою козаки йдуть...

А там он групою стоять словацькі солдати. Вони теж співають, їх оточили партизани, слухають, переймають мотив, починають підспівувати:

...Словенські вояци до боя рукую, Не єдна мамічка серце зармцує, Не єдна мамічка ручкі заламує, Шкода тя, синочку, на тей войнє буде...

Раптом у словацькому гурті засокотала курка, ну, справжнісінька тобі курка, коли вона яйце знесе та й кудкудаче про цю подію на все подвір'я. В гурті партизанів зривається сміх. Хтось просить:

— Ану півня подай нам, півня!

— Собаку краще, собаку!

— Собаку і Гітлера,— вимагають інші,— ото їх і буде пара. У натовпі стоїть імітатор Андре Гудак — веселий, дотепний

солдат. Він завжди розважає партизанів різними витівками. То копіює п'яних німців, то розповідає про Гітлера, якого довелося йому бачити в Празі. І Андре Гудак так його зображує, що раз по раз серед присутніх вибухає регіт.

Вечоріє. Кує зозуля. Туркочуть горлиці. Кіномеханіки пробують світло. Відразу стихають пісні, жарти, голосний сміх.

Густо й швидко заповнюється перед екраном майданчик. Хто сидить, хто стоїть. Всім видно. Всі напружено чекають початку, бо це вперше за два роки партизанського життя випало таке щастя.

Першим демонструється кіножурнал "Перемога в пустелі", а потім художній фільм "Парень из нашего города". На екрані поїзд. Гримлять колеса, здіймається з-під них густа пилюка, мелькають дерева, телефонні стовпи. Спереду крутий укіс. Поїзд мчить, нестримний, швидкий. Напружено стежать за ним глядачі, і раптом з натовпу партизанів вирівається голос:

— Гей, мінери, не зівай... ешелончик добрий.

Люди з дальших загонів спізнилися до початку. Довелося влаштувати для них ще один сеанс, але багато з тих, хто вже

переглянув цей фільм, лишались дивитися його вдруге, вихваляючи та захоплюючись героєм.

— У нас Талахадзе був такої вдачі... Ну, хлопець! Нічим його не зламаєш.

Фільм справив на партизанів сильне враження, і вони довго про нього згадували у загонах.

Тут ми познайомилися з медсестрою Євдокією Коноваловою, родом з села Селечні, Суземського району, Орловської області. До війни вона працювала на Брянщині, там зустрілася з Сабуровим і його товаришами.

— А ви змогли б нам щось розповісти про Сабурова як людину, як командира?

Дуся Коновалова на кілька секунд задумалась:

— Ну що... Сабуров дуже любить пісні, музику, а ще більше дітей. Пам'ятаю, стояли ми загоном у Нововасильєвську. Там в однієї вчительки була дівчинка трьох років — Світланочка. Оченята голубі-голубі, вії довгі, а волоссячко, як стиглий льон. Сабуров у вільний час візьме дівчинку на руки, підкидає її і ловить на льоту, або пригорне, голубить... Ласощів не було, ляльок теж не було, то він їй дарував... гільзи з-під патронів. Ще любить Сабуров читати книжки, любить розповідати біля багаття про різні зустічі з цікавими людьми. Не скупий, добрий.

Одного разу партизани захопили банк, привезли до Сабурова касирку, яка там працювала. Сабуров дізнався, що вона дружина командира Червоної Армії.

"Німці знають, де ваш чоловік?"

"Про таке я нікому не кажу, а кажу, що гостювала у рідної мами з дітьми, евакуюватись не встигла. У дорозі потрапила в оточення. Жити нема з чого, продавати нема чого. Щоб врятувати дітей від голоду, змушена була піти на роботу в німецький банк".

"Скільки платили вам на місяць?"

"Сто сорок карбованців".

Сабуров відрахував пачку грошей і каже:

"Оце вам зарплата за два роки — німецька.— І взяв потім пачку, ще більшу.— А це наша, партизанська...— І дав їй п'ять тисяч карбованців.— Беріть, щоб діти не знали голоду, щоб вони діждалися рідного батька з війни".

Касирка тримає гроші. Руки тремтять, губи тремтять... Розплакалась...

Ще хороша в нього вдача — не заздрісний. Іноді буває задумливим. Коли ж на душі неспокійно або чимсь стривожений — і виду не подасть... Сміється, жартує... В бою часом ходить на повний зріст. Кулі навколо нього свистять, а він іде. То вже бійці його оберігають: "Лягайте, товаришу командир! Лягайте!.."

Дуже любить птахів, білочок, всяких інших звірят, як і його ординарець Степан. Такий Сабуров.

...А ввечері, пихкаючи своєю люлечкою, генерал Сабуров сидів разом з бійцями біля багаття й розповідав про перші дні війни.

— Стояли ми тоді табором у лісі, поблизу Києва. Одержали повідомлення — на одній з галявин приземлився ворожий літак. Пішли розшукувати. Ніч. Темрява така, що ледь маячать перед очима кущі.

Йдемо тихо і раптом чуємо шарудіння. Причаїлись. Слух тоді стає гострим, як і очі. Стежимо. Гойдаються гілочки. Я даю команду: "В атаку!.." Коли щось як шугоне в гущавину... Вже потім здогадались — то був дикий козел. Пам'ятаю й інший випадок.— І Сабуров набиває свіжим тютюном люльку.— Теж стояли ми в лісі — курсанти і начскладу НКВС. Я там працював комісаром. Жили ми тоді в палатках. Настала ніч. Всі сплять, тільки не дрімають вартові. Раптом десь години о дванадцятій ночі чуємо страшенний крик:

"Рятуйте!.. Рятуйте!.."

Ну, ріжуть або душать людину... Це був той час, коли німці скидали свої десанти. Уявляєте собі, отой крик підійняв п'ятсот чоловік курсантів.

Вирішили дізнатися, що ж сталося? Примчали сюди лікарі. Заходимо в палатку, дивимось: лежить курсант і крізь сон вигукує: "Рятуйте!"

Розбудили його. Він здивовано всіх нас оглядає, бо ще не отямився від сну. Лікарі його обмацують. Крові нема, ран нема.

Отаке іноді траплялося на початку війни.

ВІН ПОВЕРНУВСЯ з РОЗВІДКИ

У згасаюче багаття поклали дрібного соснового гілля, і смоляні пучки глиці, спалахнувши жарким полум'ям, освітили стовбури дерев. Сотні іскор, здійнявшись у повітря, швидко згасали. Ніч здавалася темнішою.

До вогню підійшов юнак у сірому френчі, в кубанці з багряною стрічкою, в чорних, надмірно широких і таких довгих штанях, що з-під них визирали тільки блискучі наваксовані передки жовтих черевиків.

За поясом у нього пістолет, в руках—чреміима нагайка. Граючись нею, він підсів до вогню.

— Закурити б. Просто вмираю без курива!

Його почастували московським тютюном. Жадібно затягуючись димом, він почав розповідати:

— Аж до Прип'яті в розвідку ходив.

— Ну і як там?

— Німець мені мало личаки не сплів. А як вийшло? — виблискуючи очима, продовжував розвідник Володимир Дергунов.— Підходжу до села Хаток. Де лісочком, де житами, а де й поповзом пробиваюсь. Обійшов навколо села — ні душі. Що за чорт! Вирішив тоді завернути до хати. Там у нас дочка одного зв'язківця жила. Заходжу. В хаті нікого. "Невже, — думаю,— німці всіх жителів вигнали з села і самі змилися звідси?" Тільки поткнувся ото я назад, а в дверях назустріч мені... німець! Здоровенний такий!

"Рус?.. Партезан?.."

Оця кубанка на мені була. Мабуть, червону стрічку помітив. Стоїть як укопаний. Він на мене дивиться, я — на нього. Бачу: очі в нього на лоба лізуть. Пілотка підіймається разом з волоссям, а сам блідий зробився. От якби кіно зняти — рідкісний випадок...

— Ти, мабуть, теж здрейфив? — зауважив хтось із слухачів.

— Я теж злякався,— щиро признався розвідник,— тільки я, звичайно, не за себе. Хоч він здоровий-таки мені попався... Пакети в мене були секретні, ніс зв'язківцям. За пакети я більше переживав. І розвернутися мені не можна — тісно в сінях. Він як схопить мене за груди, так і

вилетіли ми з ним на подвір'я. Мабуть, задавив би мене, гад, але я теж не дурний. Як дам йому в живіт ногою... Він упав і гвинтівку з рук випустив. Я — тікати, а він за мною. Я тоді про наган згадав. Оцей наган при мені був. Вихопив його з-за пояса і — р-раз! Поклав на місці, сам одразу за хлів. А по мені як сипонуть дві черги з автомата. Обкидало тільки трісками. Метрів за двадцять їхня застава була в житі, а я, коли повз, не помітив її. Отакий мені був випадок. Заґавився б ще трохи— і німець мені б личаки сплів.

Володимир Дергунов докурив цигарку так, що "бичка" вже пе можна було тримати на губі, і тільки тоді кинув його в багаття.

— Що в селах новенького? — спитали в нього.

— У селі Рожаві старосту німці розстріляли, наш староста був. Одурили його поліцаї. Зайшли переодягнені. Ми, мовляв, партизани, втікаємо від німців, заховай нас. Він повірив їм, сховав. А вони тоді його за груди. "Отак ти служиш німецьким властям?" І вбили його. Аврамом того старосту звали. І дружину його вбили, двох дочок розстріляли, немовлят не помилували. Одним словом, всю сім'ю знищили.

А в селі Слобідці теж отак прийшли до однієї жінки: "Нас переслідують. Ми партизани, заховай куди-небудь".

Заховала. Тоді до хати німці увійшли; поліцаї злазять з горища, сміються: "Так он ти яка... Партизанка?"

Вона з хати, а вони за нею. Ганялись, ганялись — все хотіли упіймати. Не далась їм живою. Кинулась у Прип'ять і втопилась. А в Мухоїдах триста мадьярів стоять. Спалили вони шістдесят дві хати. Діда вбили. Одна жінка там у нас жила, кравчи-ха — ковпаківцям обмундирування шила,— так її спочатку кинджалом ударили, потім витягли на подвір'я, щоб дивилась, як горітиме її хата.

Коли хата зайнялась, вони питають у неї:

"Бачиш?"

"Бачу".

"Надивляйся, бо ми тебе зараз уб'ємо". "Не страшна мені смерть... плюю на вас..." Отака жінка була, горда,— і Дергунов, підкинувши у вогонь поліно, замовк.

— А за Прип'яттю, по той бік, як там?

— Біля Чорнобиля був з товаришами трохи раніше. Десятки сіл німці спалили. Багатьох людей перебили, багатьох погнали в Німеччину.

У селі Бігуні, Словечанського району, фашисти за один день спалили й розстріляли сто п'ятдесят жінок і дітей.

Ще в одному селі, в Хочині, замучили й посадили на кіл двадцять чоловік. П'ятдесятилітньому Дмитрові Дубровцю просвердлили лоба, відрізали пальці. Сорокарічній жінці Подоско вирвали волосся, відрізали язика, вухо. Забивали в тіло цвяхи, багнетами проколювали ноги. Шістдесятирічній Марії Мельник відтяли руки, груди...

Через деякий час німці знову прийшли в Хочин, але населення втекло до лісу.

Проходили ми й через село Рудню Озерянську. Тут фашисти одібрали двадцять п'ять дітей, відправили до Німеччини, щоб взяти кров для поранених офіцерів.

— Невеселі вісті приніс ти з розвідки, Дергунов,— сказав хтось з присутніх.

— Невеселі, що й говорити,— погодився розвідник, вдарив нагайкою соснову гілочку, спитав: — А що, хлопці, сінця тут для мого коня можна роздобути?

— На сіно не розживешся. Та й навіщо тобі сіно? Після дощів трава в лісі добра. Попаси коня.

— Доведеться, мабуть, і цю ніч не спати.

Не прощаючись, він пішов до свого коня, який стояв на припоні біля сосни. Сідла не видно, відсвічувало тільки у тьмі осяяне вогнем стремено.

Згодом почувся тупіт копит. Хтось, дивлячись в той бік, сказав:

— Спритний хлопчина, дарма що молодий. Хороший розвідник.

І більше про нього в цей вечір не згадували.

ТАК ВИХОДИЛИ ВОНИ З ОТОЧЕННЯ Вересень 1941 року.

Наші ар'єргарди, залишивши Київ, відходили з боями в напрямі Малої Березані. Розпорошені групи бійців, серед яких був і чуваш Олексій Ларіонов, раз по раз натикались на ворожі заслони й засідки. їх обстрілювали німецькі автоматники, їх переслідували танки. Всі дороги простріловувались. Єдиний шлях лишався — на болота. І бійці йшли по пояс, а інколи й по груди в холодній воді. Дехто падав, вибившися з сил, декого засмоктувала трясовина, дехто з поранених тут же, на очах у всіх, дострілював себе, аби не здатися живим у полон. Біля Березані зібралися бійці й командири. Мостів нема. Доведеться форсувати річку, щоб потім, прийнявши бій, прорвати вороже кільце і вийти до своїх.

Бій був жорстокий. У цім нічнім бою Олексія Ларіонова поранено в ногу. Він розірвав на собі сорочку, перев'язав рану. Тільки на світанку

побачив, що лежить на буряковій плантації. Мучили голод і спрага. Вирвав з землі буряк і почав жадібно гризти, роздивляючись, куди ж втікати, щоб не знайшов його, пораненого, німець. Олексій Ларіонов не хотів умирати і не хотів здаватися в полон.

Скоро вже розвидниться зовсім. Треба поспішати. Око його спиняється на копах жита.

"Ні,— подумав він,—там знайдуть".

І поліз до ожереду торішньої соломи. Розрахунок був правильним. Німці шарили в ожереді, де лежав Олексій Ларіонов. Гостре лезо багнета черкнуло його, та він не скрикнув від болю і цим врятував себе.

На полі стало тихо. Минув день, а надвечір Ларіонов помітив: з лощини до нього повзе людина у військовій формі, в пілотці, з маузером у руці. Це був Олександр Миколайович Сабуров.

— Здоров,— привітався він до Олексія, вмощуючись поруч,— як тут, німці тебе не тривожать?

— Були... трохи подряпали багнетом.

— їсти що маєш?

— Нема... П'ятий день уже. Сьогодні буряк їв.

— Спатиму,— сказав утомлений Сабуров,— хоч годину або дві. А як звечоріє, підемо до села їжу діставати.

Він одразу заснув. Згодом сюди прийшов іще один боєць. Коли почало темніти, Ларіонов розбудив Сабурова:

— Товаришу батальйонний комісар, пора.

Вийшли на дорогу. Ларіонов спирався на палицю, йти йому було важко. Нила поранена нога. Завернули до крайньої хати, і раптом із тьми почувся окрик:

— Хальт!

У небо звилась сліпуча ракета.

Побігли до ячмінних кіп, голодні, злі, лягли спати. А вранці Сабуров першим помітив осторонь купу прілої соломи, на якій зверху зеленіло жито.

— Ви бачите? — звернув він увагу товаришів.— Бачите що-небудь там?

— Ну, бачу, лежить солома,— сказав Ларіонов.

— Гнила солома, та й усе,— промовив другий.

— Там є люди,— заявив упевнено Сабуров і почав пильніше стежити. Дійсно, через якийсь час заворушилась солома, з'явився з-під неї чоловік.

— Він у військовій формі,— зауважив Ларіонов.— Може, такий, як і ми?

— Побачимо.

Чоловік повз по землі. Одежа в нього забруднилась, обличчя спітніло, але очі були веселими.

— Здорові були, земляки! — промовив Павло Рева, сідаючи біля кіп, наче давній знайомий.— Пропадаю без курива. Може, хоч на цигарку розживуся?

— Малувато, правда, в самих, ну та поділимось.— І Сабуров почастував його тютюном.

— Теж з оточення пробиваєшся?

— Та пробиваємось, хай йому чорт! Така халепа оце. Ховайся... по болотах лазь, по копах... тьфу!

— До війни де робив?

— Інженером в МТС на Дніпропетровщині. А ти звідки родом? — запитав він у Сабурова.

— Я з Уралу, з Іжевська, а працював перед війною в Києві комісаром школи НКВС.

Так познайомились біля копи два майбутніх партизанських командири.

Павло Рева, затягуючись димом, спитав:

— А ви, мабуть, хлопці, голодні? Ті глянули на нього з надією.

— Може, сухарі маєш?

— Де там! Нема. Четвертий день нічого не їли. Довго так не висидиш. Треба їжу добувати і поспішати до лінії фронту, до своїх. А їсти хочеться — аж голова туманіє. Хай ось звечоріє, підемо до села.

— Ми вже ходили вчора. Там німців повно.

— Дарма,— сказав упевнено Рева.— Ми їх одуримо. За це діло я беруся. Харч у нас буде. Ще раз спасибі за тютюнець. Піду. Там у мене люди: прокурор Пашкевич з Ленінграда та ще якийсь лейтенант Ванька. Тут оце з ним познайомився, в копах.

Діждались ночі, тихенько наблизились до однієї хати. Вікна незавішепі. Горить лампа. Перелякана господиня смажить німцеві яєчню.

— Хто зайде? — спитав Рева.

— Я,— озвався Пашкевич,— німця вб'ю, а яєчню заберу. Цю розмову чув, очевидно, в сінях хазяїн, дезертир, бо тільки було поткнулися до гайку, він як закричить:

— Рятуйте, рятуйте!

На подвір'я одразу вибіг німець, дав ракету, почав стріляти.

Не вдалося попоїсти.

— Все одно дістанемо,— сказав упевнено Павло Рева. Незабаром натрапили на колгоспну пасіку.

— Еге, колись я цим ділом займався. Чому б не покуштувати нам солоденького?

Павло Рева, як досвідчений пасічник, почав витягати рами з пахучим медом.

— Хай їм біс! Всього вже покусали,— скаржився Сабуров, а Рева його заспокоював:

— Це нічого, здоровішим будеш. Це не рани. Гріха в цім ділі нема. Коли ми цей мед не заберемо, заберуть його німці. Ось ми витягнемо чотирнадцяту раму, і вистачить з нас.

Пішли потім з багатою поживою через город. На городі кукурудза та коноплі, як ліс, стоять. В коноплях натрапили на діжку з насінням. Спинився Рева, по-хазяйському набрав у широку долоню цього насіння, покуштував:

— Не погане. А нумо, хлопці, набивай свої торби, напихай у кишені. В дорозі знадобиться.

Пізніше насмажили конопляного насіння, їли з медом, запивали водою, хвалили винахідливість інженера.

— Зі мною не пропадете,— говорив він жартома.— По-справжньому я ще не воював. І який буде з мене вояка — не знаю. А обід приготувати чи їстівне щось дістати — на це я майстер.

Добре підхарчувались та й заснули в копах. Першим прокинувся Сабуров, побачив недалечко від кіп двох жінок, що навмисне розмовляли голосно. Одна з них казала:

— Здається, вони в тій копиці.

— Ні, в сусідній... в ячмені. Ось я покличу.— І вона гукнула: — Красноармійці, чуєте? Може, ви голодні? Ми вам біля дороги поклали дві хлібини і сала.

І пішли собі до села.

Перевірили. Дійсно — дві хлібини лежать і добрий шмат сала.

— Знай, Олександре,— говорив Павло Рева зворушено,— оце такі наші жінки. Запам'ятай цей благородний вчинок.

У дорозі дістали відро і залізну кварту. Не було тільки ложки, та Сабуров, маючи ніж, вирізав кленову, і нею їли всі шестеро по черзі.

йшли переважно ночами, а днювати спинялися в гаях та лісах, там же збирали опеньки, підхарчовувались лісовими грушами, глодом, терном, шипшиною. А в однім селі Сабуров з лейтенантом Ванькою пішли в розвідку і звідти повернулися з гускою.

— На птахофермі дістали. Добрий буде харч.

— Ого! — скрикнув не без вдоволення Павло Рева.— Я маю можливість продемонструвати вам свої кулінарні здібності.

І то був незабутній обід!

Надвечір рушили далі. Спереду біля шляху лежало село. Праворуч — болото, ліворуч — теж болото. Чи є в селі німці? Чи можна пройти через нього — не поміченими ворогами? Це ж треба все розвідати, і в розвідку вирушили Сабуров з Ревою. Дорогою зустрів їх дід:

— Ви куди, хлопці, йдете?

— А вам нащо це знати?

— Куди, питаю, йдете? У селі повно німців, свиней беруть. Я ж бачу, що ви наші, то чого ж вам до німця в пастку потрапляти?

Завернули до лісу. Сиділи, сиділи, вже їм надокучило, тоді вирішили підійти до першої хати. В хаті була сама бабуся.

— Драстуйте,— привіталися до неї.

— Драстуйте, соколики, драстуйте.

— А що, бабусю, борщ у вас є?

— Є, соколики, є! Зараз вам дам горнятко.

Вийняла з печі, поставила на стіл. їдять хлопці пісний борщ, а він їм здається скоромним. Бабуся дивиться на них жалісливо.

— Що, бабусю, самі живете? — запитав Павло Рева.— Де сими ваші, дочки?

Бабуся витерла губи кінчиком хустки й відповіла:

— Та я заміж не виходила. Я свою непорочність зберегла.

— Ага,— значуще протягнув Рева й попрохав: — Бабусенько, може, й сальце знайдеться?

— Що ви, соколики, де воно в мене візьметься, те сало? — А тоді подумала старенька і сказала: — Та трошки дам.

А то, бувало, зайдуть у село, розпитають, де сім'я активіста живе або вчителя, довідаються, хто в селі найвредніший, до того й спати йдуть.

Одного разу спинилися в старости. Люди його ненавиділи. Переспали ніч. Встали ще темно, ідуть садом, а в саду на яблунях кури сидять. Рева каже:

— Дивись, Миколо Олександровичу, це ж нам харч буде. Гріх ляже на душу, коли пройдемо мимо.

Трьох молоденьких зняли з віт — нічого, стали брати четвертого, старого півня, а він як закричить... Та ловкі руки Павла Реви швидко справилися з горластим крикуном.

Вийшли за село. Павло Рева вибрав добре місце на днювання й сказав:

— Влаштуємо старостиним курям смертну кару.

Було відро, був мішок з картоплею, заходилися варити юшку.

Знову куховарив інженер МТС і, обскубуючи курей, жартував:

— Ох, кури, кури! Будьте щасливі, що ми вас поїмо, бо все одно поїли б вас німці.

Переднювали, йшли потім цілу ніч, а коли розвиднілося, побачили перед собою хутір. Біля крайньої хати стояв дід. Привіталися до нього. Дід, оглянувши їх, невдоволено спитав:

— А кого ви тут шукаєте, хлопці?

— Нікого не шукаємо. Прийшли оце попоїсти, та й підемо далі. Діду, синів маєш? Де твої сини?

— Де сини мої? — перепитав дід.— Воюють. У Червоній Армії мої сини, а ви ось тут тиняєтесь. Попоїсти... Ну, заходьте до моєї хати.— І, коли переступили поріг, він сказав:—Дай їм, стара, чого-небудь гаряченького.— А сам сів на тапчані, оглядав несподіваних гостей, нападав на них: — Лиха година вас тут носить. Чого вештатись? Все одно фронт тепер далеко. Значить, у село йди, приставай у прийми, живи з бабою, їж пироги та вареники, і хай на тебе люди дивляться та сміються з отакого солдата. Коли б зібрати вас усіх, може, полк був би. Га? Не був би, скажете? Більше полку,— дивізія була б. Скільки вже окруженців пройшло через наш хутір — гай, гай! — і все до лінії фронту. А не розуміють того, що не дійдуть — уб'ють. Не німці, то поліцаї вб'ють. Вони тепер, як собаки, скрізь шастають. Вам би зброю добру в руки та й починати війну отут, бити в потилицю німця, а ви ходите, бродите як неприкаяні.

— Може, ваші сини теж отак попали в оточення,— сказав лейтенант Ванька.

— Мої сини? — перепитав дід, і очі його спалахнули образою.— Молодший хіба... за того не ручуся, а старший моєї вдачі. Той не попадеться... Щоб отак він по селах блукав, як оце ви?.. Та не хотів би я його бачити! Старший син у мене — орел. Не повірю, щоб він німця не одурив, не повірю!

— І чого ти, старий, напустився на людей. Може, в них є свої плани.

— Плани... Знаю. Смерті бояться — от і весь план.

— Ні, діду, не про смерть думаємо, а про те, як би швидше до фронту пробратися та ворога бити.

— Його можна бити й тут, тільки треба гарнізуватись...— Ще довго він бурчав, а коли подорожні підхарчувались, дід сказав: — Ходімо ж

дорогу вам покажу, бо тут такі місця, що можна прямо в руки німцям потрапити. Я вас проведу. Я такі стежки знаю. Ходімо!

А в однім селі наскочили на німецьку засідку. Довелося лізти в болото. Вода холодна. Під берегами вже понамерзала крига. Вибрались на острівець.

— Оце нам влаштували німці пляж! — як завжди, жартував Павло Рева, але товаришам його було не до жартів.

Куди йти? Де шукати притулку, коли в кожній хаті німці?

Роздягались, викручували одежу. Ні тютюну, ні їжі в них уже не було. Притулились один до одного, бо так тепліше. Надійшла ніч, холодна, дощова, осіння...

Тієї ночі не забути їм довіку!

* * *

Стало відомо: в районі Оржиці німці перерізали шляхи відходу нашим підрозділам. Щоб вирватись з оточення, деякі бійці й командири скидали з себе військову одежу, переодягалися в різне лахміття і невеличкими групами йшли під виглядом селян до лінії фронту.

Цих "дядьків" переховували в себе люди, давали їм їжу, показували дорогу.

Але були бійці й командири, які не скидали з себе військової форми, не кидали зброї, а несли її з собою, свято виконуючи присягу. Серед таких воїнів був і Захар Антонович Богатир, син тесляра, сам колишній столяр з села Коломаків на Харківщині.

Великі болота лягли навколо Оржиці, та не зупинили вони його. Не діждуть німці, щоб на вигук "хальт!" він, більшовик, підняв руки, поклав свою зброю до ніг ворога!

Дехто з оточених стрілявся, вважаючи становище безнадійним. Богатир твердо вирішив: якщо йому доведеться умирати, то вмиратиме тільки в бою.

Тут, у районі Оржиці, разом із старшим лейтенантом Семе-новим Богатир натрапив на колону автомашин, підпалену бомбардуванням. Чорний дим від бензину підіймався в повітря, слався густою пеленою у навколишніх садах. З того диму долинув стогін.

— Там люди,— сказав старший лейтенант.

І Богатир, не роздумуючи, помчав до санітарної машини.

— Де ваш шофер?

— Не знаємо. Бомбили тут... Може, де лежить убитий. Захар Антонович на всякий випадок мав при собі ключі від

різних автомашин. Може, колись знадобляться. Отож зараз швидко підібрав той, що треба, включив мотор, вивів машину з небезпеки, поставив її в одному з садків. Несподівано до них підбігла дівчина.

— Товариші командири,— хвилюючись, звернулася вона до них,— оп на тому горбикові німці встановлюють гармату. Сама бачила. Зараз, мабуть, стрілятимуть по наших.

— Ось що, дівчино, гукни людей, догляньте наших поранених...

— Доглянемо.

— А ми,— звернувся Богатир до свого супутника,— може, спробуємо?

— Давай.

Непомітно підповзли до горбика. Стояв па ньому німець в короткому кітелі, мордатий, вгодований, в касці, дивився в бінокль.

— Зараз я візьму його на мушку.— І Богатир прицілився з гвинтівки.

Гримнув постріл. Німець повалився на землю. Кинули туди ще кілька гранат. А коли почали відходити, німці з сусідньої вогневої точки відкрили по них вогонь. Свистіли над головами кулі, рвалися міни. Одна з них вибухнула так близько, що контузила старшого лейтенанта. Та все-таки вибрались з-під цього обстрілу, попрямували до болота.

По дорогах вже мчали німецькі автомашини, гриміли гусеницями присадкуваті танки. Групи ворожих автоматників прострілювали місцевість, виловлювали поодиноких бійців, забираючи їх у полон, щоб потім погнати за колючий дріт зловісних таборів смерті.

Біля болота якийсь командир у кавалерійській формі, зібравши комуністів, заявив:

— Ми готові до всього. Німці можуть піти зараз в атаку. Відступати нема куди. Будемо битися. Будемо прориватися з боєм.

Та німці чомусь в атаку не пішли, а з'явився сюди згодом селянин. Він добре знав місцевість і провів наших бійців через болото.

Не відомо, куди подівся старший лейтенант Семенов. Частина людей заночувала в селі, а Богатир вже з іншими супутниками рушив у напрямі села Великої Селечні.

Дерев'яний міст тут був захоплений німцями.

Вони шастали по дорогах, відкривали стрілянину, як тільки помічали де-небудь гурт людей. Лишився Богатир сам. Перед очима в нього лежали болота, яким, здавалось, не було кінця-краю. Та іншого виходу нема, іншого шляху нема.

Захар Антонович ступає з берега. Грузька трясовина засмоктує його все глибше й глибше. Вже по груди сягає вода, вже добирається до шиї, сковує холодом. Раптом до його вуха долітає крик:

— Я маю дітей... Рятуйте! Допоможіть...

Людини не видно, бо непроглядною стіною стали навколо високі очерети, але добре чути розпачливий голос потопаючого:

— Рятуйте! Ряту...— і захлинувся чоловік, затих навіки.

Спереду в Богатиря невеличке плесо. Чи глибоке воно — невідомо. Над очеретами видно вербу. Значить, там острівець, там можна перебути дотемна. Як же туди добратися? Чи вистачить сил?

І ось несподівано з очеретів на невеличку заводь випливає човен, на якому сидить боєць Микола Авдієнко.

— Гей, браток! — гукнув до нього Богатир.— Перевези до острова.

Микола Авдієнко не відразу його помітив, бо над водою в очеретах виднілася тільки голова.

— Зараз шофера одвезу і приїду по вас, бо душогубка така, що втрьох тут не помістимось.

На острові вони були не першими. Тут уже знайшли собі тимчасове пристановище інші бійці. А через кілька годин німці, довідавшись, що на острові люди, почали обстрілювати його мінометним вогнем.

Хтось з товаришів несподівано виявив великого човна. Цей човен разом з "поромами" занесло водою в тиху заводь Сули.

"Пороми" були незвичайні. їх нашвидку робили бійці і командири, приносячи на собі колеса, дошки, двері, бруси, кулі соломи. Все це зв'язувалось, скріплювалось як попало. Ставали сюди і поранені, і здорові. Місць не вистачало. "Пором" відчалював од берега і часом перевертався або розламувався на частини. Ось біля такого "порома" й надибали човна. Сів у нього з товаришами Богатир. Кілометрів з півтора гнали його за течією, а потім звернули в очеретяні хащі, збудували курінь і розмістилися в ньому, мов у хаті.

Допікав холод. Мучив голод. Не було чого курити.

П'ять днів прожив тут Захар Антонович. А на шостий зранку підплив сюди рибалка Юхим Петрович. Прізвища його ніхто не знав. Він привіз харчів і тютюну-самосаду.

— Що, діду, вже можна пройти через Оржицю? — запитали в нього, і він категорично заявив:

— Коли в полон хочеш, то можна, або кулю німецьку в потилицю — теж можна, а щоб пройти всі застави й живим

—

лишитися, то треба почекати. Я розвідаю все і тоді вам скажу. Дожидайте мене.

І його ждали. Тільки на сьомий день прибув він на своєму човнику до острова.

— Оце слухайте. Як стемніє—можна буде виходити. Ото бачите мій город з густими коноплями. Там я вас ждатиму, а тоді виведу в степ, та й шукайте свої частини.

— А болотами пройти можна?

— Болотами? Гнилі тут болота, глибокі... Не пройдете. Та й навіщо, коли я вам іншу дорогу покажу.— І він, передавши їжу й нову порцію тютюну, відплив па своєму човнику.

— А що, як він нас одурить? І ми потрапимо просто до німців у пастку.

— Не може бути,— заперечували інші,— старий не підведе. Нащо йому пас видавати німцям? Він нам харчі возить, він нас тютюном частує.

— Підемо,— сказав Захар Богатир. І як тільки надворі стемніло, вирушили з острова. Дід чекав їх у коноплях.

— Чому ж вас мало? Може, злякались, що підведу? — розгадав він одразу сумніви й побоювання.— Ну хай сидять... Доси-дяться там, поки німці їх переб'ють. Гайда за мною!

У степу дід зупинився:

— Оце, хлопці, дорога глухенька, нею і їздіть, а там, як пощастить вам німецькі застави обминути, знову дідів шукайте. Діди не підведуть вас. А на якого собаку натрапите, то кулі не жалійте. Ідіть. Та повертайтеся швидше, бо я так думаю, що хоч німець і грабує нашу землю, а довго на ній не вдержиться. Прощавайте! — І він пішов до своєї

хатини такими стежками, що ніякий німець ніколи в світі не побачить. Богатир з товаришами, обминаючи застави, обходячи села, взяли курс на схід, в район Брянських лісів, щоб там вступити до якогось партизанського загону.

* * *

Капітан Гнат Лаврентійович Бородавка родом з Ніжина. Ще в громадянську війну сімнадцятилітнім юнаком воював він з німцями. І ось зараз під Пирятином їхня частина потрапила в оточення. Вирішили вибиратися невеличкими групами. Гнат Лаврентійович згуртував навколо себе бійців, і пішли на вихід. Форсовано річку Удай, пройдено вже десятки сіл і хуторів.

Багато побачив капітан за ці дні переходів. Бачив він, як, ризикуючи життям, добробутом своїм, дітьми, жінки підбирали поранених бійців та командирів, підбирали їх дівчата, діди і, незважаючи на суворі попередження й накази німецьких властей, ховали в себе, мов братів чи синів рідних, доглядали, лЬ кували їм рани.

Капітан Бородавка йшов далі й далі. Доводилось і через болота брести, і в лісах ховатися, і днювати біля кіп та стогів — всього зазнали. Поблизу селища Безсалого в полі зустріли селянина, який пас череду:

— А що, дядьку, німців у вас багато?

— Нема. Ідіть до села, питайте голову колгоспу, він вас і нагодує, і дещо в дорогу дасть.

— Не одурите? Він аж образився:

— Що ви — німці? Кажу, нема. Сміливо йдіть.

І справді, все було так, як говорив пастух. І пообідали тут добре, і в дорогу дістали харчів.

А в селі Омбиші Гнат Лаврентійович зустрів дівчину. Спинилась вона, дивиться, дивиться на нього, а тоді й каже:

— Я вас знаю. Ви суддею до війни були в нашім районі.

— Правда.

— Ой лишенько! — скрикнула дівчина.— То оце ви в окруже-нії зостались? Вас же німці вб'ють. .

Засміявся Бородавка:

— Ти нам краще скажи, дівчино, чи в Омбишських лісах є партизани?

— Гомоніли люди, начебто є, а де саме — того не докажу.

У селі Печах жив до війни знайомий голова колгоспу. Капітан вирішив його зараз провідати. Вдома була тільки дівчина років чотирнадцяти.

— Де батько? — спитав він у неї.

— Не знаю. Кудись пішов ще звечора.

— Може, в сільраду?

— Там сьогодні збори. Прибув хтось з району переписувати худобу. Батько туди не підуть.

— Глянемо на представника районного? — спитав товаришів Гнат Лаврентійович, і ті погодились, розуміючи, чого він хоче. Віконниці в сільраді причинено, але крізь щілини видно добре тих, хто прийшов сюди. Тут зібралися всі покидьки, всі, хто ненавидів Радянську владу, хто був не раз при ній підсудним. Всі вони зараз слухали представника, який мав "особливі доручення" від пана бургомістра.

— Може, гранату кинемо? — спитав Гнат Лаврентійович. Та в цю хвилину хтось назвав його по імені.

Капітан подивився на невідомого.

— Я колись звертався до вас. Я комсомолець. Хіба ви мене не впізнали?

— А чому ж ти в селі сидиш, коли ти комсомолець? Чом не йдеш у партизани?

— Та ми ждемо наказу. У нас є і зброя, і бази в лісі, а наказу ще нема виступати. Я потім... Я все розкажу. Ви Баглая бачили, говорили з ним?

— Не бачив, а хотів би побачити.

— Я можу покликати його. Я знаю, де він. Наші хлопці збираються цього представника... Ви розумієте, щоб не в селі, бо німці тоді все село наше спалять, людей невинних переб'ють. А ми його десь за селом, у лісі підстережемо. Мене теж оце викликав Баглай, а я і не знаю, йти чи не йти.

— Іди та передай, щоб він не барився. Я його ждатиму там, де колись з ним зустрічались.

Баглай прибув не сам. Прийшло з ним кілька чоловік, розмістилися на лавах та стільцях. Оглянув їх капітан, запитав:

— Ну, розказуйте, що зараз робите в селі?

— Поки що нічого не робимо. Ждемо... Буде нам розпорядження. В колгоспі дещо є. Зброя є. Харчі заготовлено. Нас попередив секретар райкому Фсдорчук: "Живіть,— каже,— як звичайні громадяни, поки ми не скажемо вам". Ну, ми й живемо. Та важко нам, німці приїздять. Хліба дай, худобу дай, курей позабирали, свиней беруть. Накази вивішують.

— Саботувати треба німецькі накази. Ховати хліб, ховати добро, ховати худобу по ярах, по лісах, щоб не живилася нічим німецька наволоч.

Бородавка згодом довідався, що секретар райкому Федорчук живе в селі Воловицях, у голови колгоспу. Розшукали, зайшли на подвір'я, помітили жінку, що поралась біля хліва.

Гнат Лавреитійовпч запитав у неї:

— Федорчук є?

— Є,— промовила вона.

Капітан зайшов до хати. Федорчук сидів за столом.

— Впізнаєш мене? — спитав Гнат Лаврентійович, простягаючи йому руку.

— Впізнаю. Бородавка. Сідай!

— Що ви тут робите?

— Та ось прийшов до голови. А ти це куди йдеш?

— До Брянських лісів, збираюсь знову партизанити. Секретар сказав:

— Ми теж скоро виступимо. Ти ж, мабуть, знаєш, чимало нас, комуністів, лишилося в підпіллі. І секретарі райкомів партії, і голови райвиконкомів, і наш актив. Організовуємо народ, підіймаємо його на боротьбу з німцями. Є вже в нас підготовлені групи, є зброя, є бази. Хоч сьогодні можемо виступати. Але наказу ще нема... Ждемо. А ти, значить, до Брянських лісів?

— Там уже, напевне, діють партизани. Воюватиму.

— Ну що ж,— сказав секретар,— діло добре. То байдуже, де саме, аби німця бити. Я так думаю,— і, помовчавши, спитав: — Влаштувались уже на ночівлю?

— Розмістимось.

А то якось Бородавка з товаришами спинився в Каменській слободі.

Люди скаржаться:

— Є один лихий чоловік, видає наших активістів, а німці їх убивають. Може б, йому щось зробили?

Рішення було коротке й одностайне:

— Зрадника знищити, а хату його спалити!

Тут же, над Десною, зустріли жінку. Погомоніли трохи з нею, запросила до себе всіх відпочити. Це, як виявилось згодом, була дружина голови сільради Козлова. її чоловіка замучили німці.

— Уже холоди почалися,— жалілася вона,— а в мене дров ні поліна. Піду до колишнього голови колгоспу, прошу, плачу, а він мені у всьому відмовляє.

Гнат Лаврентійович вислухав сумну розповідь, тоді написав записку: "Задовольнити прохання дружини товариша Козлова, загиблого від рук німецьких окупантів. Привезти дрова" — і, підписавшись членом військового трибуналу, віддав цю записку жінці.

— Якщо відмовить — скажете нам. Дрова їй було привезено того ж дня.

— Ще я вас попрошу... Чоловік мій мав трудодні, а голова не хоче виплачувати. Може, йому ще напишете.

— Можна.

Привезли їй хліб, різних круп і олії. Повеселішала жінка.

— Ой, де ж це ви взялися? Та ви ж мене врятували, та ніколи ж я вас, рідненькі, не забуду.

Часу не гаяли. І ось, нарешті, добралися до зони заповітних Брянських лісів. По той бік Десни — Нововасилівка. Сіли в човен. Гнат Лаврентійович придивився до гребця, і той видався йому знайомим:

— Ви головою сільради робили? Ви мене знаєте?

— Наче десь бачив, а от де саме — не пригадаю.

— У тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році я працював Грем'ячці.

— То це ви будете суддя Бородавка?

Голова сільради розповів, що в цих місцях уже діють партизани, що налічується їх до ста чоловіка. Командував ними секретар райкому партії Ханович, але цими днями він загинув у бою. Лишився тільки комісар Клименко — колишній голова райвиконкому.

Переправились через Десну, пішли чагарниками, коли почули легенький свист.

— Хто це? — спитали в перевізника.

— Та це наші збираються сьогодні. Лоза висока, то вони посвистом знаки подають один одному.

Переночували в Нововасилівці, а вранці рушили в глибину Брянських лісів.

У селі Порубі Гната Лаврентійовича зустрів військовий чоловік і почав розпитувати: "Хто такі, куди йдете?" Це був

Захар Антонович Богатир з своїм товаришем Іваном Федо-ровим.

Поговорили, порозумілись і вже далі вирушили разом.

Біля села Чухраїв треба було переправитись через річку Не-русу. Вже перший льодок покрив її поверхню. І коли йшли по ньому, він тріщав і місцями ламався. Та всі перебралися на той бік. Спинились на узліссі і тут помітили групу озброєних людей.

— Ховаймось за дуби,— скомандував Гнат Лаврентійович. Невідомі так само залягли за деревами. На одному з них

була шапка з шкіряним верхом. Капітанові Бородавці здалася вона каскою, і він сказав:

— Німці!

— Але чому ж вони по стріляють?

Лежать так хвилину, другу, третю. Тоді Богатир підводиться на ноги і йде на весь зріст, голосно гукаючи:

— Ви свої?

— Свої,— почулася незабаром відповідь.

— Окруженці?

— Окруженці.

Зійшлися, познайомились. Чоловік у кубанці з шкіряним верхом був Олександр Сабуров, а з ним—його товариші.

— Ми збиралися переходити лінію фронту, — розповідав Сабуров,— але потім передумали і вирішили партизанити. У нас уже є таке містечко добре. Хуторок Ляхово. П'ять будиночкіз у лісництві. Там ми й отаборились. Якщо хочете, приєднуйтесь до нас, будемо разом діяти. Ми вже одну машину розбомбили. Німців відправили до чорта в пекло, а самі маємо тепер зброї), консерви, цигарки, мило.

У сабуровській групі був автомат і два ручних кулемети. На хуторі Ляхові, Суземського району, після з'єднання з групою капітана Бородавки та Богатиря, було скликано перші партійні збори, на яких і вирішили організувати партизанський загін імені 24-ї річниці РСЧА. Бородавка пропонував обрати командиром цього загону Сабурова, але той відмовився і запропонував в свою чергу капітана Бородавку. Комісаром загону було обрано Сабурова. Тут же було утворено дві групи. На чолі першої став товариш Стрілець, а політруком Захар

Богатир; на чолі другої — Павло Рева, а політруком — товариш Пашкевич.

Партизанів налічувалось уже... п'ятнадцять чоловік. Одразу ж після зборів намітили бойову операцію на станції Зерново.

Але, перед тим як її здійснити, потрібно все добре розвідати. І тоді хтось з партизанів згадав про Ваську Волчкова:

— Такий хлопець па це діло згодиться. А ще хтось додав:

— Кажуть, вій має радіоприймача і щодня слухає Москву.

— Москву? — відразу зацікавився Сабуров.— Тоді треба послати до нього на зв'язок... Хіба Таню?

— А чого ж? — підтримав цю пропозицію прокурор Пашкевич.— Таня дівчина кмітлива і, здається, знає цього Ваську. Сама мені якось говорила, що в посьолку Заводському жив'е один хлопець бойовий, добре співає, добре грає на гітарі, сміливий, завжди має точні відомості Радінформбюро. Напевне, це і є Васька Волчков.

— Чому ж ти раніше про нього мені не сказав?

— Якось не надав значення.

І вже пізніше ось як сам Олександр Миколайович Сабуров розповів у своїй книзі "За лінією фронту" про цього відважного юнака.

"Прийшла до нього Таня в посьолок Заводський, але вдома не застала, поговорила так, знаєте, душевно з його матір'ю, і та по секрету сказала, що у Васьки є в сусідньому посьолку Бо-шаровському дружок, якийсь Скворцов. Він сам змайстрував приймача, і потай вони слухають

Москву. Дізналася також Таня, що є іще один хлопчина — Анатолька Вирва. До війни він працював агентом у кооперації, збирав шкірсировину. В нього на правому оці більмо... Примітний... Сам він з Далекого Сходу, закінчив у Москві технікум і приїхав па практику в Орловську область. Тут і застала його війна. Жив у Скворцових. Саме він, оцей Анатолька, розповсюджував серед населення зведення.

І так трапилось, що Таня ще не вийшла з хати, як розчинились двері і зайшов Васька Волчков.

Таня давай його розпитувати, а він від усього відмовляється: "Знать — не знаю, відать — не відаю". Але дівчина по його очах помітила, що Васька знає про приймач.

Тоді я вирішив зустрітися з ним. Попросив Таню бути провідницею. Пізно ввечері вона привела пас в посьолок Заводський. Німці тут були, але зараз нема. Де-не-де в хатах горять вогники. Світиться і у вікнах Васьки.

Навколо столу сидять хлопці й дівчата і про щось гаряче сперечаються. Але як тільки ми розчинили двері до хати — всі затихли. Тільки один хлопець, тримаючи в руках гітару, відразу заграв і заспівав:

Вот мчится тройка почтовая По Волге-матушке зимой...

Павло Рева, як то кажуть, з ходу налетів на нього:

— Що це тут у вас за веселощі? Війна закінчилась, чи вам нема чого робити?

Я стежу за хлопцем з гітарою. Він поволі обертається до нас, очі баламутні, з хитринкою. Здогадуюсь: переді мною сам Васька.

Хлопець обриває акорд на гітарі й так, знаєте, недбало запитує:

— А що ж накажете робити?

У цей час знадвору входять Микола Пашкевич і Таня.

Таня відкликала Ваську, щось йому сказала, і в хаті немовби підмінили господарів.

— Що ж ти зразу не з'явилася? — і Васька почав розсаджувати гостей.— Прошу, товариші, прошу, розміщуйтесь, хто як може.

Я почав говорити про фронт і про зведення. Васька авторитетно пояснює:

— Ленінград тримається. Воронеж ще наш. Бої східніше Орла, в районі Таганрога і під Харковом.

Швидко запитую у Васьки:

— Звідки відомості?

Гадав, що хлопець зніяковіє, але Васька, не моргнувши оком, відповідає:

— Старичок тут є такий... Зведення приносить... з Суземкп. У його дочки приймач працює.

Я пильно дивлюся Васьці в очі, а він нічого, витримує. Тоді я йому кажу:

— Ми до вас, хлопці, по дорозі забрели. Нам потрібно в Бошаровський посьолок. Проведете?

— Чому ні? — каже Васька і звертається до своєї сестрички: — Дашо, Анатольку сюди!

Даша побігла, а незабаром привела з собою юнака — високого, худого, незграбного... з більмом па оці.

Павло Рева як побачив тс більмо, простягнув хлопцеві

РУКУ:

— Здоров був, друже. Ти з Бошаровського, землячок?

— Чому ж з Бошаровського? — відповідає Анатолька.— Тутешній я, з Заводського. Але дорогу туди добре знаю.

— Що ж ти робив до війни?

— У кооперації працював... рахівником.

Повів нас оцей Анатолька глухим лісом. А надворі вже осінь. Льодок хрускає в калюжах, шурхотить під ногами опале листя. Скоро буде узлісся. Анатолька зупиняється:

— Оце пройдете через поле, і там буде посьолок Бошаров-ський. А я піду назад.

— Ні, зажди, хлопче,— зупинив я його й кажу: — Годі хитрувати. Ми знаємо все. У Бошаровському живе Скворцов. У нього приймач. Зведення одержуєш ти... І ніякий ти не рахівник кооперації, ти агентом працював по збиранню шкірсировини... Одним словом, хлопче, нам треба слухати Москву.

— Ну, коли ви вже знаєте, хто я такий, то навіщо ж нам один одному голову морочити? Це в Альошки Скворцова приймач. А я в них живу. Тільки я не можу йти з вами всіма. Піде зі мною хтось один.

Пішов я. Заходимо в хату. Альошка ще зовсім молодий, може, років сімнадцяти, а його брат Павка ще молодший.

Хлопці вислухали Анатольку, глянули па мене, тоді Альошка взяв сокиру, підійшов до кутка, лезом підійняв мостину, і я побачив тайничок. Альошка дістав з нього три невеликі фанерні дощечки, склав їх, дав мені шнур з навушниками, і я почув передачу з Москви... Ви можете уявити, яка то була радість! Ще про цього ж Ваську...

Незабаром вдруге я зустрівся з ним. Був при цьому вже й Богатир. Був і Пашкевич.

Богатир, як глянув на Ваську, розсміявся:

— Що це за архаровець?

А на Васьці червоне кашне, чоботи гармошкою, на них звисають добре випрасувані штани. Потилиця виголена, і тільки на маківці лишився хвацький чуб. І такою, знаєте, ходою, наче в нього ноги покалічені, підходить він до мене. Очі нахабні...

Пашкевич глянув на нього й каже:

— Знаєш, Олександре, з цього хлопця може бути непоганий розвідник.

А Васька привітався, пройшовся перед нами, мов бувалий франт, і, раптово зупинившись, нахабно запитав:

— Що? Малахольпий? — і почав перебирати пальцями кашне, оглядаючи свої чоботи.— Трохи є. Тільки таких малахоль-них фріци всерйоз приймають, вважають за своїх. Вже перевірено. То я оце тренуюсь, може, колись знадобиться".

З Ваською Волчковим ми ще зустрінемось в подальших розділах, а зараз мені хотілося б згадати ще про одну людину, чиє ім'я не раз вимовлялося з пошаною біля вечірніх партизанських кострів. Та більш докладно повідав про нього народові у тій же книзі сам командир з'єднання генерал Сабуров:

"Ще з одним розвідником довелося мати справу. Цікава людина. Про нього мені розповів наш господар Григорій Іванович Кривенко. "Є,— каже,— у мене один хлопчина — Васька Буровихін. Тямущий. Бував у Суземці і якось хвалився: "Коли б дали мені трьох чоловік, я б усіх суземських верховодів перебив би за ніч". Ти, Сабуров, командир, поговори з Ваською Буровихіним. Життя в нього незвичайне, це правда, але я вже придивився... Наш хлопець".

Я, звичайно, зацікавився ним і запросив до себе в гості. І ось одного дня входить Буровихін. Йому років за тридцять. Відкрите, красиве, мужнє обличчя. Над великими чорними очима густі брови. Приношена командирська шинель побувала, як то кажуть, у бувальцях. Така сама вигоріла під сонцем пілотка. Він помітно хвилюється, але говорить зовні спокійно, поволі, намагаючись не пропустити нічого істотного, і в той же час коротко, стисло, лаконічно...

...Народився в 1907 році в бідній селянській родині під Са-рептою, на Волзі. Дванадцятирічним хлопцем залишився сиротою. Пішов наймитувати в сім'ю заможних німецьких колоністів Шульців і навчився вільно розмовляти німецькою мовою. Місцева комсомольська організація допомогла йому вирватися з цієї кабали і послала вчитись. Робфак у Ленінграді, історичний факультет університету — він уже вчитель історії в одній з ленінградських шкіл.

Розпочалась війна. Буровихін стає політруком роти. Його поранили в бою під Рославлем, і він опам'ятався вже в таборі для військовополонених у Брянську.

— У мене була одна думка,— говорить Буровихін,— вирватися з полону і продовжувати боротьбу. Але як? Втечу здійснити неможливо,— стежили за кожним кроком. Тоді я обрав такий шлях: скориставшись з того, що вільно розмовляю по-німецьки, назвався фолькедойчем і почав вимагати зустрічі з табірним начальством. Побачення відбулось. Більше того, я був удостоєний аудієнції в начальника брянського гестапо, генерала Бсрнса. Моя версія була дуже проста. Я назвався Отто Шульцом — іменем померлого сина мого хазяїиа-колопіста. Розказав, що під час розкуркулюваиня втік, приховав свою німецьку національність, прийняв російське прізвище Буровихін і під цим прізвищем благополучно жив до війни.

Хотів у першому ж бою перейти до своїх, але був поранений і опинився в таборі. Тепер готовий служити "великому фю-реру", тим більше що вільно володію російською мовою.

Мене намагалися викрити, влаштували очну ставку з дуже старим сарептським німцем, але я добре пам'ятав цих Шульців, Вацiв, Мейєрів, я називав сарептські вулиці. У мене була вимова німця-колоніста, а також достатні знання історії колонізації: ще в університеті я працював над темою про німецьку колонізацію в Росії. Коротше, витримав іспит, зазнав ласкавого ставлення від Бернса і одержав цей папірець.

Буровихін простягає відношення, надруковане німецькою мовою. Воно адресоване комендатурі Трубчевська. В ньому "фолькс-дойч" Отто Шульц — Василь Буровихін — рекомендується як людина, цілком достойна провадити роботу серед "туземців".

— Мене випустили па волю,— продовжує Буровихін,— і запропонували відправити до Трубчевська, але я пішов у ліс шукати

партизанів, натрапив па Григорія Івановича Кривенка і за його завданням ходив у Суземку. Тепер готовий виконати будь-яке ваше завдання... Розумію: ніяких доказів більше не маю, але я розповів одверто й чесно все, нічого не утаївши".

...В особистій розмові, згадуючи якось про Василя Бурови-хіна, генерал Сабуров сказав:

— Це людина великої душевної краси і сильної волі. Та про нього ми ще поговоримо іншим разом. Обіцяю. Знайдеться в нас час.

ГАЗЕТА "ПРАВДА"

Одного дня прийшов до партизанів селянин.

— Ведмедя оце бачив,— сказав він,— здоровенний, лапатий. Можна забити, якби було чим.

— Далеко звідси?

— Зовсім близько.

— Збираймось,— сказав Сабуров.— Чому б не збільшити нам харчові запаси смачною ведмежатиною? — І вирушили на полювання.

Ведмежий слід було добре видно на снігу. Часом він губився там, де сніг покривався кригою. Тоді доводилось розходитися на більшу відстань, поки хтось знову натрапляв на слід, сповіщаючи про це всім. Вже пройдено так кілометрів з п'ять. Випадково на молодій сосні прокурор Пашкевич помітив газету, струсив, взяв до рук.

— "Правда"! — вимовив він, не вірячи своїм очам.— Московська "Правда".

— Не може бути!

— Точно.

Про ведмедя відразу забули.

Теплом війнуло кожному на серце, окрилювалась душа, радісним хвилюючим вогнем засвічувались очі. Хто ж той льотчик, що промчав над оцим лісом? Хвала тобі, безіменний герою, що, подолавши простір, небезпеки, приніс у тил ворога таку бажану й довгождану вість!

— Читай, комісаре, читай!

Богатир став тут же, під сосною. І всі почули його виразний голос:

— Двадцять четверті роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Жадібно ловили присутні кожне слово з Великої землі. Газету читали по черзі Сабуров, Пашкевич, Рева.

Москва радянська! Москва наша! І пригадувались брехні, що їх вороги поширювали в народі: начебто Москва вже захоплена німецькими військами, Червону Армію розбито.

Завтра всі присутні підуть в села, в курені — скрізь, де живуть наші люди, понесуть їм радісну вість.

Надійде такий день, коли повернуться на рідну землю сини і дочки України, що зараз в лавах Червоної Армії б'ються з ненависним ворогом. Разом із ними прийдуть вірні, мужні й хоробрі побратими—посланці і воїни радянських республік, прийдуть сестру Україну визволяти.

Цей день не за горами.

Про газету довідались селяни. Вони з'являлися поодинці і групами. Вони уважно слухали кожне слово. Багато хто з них плакав. Це були сльози радості й надії.

Буде німецькому пануванню кінець. Прилине знову воля на цю багатостраждальну, густо политу кров'ю, рясно змочену сльозами народними землю.

"Правду" берегли як зіницю ока, як бойову, найдорогоцін-нішу зброю.

Чутка ширилась з кожним днем. Із сусідніх сіл почали прибувати ходоки, просили газету хоч па один день.

— Дати не можу,— говорив Богатир,— побуваю у вашім селі, прочитаю сам людям.

Перше прилюдне читання влаштували у селищі Непарені, яке стоїть на шляху Трубчевськ—Суземка. Партизани знали, що німці могли спалити хату, де відбуватимуться збори, тому, порадившись між собою, вирішили ці збори провести в хаті старости, який втік до Трубчевська. Вдома лишилась його сім'я. В цю хату почали прибувати люди. Вони заходили несміливо, позирали на старостиху, мовчки розсаджувались по кутках. З-за стола підвівся Олександр Сабуров.

— Ми зібрали вас, товариші, щоб розповісти правду про нашу Батьківщину. Чого тільки не брешуть зараз вороги! Яка, мовляв, Червона Армія? Нема її! Червону Армію розбито, і лише окремі залишки її десь там блукають за Уралом. А вам ось товариш Богатир прочитає, як ця "розбита" і начебто "знищена" армія розтрощила найдобірніші німецькі дивізії під Москвою. До речі, про Москву. Німці галасують, що столиця Радянського Союзу захоплена вже ними. Для чого це роблять

вороги? А для того, щоб посіяти невіру в народі, задурманити його, залякати, підкорити собі. Вам, товариші, пояснювати не треба, що таке фашист. Ви добре знаєте й самі. Ось тут вас скільки зібралося, а в кого з вас не брав він "млека", "яйків", сала?

— Корів повідбирали і курей перебили. Жодної не лишилось!— сказала, зітхнувши, молодиця з дитям на руках. А з кутка озвався чоловічий голос:-

— Що там кури... Молодь у Германію погнали.

— Правда,— продовжував Сабуров.— Беруть дівчат, юнаків. Цвіт нашого народу женуть у неволю. Хіба для того ви, матері, ростили, виховували дочок, щоб пихата німкеня била їх, глумилась над ними, щоб жорстокий німець морив їх голодом, примушував працювати від зорі до зорі, бив, як худобу? Неволю і рабство насаджують німці на тимчасово загарбаних землях. Це ви бачите добре й самі. Та чи вдержаться вони тут довго? Ні, не вдержаться! Такий уже наш радянський народ, що його нікому й ніколи в світі не скорити, бо в нього є більшовицька партія! А ми з вами знаємо: де більшовицька партія — там буде й перемога!

Наші сили зростають день у день. І коли ми, партизани, взяли до рук зброю, то вже пе випустимо її! Партизани в полон не здаються! Ми не просили цих курохватів — фріців і гансів— на нашу землю, але коли вже прийшли вони иелрошені, то ми їх почастуємо не "млеком", не курятиною та салом, а влучною кулею партизанською, нищівним вогнем нашої зброї. Хочу ще я попередити тих, хто в тяжку для нас годину продався німцям, допомагає їм поневолювати наших братів і сестер: хай подумають, поки не пізно, поривають з ворогами. І не тільки поривають, а виступають проти них із зброєю в руках, бо буде суд над ними, і караюча рука народу нашого зітре їх з лиця землі як зрадників! А зараз товариш Богатир прочитає вам газету.

Та перед тим, як читати, Богатир показав її людям. Не було жодного, хто б не підійшов до столу, щоб зблизька глянути на неї власними очима.

У багатьох наверталися сльози. Люди не говорили 'більше нічого, боячись, очевидно, старостихи, але в цій значущій мовчанці, в поглядах, у дотиках їхніх рук до газети відчувалась глибока, незламна, нічим не затьмарена любов — велика й свята. Наче сонце зазирнуло в душу кожному і зігріло її теплом своїм.

З кутка озвався голос:

— Цікавимось, де ви її дістали.

— В лісі. Скинув радянський літак.

— То, може, там іще є? — і голос замовк, тільки очі дивилися в бік старостихи, немов запитували: "Видаси мене властям чи ні?"

Богатир взяв до рук газету й почав читати.

Люди не розходились навіть тоді, коли комісар уже закінчив читання. Вони сиділи на своїх місцях. З дальнього кутка підвівся сивий чоловік.

— Ми ще діждемося волі. Ми ще побачимо і сипів наших, і дочок наших. Вірю...— І, глянувши на старостиху, попередив: — Чула? Подумай тепер та чоловікові розкажи. Все одно за нами перемога, наше буде зверху...

Загін згодом роздобув конячину Машку, і на ній Сабуров та Богатир роз'їжджали по району, читаючи людям газету.

Такі збори було проведено, крім Непарені, ще в Смележі, Красній слободі, Денисівці та інших селах і посьолках.

Партизанський загін зростав, збагачувався озброєнням. Цьому допомагало у великій мірі населення.

Так, у селищі Челюскіні голова колгоспу Григорій Іванович Кривенко разом з селянами збирав зброю, яка лишалася на полях битв. Зброю приносили до нього, а він разом із своїм племінником Ванькою закопував її в землю, щоб не дісталася німцям.

Партизанському загонові було передано 27 кулеметів, багато гвцнтівок і боєприпасів.

У селищі Пролетарському лісник Степан Семенович Калинников підібрав і заховав тол, який потім передав партизанам.

Жителі села Денисівки зібрали і здали партизанським загонам 4 станкові кулемети, 160 гвинтівок, 800 ящиків патронів, 576 ящиків снарядів, 459 ящиків мін, 500 кілограмів толу, 25 ящиків гранат.

Велику допомогу подавали партизанам створені з місцевого населення групи самооборони. Звідси в основному черпали собі поповнення загони. Прибували також бійці і командири з оточення.

До Брянських лісів згодом підійшли невеличкі загони партизанів Харківщини.

Кожний з них діяв окремо, і тому добитися значних результатів вони не змогли. Командири загонів вирішили зустрітися, щоб спільно обговорити цілий ряд пекучих питань. На роз'їзді Нерусі відбулася ця знаменна зустріч. Радист Олександр Хабло зв'язався по радіо з начальником Штабу українського партизанського руху товаришем Строкачем. З ним розмовляв Сабу-ров і про свої переговори

поінформував тут же командирів та комісарів. Одностайно було ухвалено: об'єднати невеличкі загони в один. Командиром цього загону обрали Олександра Сабурова, а комісаром — Захара Богатиря.

ПАРТИЗАНСЬКА РОЗВІДНИЦЯ

Я зустрівся з нею в Києві на початку березня 1948 року. Про сміливу розвідницю Кеніну Марію Іванівну я вже чув не раз у тилу ворога, і мені, звичайно, хотілося, щоб вона докладніше розповіла про себе, про бойових друзів і про недавнє героїчне минуле.

— Не знаю, з чого й починати,— сказала Марія Іванівна, трохи ніяковіючи.— До війни я працювала вчителькою у містечку Суземці. Евакуюватись не змогла. Мій чоловік, батько і старша сестра були вже в армії. Я подумала: "Хіба ж можна спокійно дивитися на злочинства, розбій, грабіжництво німецьких окупантів?" Есесівська частина вступила й до нашого села. Розмістилася по хатах. Не минули й нас. Дізнались, що я вчителька і як звати, а тоді: "Маруса, варі каша! Маруса, варі сюпе!"

Кидають мені під ноги брудну білизну: "Вашен!"

Щоб я прала. Мати моя ту білизну забирає, говорить: "Та я сама виперу. Я вам і каші наварю".

Ні, таки вириває у неї з рук своє лахміття, щоб тільки я прала.

"Маруса, вашен... Маруса, варі каша!" — і погрожують зброєю.

Почалися в селі арешти, розстріли. Та хіба тільки в нашому селі? У Трубчевську фашисти заарештували кілька тисяч чоловік, загнали їх у сараї й живцем спалили. А в Суземці зібрали сотні жінок з дітьми, кинули за колючий дріт на холод, на голод... У селах так само хапають активістів, палять їхні хати. Народ утікає до лісу, а там німецькі засідки зустрічають людей кулями, нацьковують на них вівчарок.

А вже як есесівські частини пройшли далі, я віддала свою дочку мамі на догляд, а сама вирішила шукати партизанів. Вперше зустрілася з ними в листопаді сорок першого року. Глянула на них — зарослі, худі, погано одягнені. У того зовсім драні чоботи, а той у старих черевиках, а третій дістав онучі, перев'язав їх мотузкою, взувся в приношені личаки — так і ходить.

Тут я познайомилась з Пилипом Стрільцем. Молодий стрункий лейтенант у військовій формі. Перед війною він вчився в Київській школі зв'язку. В Брянських лісах був поранений, і хто знає, чи лишився б живий, якби не його друг військовий фельдшер Приходько. Він виніс Стрільця з поля бою. Якась жінка, рискуючи життям, дала їм притулок. Фельдшер лікував і доглядав лейтенанта. А як той уже став на ноги, вирішили пробиватися до фронту. Тільки де ж той фронт?

Натерпілись у дорозі і голоду, і холоду. Ночували в лісах, і ярах, і в полі. Не раз зустрічалися з патрулями. Постріли... Ракети... Собаки... Ночі безсонні, щоденна тривога...

Повернулися хлопці туди, звідки вийшли, і тут зустрілися з сабуровцями...

Я кажу партизанам: "У мене є зброя, яку підібрала після боїв, є до неї й патрони".

"Ввечері,— каже Сабуров,— ми прийдемо до тебе. А щоб не було ніякої підозри, побуваємо й в інших хатах".

Настав вечір. Заходять всі юрбою.

"Ну, показуй свої "гостинці"".

Олександр Миколайович як побачив зброю — дуже зрадів. "Хочеш з нами тримати зв'язок?" "Для того й розшукувала вас".

"Якщо так,— добре! Тільки знай, Марусе, робота в тебе буде небезпечна... І в розвідку ходитимеш, і в боях перев'язуватимеш рани. Чи все продумала? Чи готова ти до боротьби? Адже тебе можуть схопити вороги, можуть катувати, можуть і розстріляти. А в тебе мала дитина, мати. Подумай".

"Не маленька. Знаю, куди йду".

Тут же Сабуров дав мені перше завдання: розвідати на станції Зерново розташування ворожої частини, її озброєння, вогневі точки, підходи до них, кількість живої сили.

Зерново — це маленька станція на магістралі Київ — Москва. Щодня сюди прибували вагони з боєприпасами, бензином... Все це перевантажувалось на автомашини, бо через річку Неру-су було висаджено міст, і відправлялось у напрямі Москви.

"Підеш у розвідку не сама,— каже Сабуров.— Буде в тебе напарник, бідовий хлопчина".

"Хто такий?".

"Васька Волчков".

"З посьолку Заводського?"

"Ти його знаєш? От і добре. Хай вам щастить".

Пішли ми з Ваською до станції. Він з гітарою примостився на лаві й почав грати німецькі пісеньки та вальси, що їх вивчав у школі перед війною. Оточили пас люди. Підійшли й німці, слухають. Тоді один з них, оглядаючи мене, запитує: "Хто така?"

"Ця дівчина? — перепитує Васька й спокійно відповідає: — Моя сестра".

"Дозвольте з вашою сестрою познайомитись".

Почалися танці па пероні, а потім німці запросили нас до караульного приміщення — трохи обігрітись. Нам цього тільки й треба. Той німець, що, знайомлячись зі мною, назвався Августом, налив мені чаю.

"Ви місцева жителька?"

"Ні, оце прийшла до поїзда, їду до хутора Михайлівського".

Я п'ю чай, а сама розглядаю непомітно приміщення. Стоять чотири кулемети. "Скільки ж тут содатів? — думаю собі.— Спробую дізнатись".

"Кімнатка маленька... Мабуть, тісно вам?"

"А нас тут небагато, всього вісімнадцять чоловік".

Звертаюся до Августа: "Мій брат хоче їсти. Може, і його почастуєте чаєм?"

Глянув німець на Ваську.

"Хай спочатку попрацює. Треба бочки розвантажувати".

"Це можна",— відразу погодився мій напарник, бо цікаво ж знати, що в них?

Пішов Васька, скотив кілька штук, дізнався — в бочках бензин.

Почастували і його німці чаєм, ще хлібину дали нам у дорогу. Ми й пішли.

Я ще тоді не знала, що в бараці знову збунтувався Пилип Стрілець.

"Наші під Москвою,— каже,— б'ються, а ми тут без діла сидимо та ждемо з моря погоди".

"Зрозумій, Пилипе,— заперечує йому Іван Федоров.— Це ж не армія. Тут немає ні тилу, ні фронтів. Нема артилерії, танків, які тебе підтримають. Нічого цього нема. А воювати треба. Розумієш—треба!"

"І ти зобов'язаний показати друзям і ворогам,— втручається в розмову Богатир,— що воюєш на рідній землі за велику справу і що наша жменька радянських людей може бути сильнішою за фашистський гарнізон".

"До того ж ви командир і комсомолець, товаришу Стрілець,— зауважує Сабуров,— і повинні бути попереду".

"Ні, це все не те, не те..."

"Не тс? — обурюється Павло Рева.— Та яка може бути з ним розмова, комісаре? Зняти з нього шинель, одібрати зброю — та й будь здоров!"

"Спокійно, Рево, не гарячись,— і Сабуров підходить до лейтенанта.— Товаришу Стрілець, доповідайте командуванню, в чому справа".

Стрілець мовчить, а всі ждуть, що він скаже.

"Ви чули мій наказ?" — запитує Сабуров.

Стрілець підводить на нього засмучені очі.

"Товаришу комісар, дозвольте мені й військовому фельдшеру Приходьку піти до фронту. Тут я не бачу свого місця. Моє місце в армії. Там я принесу більше користі".

Сабуров подумав і сказав: "Що ж, ідіть".

Стрілець зрадів. Очі в нього засяяли: "Дозвольте виконувати?"

Не встиг комісар йому відповісти, як озивається Чапов: "Прошу і мене відпустити до фронту".

"Знову? Ви ж пробували вже і повернулися назад".

"Тоді ми не знали, де фронт, а тепер знаємо. Та до того ж у нас є провідник".

"Хто?"

"Я їх проведу,— заявляє Анатолька Вирва.— Тут всі дороги мені знайомі. А почнуться нові місця, повернуся назад".

Важко було Сабурову їх відпустити. Двоє таких командирів... Важко, що й казати. І все ж дав згоду: "Ідіть..."

Під час розмови до барака входимо ми з Ваською Волчко-вим. Розповіли про Зерново, і я, глянувши на Стрільця, помітила, що йому нелегко залишати пас та ще в такий час, коли товариші мають вирушати на бойову операцію.

"Дозвольте і нам взяти участь..." — звертається Стрілець до командира Бородавки, але той мовчить. Мовчить і Сабуров. А Павло Рева сказав: "Обійдемося і без вас".

Стрілець зрозумів усе. А Чапов, проходячи повз Павла Реву, хотів було з ним попрощатися, та Рева холодно буркнув: "Проходь!"

Хлопці вийшли за двері...

І все ж операція на Зерново була здійснена. Допоміг нам у цій справі ще товариш Сень Йосип Дмитрович —член підпільного Середино-Будського райкому партії. До війни він працював директором середньої школи, прекрасно знав місцевість.

На пропозицію Сабурова погодився і в призначений час провів всю групу до станції. За планом повинні були діяти так: товариші Бородавка, Яськов, Пашкевич мусять бронебійно-запа-лювальними кулями бити по бочках з бензином. Сабуров, Богатир, Рева і Федоров повинні були перебити охорону.

За рейками лягли Сабуров з Богатирем, трохи далі від них — Рева, а Федоров мав кинути через вікно гранати. Охорона, очевидно, спала, а вартовий щось підсмажував собі на примусі в сінях. Час від часу він виходив з приміщення надвір, пускав у повітря ракету і знову ховався за дверима.

Федоров підкрався близенько, уже мав виконати свій намір, коли несподівано вийшов вартовий.

"Хальт!" — скрикнув німець і кинувся тікати, а Федоров — за ним. Одразу ж почулися в приміщенні вибухи гранат, крики поранених.

Німці стали вискакувати через вікна.

"Вогонь!"—подав команду Сабуров, але — жодного пострілу. Не стріляв автомат у Сабурова, не стріляв ручний кулемет у Богатиря.

"Змінюй диски!"

Змінили, але наслідків ніяких. Від міцного морозу захололо недоброякісне рушничне масло, скувало частини зброї. Час було прогаяно. Німці, втративши 13 чоловік убитими, втекли, а партизани, спаливши бензин і знищивши одну вантажну машину, вчасно відійшли. Коли на станції Зерново з'явилось німецьке підкріплення, партизанів уже тут не було: вони зникли в лісі.

А то ще, пам'ятаю, доручив нам Сабуров розвідати у Труб-чевську розташування есесівського гарнізону. Крім того, побувати в бургомістра Павлова.

Хто такий Павлов?

Це німець-колопіст, лютий ворог партизанів і всього радянського. До війни Павлов відав Брянськими лісництвами і начебто мав добру репутацію. Одначе як тільки з'явилися на Брянщині німецькі фашисти, Павлов одразу був нагороджений залізним хрестом і призначений бургомістром Трубчевська. Активно допомагала йому в роботі приймачка, яка працювала у німців перекладачкою.

До Павлова я вирішила піти сама, без Васьки. Дізналася, де живе. Заходжу в будинок у селянському кожусі, в льотчицькій шапці. Бачу, сидить німкеня. Мені потрібно було глянути на розташування ліжок у спальні. Можливо, вночі доведеться кинути у вікно гранату.

"Добридень!" — привіталась я до господині, а вона п'є чай, не відповідає, навіть не дивиться, хто зайшов. Я обминаю її, розчиняю двері в спальню, і тільки тоді вона схоплюється з місця: "Чого ви туди пішли? Зупиніться! У вас чоботи брудні".

А я вже запам'ятала, як стоять ліжка, які вікна і в яке з них краще буде кинути гранату.

"Ви пробачте, папі. Адже я до вас привіталася, а ви не відповіли. Мені потрібно бачити господаря. Я гадала, він у цій кімнаті".

"Нема його, нема! Вдень він завжди в комендатурі. Там його шукайте.— І, оглянувши мене, німкеня поцікавилась: — А що ви хотіли від нього?"

"Я вчителька з Погарів, але я мушу жити в Трубчевську, бо тут мої родичі, моя сім'я. Мені конче потрібний дозвіл коменданта для переїзду сюди".

"Німці не дозволяють ніяких переїздів".

"Я розумію... Але ж я принесу вам добрий гостинець".

Це вплинуло, і німкеня милостиво запросила прийти до неї ввечері.

Я подякувала їй і вийшла на вулицю. "А тепер же,— думаю,— треба побачити самого Павлова, щоб знати його в обличчя".

Вирушаю до комендатури. Там черга. Я минаю чергу і йду просто до дверей кабінету, коли це хтось різко хапає мене за руку. Дивлюсь — поліцай.

"Куди прешся? Хіба не бачиш — люди стоять".

"Мені потрібно тільки підписати папірця",— кажу йому і розчиняю двері. Бачу, стоять дві жінки, по одягу схожі на вчительок, а він, Павлов, сидить за столом у шапці. Ніс довгий, сам чорний, мов циган.

Я подивилася на нього. Розмовляти мені з ним не було про

що.

З Васею Волчковим зустрілася аж під вечір, і разом пішли ночувати до хазяйки, в якої я жила раніше.

Прийшов з роботи її чоловік. Я сказала, що Вася — мій брат, хочу його влаштувати на роботу в поліції.

Чоловік поставив на стіл самогон. Випили. Васька сп'янів і почав чіплятися до господаря: "Ти чому не в армії?"

"А чому мені там бути? Армію розбито. Працюю зараз візником. Мені непогано. Щодня свіжа копійка бряжчить у кишені".

Васька наступає: "Ні, ти скажи, чому не в армії?"

"А ти ось теж прийшов влаштовуватись у поліцію..."

"Я? — і Васька починає себе бити кулаком у груди.— Я?.. Це я в поліцію?.. А ти знаєш, хто я такий? Чому це мені доводиться блукати голодним, холодним по лісах, а ти будеш вдома вилежуватись на подушках? Говори, чому не в армії?"

Хазяйка Віра одразу здогадалася, хто ми:

"Ой Марусечко! Це ж ви партизани... Ой пропали ж ми, як хтось дізнається, з ким оце п'ємо".

Бачу, погані справи. Треба напарника виручати.

"Не вірте йому, дурневі. Випив горілки, та й сам не розуміє, що верзе. Кажу ж вам, прийшов влаштовуватись на роботу в поліцію".

Ледве його втихомирила. Випили ще по чарці — заспокоїлись. Заснув Василь. Заснула й хазяйка, а хазяїн тихенько до мене підходить, питається:

"Марусе, скажи, ви — справді партизани? Не бійся. Якщо ви ще раз сюди прийдете, я вам допоможу. Тільки дайте мені якусь зброю".

Не призналась йому. Хто знає, що в нього на думці. А серед ночі розбудила Ваську, і ми втекли з цієї хати. Протверезився він, просить, щоб я Сабурову нічого не говорила ні про розмову, ні про чарку.

А одного разу пішла я знову в розвідку до Трубчевська, сама, без Васьки. Приходжу на явочну квартиру. Вдома сидить баба — аж синя від злості.

"Де дід?" — питаюся в неї.

"Забрали німці. Певне, вже й розстріляли. Це ви, ви в тому винні... Не знався б з партизанами..." Я її заспокоюю, а вона кричить: "Іди геть з моєї хати! Геть! Геть!.."

Довелося вийти. Відвідала одну знайому мені вчительку, з вона мені каже: "Все місто знає, що ти сюди приходила".

Я в неї переодяглася в фуфайку й пішла. Мала при собі браунінг... Колись наш командир, Альоша Кочетков, подарував. Іду, аби швидше дістатися до лісу. Біжу, оглядаюсь, а на душі в мене таке тривожне відчуття, що я місця собі не знаходжу. Раптом з лісу з'являється кінь, запряжений в сани, на санях — дрова. Я дивлюсь на небо, на сонце, а сама все думаю чомусь про смерть... То йду, то біжу, аби мені швидше порівнятися з тими саньми.

Бачу, сидить на дровах дід. Я до нього: "Дідусю, ой дідусю, зупиніться на хвилинку".

А він не зупиняється. Чи не чує, чи не хоче зі мною розмовляти. Я тоді хапаю коня за вуздечку, зупиняю сама, прошу: "Підвезіть мене до лісу".

"Ти що, здуріла? — кричить дід.— Я звідти їду. Пусти вуздечку!"

Зрозуміла: з цим дідом треба діяти інакше, і діяти швидко, негайно.

Виймаю зброю, наказую: "Скидай дрова!"

Дід, мабуть, зрозумів, хто я така, й почав скидати, а я йому допомагаю. Потім сідаю в сани.

"Поганяй коня щодуху!" . І ви знаєте, передчуття тоді не підвело, бо незабаром з'явилася погоня. Німецькі вершники гналися за мною аж до лісу... Ну в ліс вступити не відважились... Коли б не ота підвода — піймали б мене і, хто знає, може б, там була моя смерть, у полі...

А то ще пам'ятаю такий випадок. Громили наші партизани ворожий гарнізон цього ж таки містечка і захопили приймачку Павлова. Вона активно допомагала фашистам, як її батько, видавала наших людей. За її доносами було заарештовано труб-чевських комсомолок-розвідниць — Віру Крисіну і подружку її Валю.

Сабуров каже: "Одвезіть її, приймачку, в "госпіталь".

А я коли це почула, вірите, аж отут у мене все перевернулось. Це ж, думаю, за що їй така милість? За гарні очі, довгі вії, за красу? Стільки людей вона віддала на смерть.

Обурююсь я, а Петраков те все чує і говорить мені стиха:

"Невже ти, Марусю, не розумієш, куди її треба везти?.. Мені доручено цю справу".

Посадив він її на сани, провіз кілометрів зо два і повертається з нею назад. Що вже говорив йому Сабуров,— не знаю, а тільки викликав він потім Альошу Кочеткова й суворо наказав:

"Доставити в "госпіталь" якнайшвидше!.. І обов'язково "здати під розписку"!"

Повіз тепер уже її Альоша, а потім мені розповідав. Зупинилися з нею на узліссі. Ніде нікого. Тільки сосни шумлять. "Знаю,— каже,— треба виконати наказ, а чомусь страшно мені розстрілювати. Коли б це в бою, а то ж перший раз отаке... дівчину... розумію, треба знищити... Це ж ворог... Мій ворог... Наш ворог... Я їй кажу: "Роздягнись! Може, при тобі є зброя".

"Яка зброя? — дивується вона.— Ніякої зброї не маю".

"А чим займалася? Як продавала німецьким фашистам наших людей? Як віддала на смерть двох комсомолок?"

"Мене вже допитувало начальство. Чого це я перед кожним тут... мушу звітувати?" І очі в неї недобре блиснули.

Тоді Альоша сказав: "Жила ти гадиною, то і вмирай... як гадина!" — та й вистрілив їй просто в лоб...

Про Кочеткова ще можу сказати... Був він сміливим командиром, добрим, справедливим.

Коли ми виходили з Брянських лісів у рейд на Україну, жителі нас проводжали. Жінки плакали, давали в дорогу рушники, пиріжки, хустинки, кисети вишивані.

У цьому поході я так стомлювалась, що, бувало, йду дорогою і сплю. Як хтось штурхне у спину — прокидаюсь. І не тільки я, часом санітарка чи куховарка за голоблю тримаються... А іноді вершник — схилиться на гриву коневі — і теж спить.

Кочетков на привалах свою коняку Змійку поставить, а сам іде перевіряти — як бійці? Чи не муляють чоботи, чи всі здорові... Огляне коней, збрую — до всього сам придивляється.

Під час рейду наступали ми на Хойники. Я просила Кочеткова: "Зупинись! Дай передихнути. Не можу більше так бігти..."

"Ніколи зупинятись. Вперед, Марусе, вперед!"

Увірвались ми в містечко. Там місток цементовий. Під містком німці й поліцаї... Чоловік з двадцять. Альоша вибіг на той місток, стукає автоматом: "Здавайтесь!"

Німці випихають наперед поліцаїв, а ті — німців. Зчинилася між ними бійка... Тут уже й наші підоспіли... Кочетков помчав до школи, де засіли жандарми, а я лишилась перев'язувати поранених.

Уже потім, після бою, розповіли мені про Альошу... Підбіг він до командира другого взводу.

"Чому залягли?"

"Неможливо пройти. Дуже сильний вогонь. Противник укріпився..."

"За мною!" — крикнув Кочетков і кинувся до будинку. Він як біг першим, так його першого і скосила куля... Мені кричить командир другої роти Смирнов: "Марусе! Кочеткова поранено!"

Я хочу туди бігти, на подвір'я школи, а політрук не пускає: "Ти його не врятуєш... Перев'язуй поранених! Ми вже пробували підібрати Кочеткова... Вбито бійця. Послали другого — і той там поліг..."

А я не вірю політрукові... Шукаю Альошу серед поранених і раптом бачу — йде його кінь. Бійці плачуть: "Вбито Кочеткова".

Втрата тяжка. Але не я одна таке горе мала. Були у нас кулеметники Ольга Кобякова з чоловіком. Він — перший номер, вона — другий. Якось запитує в неї Сабуров: "Смілива ти, Олю, це добре... Ну, а що, як тебе заб'ють у бою?"

"І нехай забивають,— відповідає вона спокійно.— Смерті не страшусь. Мій Сашенька тоді мене поховає".

Ось з цією Ольгою довелося мені йти в бій у містечку Сто-ліні. Поранили бійця. Я мчу до ближньої хати. Зустрічає мене старенька. Я до неї: "Бабусенько! Дайте хустку або рушника... Треба перев'язати пораненого".

"Немає в мене рушників",— відповідає.

Забігають на подвір'я кулеметники Володя Бушев та Коля Назаренко. Ми розчинили двері до кімнати, а там сидять двоє... Думали, що то наші... Далі — ще кімната. Тільки ввійшли туди, бачимо: на ліжку лежить німець з хазяйською дочкою... І колиска поряд... Німець одразу вистрілив. Мене поранило осколком розривної кулі, а Колю вдарило в руку. Я вчепилася за нього... Він біжить, а я слідом волочуся... Потім руки ослабли і я впала на гайку.

Бачила, як ввірвалися до цієї хати наші хлопці, як німці вискакували з вікон...

Я лежу. Хочу підвести голову й не можу — така зробилася важка... "Невже,— думаю,— мені кінець? І я не побачу більше донечку, і мами не побачу, товаришів..." Розумію, треба когось гукнути на допомогу, а я тільки губами ворушу, а голосу не чути. Ще відчуваю, як у шапку наливається кров і шапка важчає, важчає, а потім і зовсім зсовується з голови...

В цю хвилину на подвір'я забігло ще кілька наших хлопців, кричать: "Пароль!.. Пароль!.."

А я нічого не можу відповісти. Та вже хтось із них пізнав мене... Я лежу вся в крові... Голова і обличчя теж у крові...

Не пам'ятаю, що було потім, а коли трохи отямилась, почула голос лікаря: "Розплющуй очі! Дивись!.. Ти мене бачиш?"

Я очі відкрила, але нічогісінько не бачу.

Нас поклали в хліві... Мене і Колю Назаренка. Принесли нам печеної картоплі. Я все кричу: "Колю, дай пити!.. Дай пити!.."

Спрага була страшенна. Здається, відро б води випила сама.

З місяць нічого не бачила. Чотири місяці пе ходила, не ворушила ні руками, ні ногами. Кілька разів відправляли мене на партизанський аеродром, але літаки чомусь не приземлялись.

А згодом привезли до нас поранену кулеметницю Ольгу Ко-бякову. Прийде було чоловік її, Сашенька, сяде поряд неї й ридає.

Ой, як же він жалібно ридав!

Провідували нас бійці й командири. Зайшов і Сабуров, став біля мене: "Марусе, ти мене пізнаєш?"

"Пізнаю",— кажу, а перед очима темно, як у проваллі. Така я була слаба, немічна. "Значить,— думаю,— кінець! Не жити мені на світі. Мабуть, хірург сказав Сабурову, що мої дні лічені".

Вмирати пе хотілось. Я ж іще молода, кров здорова — мусить загоїтись рана... Я житиму! Я хочу жніи! Хочу!

Поряд зі мною лежала Ольга-кулеметниця в тяжких ранах. На п'ятий день після поранення вона померла. Поховали її в селі Езерах. Місцеві жінки обмили її, одягли в хороше плаття...

А Сашенька лишився сам. Ото прийде з бойового завдання і одразу біжить... Куди? До могили своєї Оленьки... Стане там зажурений і плаче... Гірко-гірко плаче...

У СУЗЕМЦІ

Зранку до партизанського табору прибув лісник. Сабуров зустрів його, як друга:

— Що новенького?

— Та дещо є. Поговорити треба.

— Ходімо, комісаре,— запросив Сабуров Богатиря, і через якусь хвилину в землянці вони слухали гостя.

— Про нового коменданта Суземки вже, мабуть, чули?

— Не тільки чули, а знаємо, що суземське начальство жде обіцяний фінський полк, щоб його повести й розгромити нас, партизанів.

— Схоже на правду. Так ось зібрали вони нас, лісників, оце недавнечко до коменданта Леу і давай навчати, щоб ми завели знайомство з партизанами, годували їх добре, по чарці з ними випивали. А коли даватимуть якесь доручення, то щоб не відмовлялись. Потрібно, мовляв, їхнє довір'я завоювати... Он як придумали хитро. І щоб ми точно розвідали все, де знаходиться загін, яка його чисельність, яка зброя та як зручніше підійти до табору, щоб несподівано вдарити й розгромити... Отож попереджаю.

— Хто проводив нараду? — спитав комісар.

— Сам комендант Леу, але там були і старшина Мамонен-ко, і лісничий Онцев, і агроном Землянка. Ще якийсь німецький офіцер.

Бистрий погляд командира зупинився на лісникові:

— Скажи, комендант Леу живе на приватній квартирі?

— Та вони всі живуть в окремих будинках. Скільки вже наших людей загубили, гадиі Червоноармійські родини видають, активістів видають. Сім'ям партизанів та комуністів, що не встигли евакуюватись,— нема від них життя.

— Щось придумаємо, друже,— сказав Сабуров,— а тобі спасибі за повідомлення. Хто з них добре знає наші ліси?

— Звичайно, лісничий Онцев. Але, кажуть, що й старшина Мамоненко добре знає всі урочища.

Лісник пішов. Олександр Сабуров глянув на комісара, і той одразу зрозумів, що рішення командиром уже знайдене.

— Кого пошлемо в розвідку до Суземки?

— Гадаю, що доведеться йти Марії Кеніній і Волчкову,— сказав комісар.

— На цей раз я хотів би підключити до них ще й Ваську Буровихіна.

— Добре,— погодився Захар Богатир.— Хлопець він бувалий, надійний.

...Лісовою дорогою мчать сильні, бистрі коні. Свистить вітер, скрипить під полозками саней скований морозом сніг, а осторонь стоять тихі сосни, білокорі берези, задумливі дуби. Падають від них синюваті тіні, переплітаються дивовижним мереживом на снігу, що виблискує під місяцем міріадами холодних і колючих іскор.

Коні зупиняються на узліссі. Озброєні люди встають з саней, якийсь час уважно розглядають містечко. Воно тихе, заметене снігами, безлюдне...

— Ходімо! — сказав командир.

Група зупиняється біля невеликого, але акуратного особнячка з ринвою, прикрашеною жерстяним півником.

Виставлено дозори. Кілька чоловік підходять до вікна. Стукає в шибку один. За дверима чути поквапливі кроки й роздратований жіночий голос:

— Хто тут?

— До коменданта Леу.

— Леу живе поряд, праворуч.

— Ти помилився? — запитує Сабуров, і Васька Волчков, ніяковіючи, ще раз оглядає будинок, знизує плечима.

— Все точно, товаришу командир!.. Той самий будинок, і вікна, і ринва з півником.

Та все ж він іде разом з усіма до сусіднього особнячка, праворуч. Тут немає на ринві півника і сам будиночок значно бідніший.

Постукали в шибку. Не одразу почулось шарудіння й старечий голос:

— Потрібний Леу? Так він же в сусідньому будинку, ліворуч... Вже там були? Клянусь богом, Леу живе поряд, де ринва з півником. Ви одразу скажіть, хто ви і звідки, а то всю ніч простоїте на морозі. Він боїться вночі двері відкривати.

Вся група повертається знову до першого особняка.

— Леу живе тут,— запевняє Васька Волчков.— Я ж добре запам'ятав цей дім. Ось ринва і півник той самий... Ми не могли помилитись.

Сабуров рішуче стукає в двері. Жінка відповідає одразу, мабуть, чекала повторного візиту. Тільки голос у неї ще роз-дратованіший і зліший:

— Сказала вам — Леу живе поряд. Ідіть звідси геть! Нема чого турбувати людей серед ночі.

Сабуров загримав сильніше.

— Ми офіцери з Севська. Якщо негайно ж не відчините — висадимо двері!

У сінях стає тихо, потім чується невиразний шепіт, цокання ключа в замку, і, нарешті, двері розчиняються.

Минаючи жінку, Сабуров швидко входить у першу кімнату. Світла нема, але крізь шибку, осяяну місяцем, добре видно чоловіка в фашистській формі. Видно, встиг уже одягнутись.

— Руки вгору!

Захар Богатир включає електричний ліхтарик. Перед ними високий гладкий чоловік років під сорок. Ріденьке світле волосся зачесане на проділ. Очі жмуряться від яскравого проміння. Руки поволі підводяться й помітно тремтять.

— Пароль і пропуск на сьогоднішню ніч? — вимагає Сабуров.

— "Юнкере"... Хрест.

— Збирайтесь! Підете з нами.

Леу все ще тремтячими руками одягає шинель. Його виводять, а Сабуров з Пашкевичем затримуються на хвилинку. Дружина Леу стоїть біла мов полотно, тільки зубами цокотить.

— Слухайте мене уважно,— каже їй Пашкевич.— Якщо хочете жити, мовчіть як риба. Зрозуміли?

Вона мовчки хитає головою і не рухається з місця.

Вулиця така ж безлюдна, як і раніше. Зривається рідкий сніжок. Світить місяць, і в його освітленні добре видно коменданта, що тремтить від страху. Він зрозумів усе без слів.

— Хочеш жити — відчиняй двері до начальства,— попередив його комісар.— Не хочеш — тут тобі й смерть! Вибирай.

— Відчиню...— одразу погодився Леу.— Відчиню... Вони мій голос знають. Кого вам треба?

— Старшину Мамоненка, лісничого Онцева, агронома Землянку,— пояснив йому комісар.— Одуриш — уб'ємо!

— Нащо одурювати? Домовились по-чесному, по-хорошому. Я зла не робив. Я російський німець. Призначили комендантом, я і працюю в них.

— Веди до Онцева! — наказав Сабуров.

Ніде ні душі, наче вимерло в містечку Суземці все живе. Навіть патрулів не видно.

— Слухай, Леу. Може, ти нас до комендатури ведеш? Ще раз попереджаємо.

— Наказано до Онцева, я й веду. Вій живе в центрі, в казенному домі.

Ось нарешті й той дім. Леу звично стукає в крайнє вікно:

— Онцев, відчини. Це я, Леу. Німці приїхали.

Лісничий спочатку підійшов до вікна, освітив ліхтариком невідомих, перепитав:

— Ти, Леу?

— Я,— підтвердив той, навмисне ставши в смугу світла.— Відчини, є діло.

Сумнівів у лісничого вже не було. В його кімнаті з'явилося світло. А біля хвіртки стояли непоміченими командир і комісар. Вони чули, як гримнув у сінях засув, як з рипінням відчинились двері. Цієї ж хвилини почувся улесливий голос лісничого:

— Пробачте, панове, що трохи довелося затримати вас на морозі. Час, знаєте, тривожний. Такими ночами...— і голос йому раптом урвався. Сильні руки танкіста Івана Федорова, переодягненого в німецьку форму, так швидко й ловко схопили лісничого за комір, що той навіть не встиг крикнути.

— Мовчи! — погрозив йому партизан, і лісничий, зрозумівши, з ким зустрівся, злякано забелькотав:

— Я... я... мовчу, мовчу...

Сабуров і Богатир зайшли до приміщення, захаращеного речами, очевидно, награбованими.

З спальні в барвистому халаті вийшла назустріч "панам німцям" розчервоніла й красива лісничиха. Вона трохи схвильована, а ще більш здивована таким пізнім і несподіваним візитом. Роблячи реверанси й мило граючи очима, вона говорила:

— Затримали вас, панове офіцери. Тисячу пробачень. Ви повинні нас зрозуміти. Ніч. Банди бродять.

— Про які банди говорите? — спитав Сабуров.

— Як? — здивувалась лісничиха.— Ви не знаєте? Ну, банди, що партизанами себе називають.

— Оце ми і є справжні партизани.

Лісничиха так і гепнула на підлогу, наче хто її скосив. Де поділись одразу кокетування, і грайливість, і оті "аристократичні реверанси", що їх так старанно виробляла вона перед "панами офіцерами". Розгублена, безпомічна лісничиха сиділа на підлозі. В очах був такий жах, наче саме її збиралися забрати з собою партизани.

— Як же це? Не розумію... Леу,— звернулася вона до коменданта, чекаючи від нього якихось пояснень, але той відвернувся, не промовивши й слова.

Лісничиха підвелась:

— Товариші партизани, це непорозуміння. Мій чоловік чесний. Ми нікому зла не робимо. Та всім же відомо, що він тільки формально німцям служить, а насправді він теж партизан... Я ж знаю добре свого мужа.

— Прекрасно,— промовив Сабуров з ноткою іронії, якої не відчула перелякана господиня.— От ми партизана й візьмемо, хай допоможе нам в одній справі.

— А тоді відпустите його додому? Спасибі вам, велике спасибі.

— Дурна! — озвався лісничий Онцев.— Не відпустять вони мене... розстріляють.

Онцева забрали з теплої хати і поїхали до старшини Мамо-ненка. У минулому — це офіцер царської армії. Леу знову постукав у вікно.

— Мамоненко, відчини. Німці приїхали. Це я, Леу. Одразу ж, не перевіряючи, в самій білизні й кожусі наопашки вийшов господар:

— Прошу, панове, заходьте. Пробачте, що в такому вигляді приймаю... Не хотілось затримувати вас.

Далі йому не довелося пробачатися. Почувся рішучий наказ:

— Руки вгору!

Мамоненко закліпав очима. Затремтіла його цапина борідка:

— Не розумію, панове... Нічого не розумію...

— Руки вгору! Уб'ю!

Підняв. З плечей його впав на сніг теплий кожух. Зайшли потім до хати.

— Розповідай, старшина, що для німців приготував?—допитувався Сабуров.

— Приготував дванадцять діжок борошна, сім діжок м'яса, двісті пар армійської білизни.

— Добре старався!

— Чому ж? Я і для вас, коли накажете, з великою охотою приготую. Обіжатися не будете. М'ясо, продукти, білизну... Мені однаково, кому служити.

— А нам не однаково.

— Тобто я не так висловився. Я в тому плані говорю, хто жалування платить...

Кожна хвилина дорога. Мамоненкові запропонували одягнутись.

— Ми завжди можемо в дружбі жити,— говорив він,— для партизанів я все зроблю з великою охотою. Ти, стара,— звернувся до дружини,— постав самоварчик, я скоро буду вдома. Сподіваюсь, мене довго не затримають товариші.

На посаді агронома працював зрадник Землянка. Взяв і його, за допомогою Леу, Сабуров. Добра, багато обставлена квартира. Молода дружина. Тепло. Затишно. Л тут доводиться серед глухої ночі йти з незнайомим представником німецьких властей на якусь незрозумілу нараду в питаниях інтелігенції. Дуже був невдоволений Землянка, але висловити своє невдоволення не посмів.

— Я скоро повернусь,— сказав вій дружині.

— Прошу вас,— звернулася вона до Сабурова,— не затримуйте мого чоловіка, а то я скучатиму одна.

— Не затримаємо,— пообіцяв їй Сабуров, ввічливо кланяючись,— пробачте, що довелось потурбувати. Знаєте — служба. Мені б теж хотілося в цей час сидіти в затишній кімнаті з молоденькою красунею, такою, як ви...

Вона посварилася пальцем:

— Будьте обережні в компліментах. Мій чоловік дуже ревнивий.

Попрощався з нею Сабуров. І як тільки вийшли на вулицю, хтось міцно зв'язав руки агрономові Землянці. Всіх чотирьох повезли до лісу.

Всі вони зрозуміли, куди й пащо їх везуть. Першим кинувся тікати лісничий Онцев, але влучна партизанська куля повалила його замертво на сніг...

Ніч. Тиша в містечку. Спокій. Місяць схиляється все нижче, нижче. Скоро світанок.

БУЛО Й ТАКЕ

Свою обіцянку Сабуров виконав і сьогодні продовжив нам розповідь про колишнього наймита Шульців — Василя Бурови-хіна:

— Якось повернувся він з розвідки і, як завжди, неквапливо, але точно й чітко доповідав партизанському командуванню: "Був у Севську. Тамтешній комендант, переглянувши мої документи, заявив мені: "Ви мусите їхати в районний центр Локоть і зв'язатися там з керівником народної соціалістичної партії всея Росії інженером Землею". Справжнє його прізвище Воскобойников Костянтин. Він одразу призначив мене заступником чергового коменданта по охороні "центрального комітету партії".

"Хто такий Воскобойников?" — запитує Пашкевич.

"За освітою — педагог, професія — контрреволюціонер. Оселився в добротному особняку, що належав комусь із царського дому Романових, і урочисто заявив: "Я відновлюватиму дореволюційну Росію з її церквами, порядками та законами". З цією метою він навіть виробив ,,декларацію прав народів Росії", яку поширював серед населення". "Чули про цю декларацію".

"Часто й сам він виїздив у села й хутори, скликав там наради, виступав з промовами на базарах і ярмарках. Німці всіляко підтримували його, вихваляли, писали про нього в газетах. У хвилину інтимної

одвертості,— продовжував Василь Буровихін,— Воскобойников заявив мені, чому саме для своєї резиденції він обрав це місто.

"Локоть,— каже,— стоїть на порозі Брянських лісів — цитаделі партизанів, які на сьогодні є моїми найлютішими ворогами. Вони баламутять народ, підіймають його на боротьбу за Радянську владу, що ні в якій мірі не в'яжеться з майбутнім нової Росії".

У Локті зібралося біля трьохсот п'ятдесяти головорізів. В основному — це колишні офіцери білих армій, різні зрадники, запроданці й поліцаї. Вони добре озброєні, мають двадцять сім кулеметів, десять мінометів, багато автоматичної зброї і великі склади боєприпасів.

У них добре побудована система оборони як на підступах до міста, так і в самому місті. Допомагав їм у цьому якийсь пройдисвіт Ворона.

Маючи відомості, що в навколишніх лісах діють партизани, інженер Земля надрукував листівки й розкидав їх по узліссях. Ось що писалося в них:

"До вас, військові, звертаюся з таким наказом: всім колишнім червопоармійцям, командирам, політпрацівникам на протязі п'ятнадцяти днів здати зброю, яку ви маєте, старостам найближчих сіл і по три чоловіки приходити до мене здаватись. Гарантую життя, забезпечую роботою і хлібом".

"І все ж я вважаю,— продовжував розповідь Буровихін,— що оцей Воскобойников всього-на-всього тільки підставна особа, маріонетка, лялька. Справжній хазяїн цієї справи — полковник Шперлінг з своїм підручним Половцевим.

Шперлінгу років під шістдесят. Це людина, яка досконало знає французьку й англійську мови, вільно володіє також російською.

Побував в Азії, Америці, в німецьких африканських колоніях. Кілька років жив у Росії".

"А Половцев? — запитую я в Буровихіна.— Є якісь відомості про нього?"

"У далекому минулому це білий офіцер, наближений генерала Корнілова. Батько Половцева — багатий таганрозький поміщик, був найближчим другом генерала".

"Чи тобі, Василю, відомо,— цікавиться Пашкевич,— що Шперлінг і Половцев стежать за тобою... Не довіряють тобі?"

"Звідки ви знаєте?"

"Я мав розмову з нашою розвідницею — Мусею Гутаровою. Вона живе в тому самому будинку, що й Шперлінг". "Знаю".

Я був запрошений якось на різдвяний вечір до Шперлінга і там зустрівся з Мусею. Це була дуже несподівана для неї зустріч. Половцев познайомив пас. Л Шперлінг посадив її поряд зі мною. Я вибрав непомітно таку хвилинку й шепнув їй: "Му-сю, тримайся! Зроби вигляд, що ти закохана в мене. Так треба". Я почав до неї залицятись, цілував їй руку, говорив різні компліменти.

Шперлінг уважно стежив за памп і звертався до Половцев а.

"Але ти, мабуть, не знаєш, що говорив Половцев після вечері Мусі Гутаровій?" "Не знаю".

Вона, пославшись на втому, пішла до своєї кімнати. Раптом заходить Половцев, зачиняє двері й дивиться пильно на неї: "Я вам даю доручення. Мені здається, Буровихін не той, за кого себе видає. Він радянська людина, але приховує це... Або агент гестапо. Спробуйте

зблизитись з ним, узнайте його краще. Це, мабуть, буде не так уже й важко, бо ви йому сподобались.— А потім підійшов до неї впритул і тихо попередив: — Майте на увазі — я все знаю і все бачу. Одурити мене не пощастить".

"Це важливо,— сказав задумливо Буровихін.— Важливо, бо я і сам помітив, що вони приглядаються до мене. І зараз пригадую, коли в ту ніч, після різдвяної гулянки, Шперлінг прощався зі мною, він затримав мою руку і, люб'язно всміхаючись, сказав: "Користуючись тим, що я старіший від вас, я дозволю собі дати корисну пораду молодій людині. У кожного з нас є велика або маленька таємниця. Не поспішайте розповідати про чужу таємницю до того часу, поки повністю переконаєтесь, що той, про кого ви говорите, пе розкриє вашої таємниці. На добраніч". Розумна, хитра й небезпечна бестія!"

"А чому він підозрює тебе в зв'язках з партизанами? — запитує Пашкевич.— На чому ти спіткнувся?"

"Я переконаний: Шперлінг не думає, що я партизан, інакше б він негайно заарештував мене. Шперлінг боїться, що я агент гестапо. Ллє чому? Це, звичайно, пов'язано з Воскобойни-ковим... А можливо, Шперлінг і вся ця компанія причетна до якоїсь змови проти Гітлера? Може, намічається в Берліні "двір-цевий" переворот? Хто його знає... Але, як би там не було, вони не посміють розправитися зі мною, бо за моєю спиною стоїть гестапо. Та, мабуть, і не встигнуть... Коли намічається удар по Локтю?"

"Скоро, Буровихін. Скоро,— кажу йому.— Залишаються лічені дні. Ми мусимо розгромити це гніздо контрреволюції, а самого "керівника" добре було б захопити живим".

"Може, я в цьому вам допоможу, товаришу командир?" "Ну що ж, Василю,— прощаюся з ним.— Як кажуть, ні пуху тобі ні пера!"

"До зустрічі в Локті!" І відважний розвідник зникає.

...Напад було намічено здійснити в різдвяну ніч — на святвечір. Сабуров викликає командирів, і кожний з них рапортує про кількість бійців, озброєння й додає:

— Всі на санях. Коні добрі.

— Виступаємо рівно о двадцять четвертій,— віддає наказ командир. — Рух по маршруту в загальній колоні, потім вихід на большак у напрямі села Бобрика. Прошу звірити годинники, товариші командири.

Очолив цю операцію Олександр Миколайович Сабуров. Агентурна розвідка донесла Воскобойникову, що в напрямі містечка рухаються партизани. Він вислав назустріч свій загін.

Сабуров дивиться па годинник:

— За моїми розрахунками, хвилин двадцять тому мав бути струмок з крутими берегами.

Струмка нема, і комісар віддає наказ:

— Провідника до мене!

Провідник з'являється разом з начальником головної похідної застави, тоді ще живим Кочетковим.

— Куди ви нас ведете? — запитує Сабуров у провідника.

— На село Тросне.

— Цього села в маршруті нема. Воно повинно залишитись на сході. В чому справа?

— По наміченому маршруту не проїхати, товаришу командир,— сніг у пояс. А цей шлях коротший. Все буде гаразд.

— Продовжувати рух! — віддає наказ Сабуров, і колона рушає далі.

Глибока ніч. Ясне зірчасте небо. Яскравіше за всіх сяє Полярна зірка. Чути цокіт копит, форкання коней, скрипіння снігу під саньми.

На цей раз Сабуров їде спереду колони поряд з Кочетковим. Назустріч мчить людина.

— Хто це? — запитує Сабуров.

— Пізнаю Калашникова з нашої розвідки,— відповідає Кочетков.

Боєць підбігає ближче, доповідає:

— У Тросному ворожий гарнізон. Прибув ще звечора, нікого з села не випускали, сиділи в засідці. Опівночі зняли пости, зустріли свят-вечір, понапивалися й сплять.

— От тобі й безпечний шлях,— говорить Бородавка.

— Рушаймо далі,— наказує Сабуров.

Ось уже й Тросне. На посту стоять п'яні поліцаї. Микола Пашкевич підходить до одного з них, запитує:

— Чого стоїш?

— Охороняю село, щоб партизани не пройшли.

— А ти знаєш, хто ми такі?

— Ні, не знаю.

— А коли б оце з'явились партизани, що б ти робив?

— Стріляв би в них, он що!

— Ну то стріляй, ми партизани.

Поліцай аж очі вирячив, а Пашкевич з усього розмаху вдарив його в обличчя. Обеззброїли поліцаїв, взяли з собою, безшумно вийшли знову на большак і там після короткого допиту розстріляли зрадників... Одному з них пощастило втекти. Через деякий час втікача наздогнала партизанська валка, і він, гадаючи, що зустрів своїх, почав доповідати:

— Ведіть мене до начальника поліції. Швидше! У Троєному партизани. Вони вже забили кілька наших хлопців, а я втік. Ми їх застукаємо й винищимо всіх.

Постріл урвав йому життя.

Попереду видніється село Городище. Воно на відстані двох кілометрів від Локтя. Розвідка доповідає:

— В одній хаті сидять озброєні люди й пиячать.

— Значить, і тут нас ждуть,— говорить Сабуров,— але, на щастя, зустрічають різдво. Що ж, глянемо, що за люди.— І Сабуров з командирами й бійцями підходять до хатини. Вартових нема. Крізь

щілину в завішеному вікні видно стіл, пляшки, а за столом гуляють п'ятеро чоловіків.

Стукіт у двері. Відчиняє старенька жінка, пропускаючи до хати. В хаті нікого. Тільки на столі залишки їжі, недопиті пляшки з самогоном, димить поспіхом кинута цигарка.

— Хто був у вас? — запитує в господині Сабуров.

— Звечора прийшли, повечеряли,— відповідає господиня, а сама очима показує на двері до сусідньої кімнати. Потім переводить очі на ліжко.

Пашкевич витягує з-під ліжка переляканого чоловіка. В сусідній кімнаті Захар Богатир знаходить решту. Вони тремтять і мелють всяку нісенітницю про те, що, мовляв, ніякого відношення не мають ні до Локтя, ні до Воскобойникова, а просто йшли з Брасова і вирішили в Городищі зустріти різдво.

І тільки один із них, що його витягли з-під ліжка, признається:

— Брехня! Не вірте... Я скажу всю правду, тільки не вбивайте нас. Ми надіслані сюди як зв'язкові з штабу Воскобойникова, бо передбачається наступ партизанів.

— Звідки в Локті знають про напад партизанів? — запитує Пашкевич.

— До штабу прийшла не відома мені людина, назвалась зв'язковим Брасовського партизанського загону й почала домагатися побачення з начальником. Через півгодини було віддано наказ про оборону Локтя і про арешт пана Буровихіна.

— Що це значить, Олександре? — запитує Пашкевич.— Зв'язковий брасовців — зрадник?

Сабуров продовжує допит полоненого, і той повідомляє:

— Локоть викликав підкріплення з Брасова. До ранку воно мусить прибути.

— До ранку? Командирів до мене! Швидко!

Тепер сумнівів немає. Партизанів зраджено. Партизанського нападу чекають у Локті. Але ж не обов'язково сьогодні. Сьогодні вранці з Брасова в Локоть має прибути підкріплення.

— А що, коли спробувати ввірватися в місто під виглядом брасовського підкріплення? — запитує Сабуров і дістає схвалення командирів.

— Знаєш пароль? — звертається Сабуров до полоненого.

— Як же не знати? — відповідає той.— Добре пам'ятаю... "Цар Федір", відповідь — "Апраксій".

Пашкевич забирає з собою арештованих. Сабуров дає завдання:

— Увійшовши до міста, група Івана Федорова повинна ввірватися до офіцерської казарми. Кочеткову — захопити штурмом в'язницю і звільнити Буровихіна. Група трубчевців на чолі з Кузьміним — мусить знищити керівництво "партії", загін, очолений Боровиком, прикриває шляхи відходу. Бородавка з групою Іванченка блокує дорогу на Брасово. Завдання ясне, товариші командири? В путь! Рух прискореним маршем. Коней не шкодувати!

Незабаром голова колони вже вступила в містечко Локоть. Швидко мчать коні, а вздовж колони чути притишені голоси їздових: "Ходу! Ходу!" — і відгодовані коні мчать ще бистріше.

Тихі вулиці. Ніде ані вогника, ані людини. Та хоч би хто і вгледів їх, ніколи б не подумав, що це партизани. Так собі селяни з навколишніх сіл їдуть базарювати.

Спинились біля двоповерхового будинку, де містилась резиденція "керівника всея Росії", помітили вартового. То пройде він уздовж фасаду, вдивляючись у тьму широкого подвір'я, то повернеться назад і стоїть, мов привид, біля дверей, охороняючи сон офіцерів.

Михайло Петраков, Іван Федоров, Володимир Стріха зайняли вже свої місця, розставили кулемети, підготувалися до бою.

Хто ж починатиме?

До Сабурова підійшов Іван Федоров:

— Товаришу командир, дозвольте мені.

Командир і комісар добре знали відвагу, сміливість і винахідливість цього воїна.

— Добре,— погодився Сабуров.— Іди.

Федоров, узявши з собою дві гранати і ручний кулемет, попрямував до будинку. Вартовий, очевидно, не сподівався, щоб до нього на пост міг з'явитися партизан.

— Хто йде? — крикнув він, помітивши силует людини.

— Федоров,— відповів йому спокійно кулеметник.

— Який Федоров?

— Ванька Федоров. Що ти, не впізнав мене?

— Та я ж по голосу вгадую, що це ти, Грицько.

— А то ж який біс?

— Ну, дай прикурити.

Партизан підійшов ближче і майже впритул з нагана вистрелив у вартового. Цей постріл почули п будинку, але хоробрий кулеметник вже зайшов у коридор. Широкі сходи вели на другий поверх, де спали офіцери. Вони чули постріл і кроки на сходах. Хтось із них спитав:

— Який чорт там стріляє?

— Спите й досі?.. Тривога... Партизани!..

Одразу знявся галас, крик. В самій білизні кинулись офіцери до сходів, а тут їх Іван Федоров зустрів нищівним вогнем з ручного кулемета.

Передні з них падали, а інші, не розуміючи, в чому справа, кричали:

— Швидше на подвір'я! Швидше...

— Назад! — гукнув якийсь, збагнувши все.— Партизани в приміщенні!

Сходи вже були вкриті вбитими і пораненими. Частина офіцерів метнулася до вікон і почала звідти відстрілюватись, кидати гранати.

Федоров лишився на першому поверсі. З приміщення вийти небезпечно — уб'ють відразу, але й лишатися довше не можна, бо вже не вистачало патронів.

Тоді він, ставши у дверях, гукнув до товаришів:

— Прикривайте відхід!

Два станкових кулемети вдарили по вікнах. Цим скористався Іван Федоров і вискочив з будинку.

На командний пункт прибіг зв'язковий від Кочеткова, доповів:

— Товаришу командир! Тюрму взято, але тюремна охорона, яка було відступила, одержала підкріплення і зараз блокує тюрму. Група Кочеткова в осаді. Разом з Кочетковим лишився й Пашкевич.

— Веди!—наказує Сабуров зв'язковому і, взявши автоматників, поспішає на допомогу.

...Жорстокий бій.

Разом з автоматниками Сабуров вривається всередину в'язниці, і тут його зустрічає Пашкевич.

— Сюди, Олександре,— говорить сумовито і йде коридором. На підлозі обсипана штукатурка, розбите скло, покинутий автомат, гільзи з-під патронів.

А ось і камера. На підлозі лежить людина. Калюжа крові. Шматки подертого й закривавленого одягу. Ножем спотворений труп.

— Буровихін... Наш Вася Буровихін,— говорить Пашкевич, і голос у нього тремтить.— Коли ми ввірвалися до в'язниці, він був ще теплий. Василя вбили, мабуть, в той момент, як ми в'їздили в Локоть... Дивись!

Пашкевич підводить командира до стіни, запалює сірника, і при бляклому світлі можна прочитати надряпані на брудній стіні слова: "Видав зв'язковий. Кінці в Севську. Шперлінг. Америка".

— Ось хто його вбив, Олександре... Таку світлу, чесну людину...

Та бій у містечку продовжується. Треба поспішати.

Біля офіцерської казарми б'є станковий кулемет. Партизани також блокують особняк, де живе Воскобойников.

У розпалі бою з приміщення вискочив сам "керівник всея Росії", а слідом за ним і його дружина.

— Досить! — гукає він до партизанів.— Ви оточені. Здавайтесь!

Льонька Дурнєв різонув його чергою з автомата, збив з ніг, але певності не було, чи скосив на смерть.

Та в ту ж хвилину партизани почули тривожний крик його дружини:

— Допоможіть... Костянтина Павловича тяжко поранено. Швидше, прошу вас!

Почало світати.

З горищ, з вікон відстрілювались офіцери. Вже поранено кулеметника Володимира Стріху, Васильєва, Григор'єва.

— Треба вдарити з міномета по горищах,— сказав Пашкевич і раптом упав.

— Миколо, що тобі? — спитав Богатир, але прокурор, нічого не відповідаючи, схопився руками за живіт. Його винесли з бою.

Офіцерські кулемети шаленіють, бій затягується, а в Локоть з Брасоза може надійти обіцяне підкріплення. Треба бій кінчати.

Сабуров викликає на підмогу групу Іванченка, щоб під прикриттям ураганного вогню знову ввірватися в будинок й покінчити з залишками білогвардійської офіцерні...

Іванченко вже зайняв бойову позицію. Сабуров подає команду:

— Вогонь!

Вдарили кулемети й автомати по вікнах. Цим скористалася група Івана Федорова.

— За мною!

Ривок — і вже бій продовжується в приміщенні. Партизани б'ються в коридорах і класах колишнього технікуму й остаточно ліквідовують цей головний вузол опору.

Тепер все. Керівництво "партії" знищене. Офіцерське ядро розбите.

Повз Сабурова проїздять сани. На них лежить укритий кожухом тяжко поранений Пашкевич. Тієї хвилини не думав командир, що він назавжди втратить бойового друга.

Надійшли відомості, що з боку Севська з'явилася ворожа колона. Сабуров подає сигнал відходу. На санях також везуть труп Василя Буровихіна, прикритий ряднину...

У цьому бою було знищено 87 офіцерів, забито пройдисвіта Ворону, а сам "керівник всея Росії", інженер Земля, він же Воскобойников, помер того ж дня в лікарні па операційному столі.

Вороги не тільки знищили Василя Буровихіна. Вони покінчили й з розвідницею Мусею Гутаровою. Ось що розповів про це командир Сабуров:

— ...Вона витримала страплії катування. В камеру до неї помістили матір поліцая з надією вивідати партизанські таємниці. Але Муся трималася героїчно. З допитів її приносили майже мертву, але коли до неї поверталася свідомість, вона сміялась над безпорадністю гестапівців і казала старій, не знаючи, що то шпигунка: "Бабусю, я їх там лаяла і в обличчя плювала, а вони все чекають, що Муся розповість їм про партизанів. Те, що в мене в голові і в серці, вороги і розпеченим залізом не вирвуть..."

І Муся дотримала свого слова, залишившись до кінця вірною партизанській клятві. А стара, дивлячись на ці нелюдські знущання, збожеволіла.

...На страту Мусю везли в кузові машини. Фашисти хотіли її повісити прилюдно на майдані в Трубчевську і для цього зігнали жителів з навколишніх сіл і міста. Коли машина наблизилась до майдану, з вуст змученої дівчини пролунали слова: "Комсомол не перевішаєте. Ми переможемо фашистських гадів!"

І тоді фашисти, що везли її на страту, розстріляли дівчину просто в машині. Гестапівські кати побоялися навіть закопати її, а вночі кинули під лід Десни.

Так героїчно загинула наша партизанка-розвідниця, комсомолка Муся Гутарова.

РУКИ, ЩО ПОВЕРТАЮТЬ ЖИТТЯ

На передовій відбуваються жорстокі криваві бої. Щодня до пересувного польового госпіталю привозять бійців і командирів. Вже кілька ночей підряд хірург Олександр Миколайович Фе-доров стоїть за операційним столом. Хочеться спати, дуже хочеться спати, але не можна, бо на його допомогу чекають тяжко поранені воїни.

І ось несподівано хурчить, а потім вибухає поблизу снаряд. Сиплються з вікон скалки. До операційної вбігає перелякана санітарка:

— Ховаймося! Німці з панцерників б'ють по нашому госпіталю.

Та як може ховатися хірург, коли на столі в нього лежить під наркозом боєць? Операція,— незважаючи па обстріл, продовжується. І тільки тоді, коли все було зроблено, хірург наказав санітарам:

— Обережно несіть його до палати.

Всі шляхи для евакуації госпіталю відрізано. Поранених довелося розміщувати по хатах, залишаючи перев'язочні матеріали, медикаменти, білизну.

В одній хаті до Олександра Миколайовича звернувся боєць.

— Товаришу лікар,— сказав він,— все одно нам, пораненим, не жити. Прийдуть німці, доб'ють... Дайте мені якоїсь отрути, щоб сам... щоб не від німецької руки. В мене зброї нема, то хай буде отрута.

На хутір Мамаївку, де заночували п'ять лікарів, шофер і санітар, увірвалися німці:

— Рус, здавайся!

Серед лікарів — терапевт Емма Хотіиа, єврейка. Саме до неї підійшов німець і, підозріло розглядаючи її, спитав:

— Юде?

Емма Львівна стояла бліда.

— Ні, вона росіянка,— відповіли за неї товариші.

У лікаря Зенкевича німець помітив на руці годинник і забрав його собі. А в лікаря Ейдліна взяв хлібину і тут же на подвір'ї підгодовував нею свого коня.

Всіх лікарів під конвоєм одвели до села Кокарівки, де було зібрано поранених бійців і командирів.

— Поки що доглядайте їх,— наказав німецький комендант. Лікарі взялися до роботи.

Продуктів не було. Хтось довідався, що німці, готуючи собі обід, викидають кістки. Все це старанно збиралося, і з тих кісток варився для поранених і медперсоналу бульйон. Найдужче ж бідувала Емма Львівна. Лікарі з своїх мізерних порцій хліба, які вони одержували, виділяли потрошку й для неї. Мов тінь, Емма Львівна блукала, ховаючись по хатах

невеличкого села. Там переднює, а там заночує. І кожний день тривожний, і кожна ніч неспокійна.

Здається, ось зараз відчиняться двері сільської хатини, зайде якийсь зрадник з німцями і скаже: "Беріть її. Вона юде..."

— Я не боюся смерті, Олександре Миколайовичу,— говорила Емма Львівна Федорову,— я на війні. Але страшно навіть думати, що мушу згинути тільки тому, що я єврейка.

— Я чув... десь тут діють партизани. Коли б зв'язатися з ними, то був би для нас усіх порятунок. Хіба є якась певність, що німці не розстріляють наших поранених, а заодно з ними і нас, лікарів?

Помовчали. Тоді Емма Львівна сказала:

— Не хочеться вмирати. Хочеться метатись! Несподівано надійшов наказ: всіх поранених відправити до

міста Трубчевська. Якась селянка дала Еммі Львівні благеньку одежину. Вирушили в путь. На дорозі довга валка підвід, а на кожній з них лежать тільки тяжко поранені бійці й командири. Легкопоранені йдуть пішки, йдуть, не знаючи, що чекає на них завтра. Для всіх ясно: добра від німців не ждати, треба ждати таборів з колючим дротом, рабства, смерті. На околиці міста Емму Львівну спинила саидружппииця Ганна.

—* Ви? — скрикнула дівчина, зрадівши.— Драстуйте! Та вас і впізнати важко в цім одягу. Де тут буде ваша хата? Не знаєте? То я вас заберу до себе. У мене є знайомі. Ходімо зі мною.

Увечері Ганна спитала Емму Львівну:

— Ви хочете чаю? Справжнього чаю з цукром? Я вже домовилась з хазяйкою. Нас ждатимуть. Тут зовсім близенько.

Прийшли до якихось людей. Вдома хазяїн і хазяйка. Хазяїн, мабуть, дезертирував з Червоної Армії, був невдоволений, сердитий, почав лаяти євреїв, називаючи їх негарними словами. А хазяйка — привітна. Вона гостинно налила чаю, стала припрошувати Емму Львівну, але та навіть не доторкнулася до чашки. Так і сиділа за столом, бліда, ледве стримуючи своє обурення проти вихЕаток хазяїна.

— Скажіть,— помітивши її схвильованість, спитала хазяйка,— ви, може, єврейка?

Сандружинииця метнула очима в бік Емми Львівни: мовчіть, мовляв, не признавайтеся. Я вас виручу сама. І голосом, в якому відчувалося щире здивування, заперечила:

— Вона? Що ви? Українка. Справжня українка, як і я.

— Ні, неправда,— промовила, бліднучи, Емма Львівна.— Я не українка. Я єврейка. Мені боляче слухати таку брехню на мій народ.

Господар вирячив від здивування очі, поставив своє блюдечко, хотів щось сказати на своє виправдання, та Емма Львівна, вставши з-за столу, пішла з хати, а слідом за нею вийшла розгублена й зніяковіла Ганна.

— Еммо Львівно, що ви робите? Накликаєте на себе біду.

— Не могла я... Не могла стриматись... Він таке говорив...— її душили сльози, образливі, гіркі, болючі. Куди йти? В кого шукати притулку?

Повертатися па стару квартиру не можна, бо господарі дозволили тільки переднювати, а на ніч вона мусить підшукати собі якусь іншу хату.

Де ж та хата? Хто пустить її до себе?

— Зайдімо,— сказала Ганна,— тут живе добра жінка з дочкою. Може, дозволять переспати ніч. Тільки за одне проситиму вас: мовчіть, що ви єврейка. Бережіть себе. Є всякі люди.

Не одну ніч, а кілька днів прожила в цій хатині Емма Львівна. Почався перепис населення.

— Ой дочко, що мені робити? — звернулася хазяйка до Ем-ми Львівпи.— І тебе жалко, і свою Марусю жалко. Мене вб'ють — дарма, смерті я не боюсь, а за що ж їй, такій молодій, гинути? А німці так і попереджують: у кого в хаті знайдуть стороннього, того розстріляють на місці. Пропадемо всі. Нікого не помилують.

Емма Львівна заридала. Не хотіла вона, щоб якесь лихо впало на цю сім'ю, де Маруся була для неї мов сестра, а стара селянка зворушила її за ці дні своєю добротою, материнським ставленням і ніжністю.

Зараз, дивлячись на Емму Львівну, вона плакала теж, втішала її.

Емма Львівна тієї ж ночі пішла до своїх колег-лікарів, сказала їм:

— Пробиратимусь до лінії фронту. Не можу більше так жити.

Федоров відрадив:

— Не дійдете, уб'ють вас дорогою, якщо не німці, то поліцаї... Краще переходьте до психіатричної лікарні. Це на околиці міста. Німці там бувають рідко, якось перебудете. Я вам в цьому допоможу, бо й сам збираюся там жити.

Випав сніг. Починалася зима. Емма Львівна нікуди з лікарні не виходила, а коли часом навідувались сюди німці — ховалася.

Одного дня Олександра Миколайовича викликав до себе комендант і запропонував йому звільнити приміщення лікарні, бо там, як він попередив, має бути в'язниця.

— А хворих куди я подіну?

Комендант примружив очі і, посміхаючись, сказав:

— Ві врач. Ві знайт, как нада делал капут.

Це була жахлива пропозиція. Краще самому собі заподіяти смерть, аніж здійснити страхітливий злочин. Комендант наполягав. Він іще раз викликав до себе хірурга:

— Ві нє слюшал нємецькі власть. Я приказывайт вам делал пустой комната.

Олександр Миколайович, чекаючи репресій, не ночував уже в лікарні, а переховувався на приватних квартирах, не пориваючи зв'язку з пораненими. Життя для нього та Емми Львівни ставало нестерпним. Що принесе з собою завтрашній день?

ПОРЯТУНОК НАДІЙШОВ

Коли надворі розгуляється така заметіль, що світу білого не видно, Льонька Дуркєв стає неспокійним. Не сидиться йому тоді в землянці. Хтось дверима рипне, а він так і прикипить до них очима.

— Ждеш? — питають у нього друзі, і, не криючись, юнак відповідає:

— Жду.

Розвідниця Віра Крисіна найчастіше приходить до партизанів саме в таку негоду. Не побачить її лихе око поліцая чи німця, а свіжі сліди одразу замітає вітер.

Та сьогодні чомусь Віри нема. Уже кілька разів Льонька виходив із землянки, вдивляючись в білу хуртовину, сподіваючись побачити в ній знайому постать, але даремно.

Та ось викликав його до себе Сабуров. Там же був і комісар Богатир.

— Льонько,— звернувся до нього Богатир,— є одна справа, яку треба розвідати сьогодні. Ми радились з командиром і вирішили доручити це діло тобі. Ти знаєш у Трубчсвську директора маслозаводу Литвинова?

— Це зять бургомістра.

— Так. Треба обов'язково з ним зв'язатися, встановити точно день виступу. План такий. Сорок поліцаїв мають перебити своє начальство і при повному озброєнні перейти на бік партизанів разом з Литвиновим. Спитай, може, потрібна буде допомога.

— Є також відомості,— сказав Сабуров,— що частина командирів і бійців, які лікуються в госпіталі, теж хочуть перейти до нас. Зв'язатися треба з хірургом Федоровим. Попереджаю, будь обережним, бо в Трубчевську стоїть гарнізон німців. Можна провалити справу.

— Не вперше мені в розвідку ходити.

— Це особлива розвідка, тому ми доручаємо її тобі.

— Єсть! — козирнув безстрашний воїн, і по його очах було помітно, що він дуже вдоволений цим завданням.

— Здається, там у тебе є друзі? — спитав, наче між іншим, комісар. Він добре знав про його взаємини з Вірою.

— Якщо потрібна буде допомога, звернися до наших комсомолок Віри і Валі, вони розвідниці добрі, стануть тобі у пригоді.

Льонька Дурнєв почервонів:

— Я й сам... упораюсь. Можна йти?

— Іди. Хай щастить тобі.

Льонька Дурнєв вирушив з табору. Він перейшов на правий берег заметеної снігом Десни, де розташувалося місто, і почав пробиратися глухими вуличками до знайомого будинку. Незабаром він уже стояв перед її 'дверима.

"Є чи нема?" Дуже хотілося, щоб саме зараз була вона вдома. "Може, занедужала і через це не прийшла сьогодні до загону?"

Постукав, напружено вслухаючись, але в кімнаті було тихо. І ця тиша холодом війнула на серце. "Нема... невже нема?"

Постукав ще раз, дужче. В ту ж хвилину почулись знайомі кроки.

— Хто тут?

— Я,— відповів Льонька.

Вона впізнала його одразу, відчинила двері.

— Драстуй,— привітався автоматник, зазираючи їй в обличчя

— Сама?

— Сама.

— А батько?

— Ще не приходив з роботи. Як став конюхом у поліції, то іноді й дома не ночує.

— І не здогадується, що ти партизанська розвідниця?

— Хіба ж я про це йому скажу?

В кімнаті затишно й тепло. Віра у простенькому платті сіла проти Льоньки. Як він скучив за нею! Як поспішав сюди, щоб глянути в очі любій, почути голос найріднішої у світі, побути з нею наодинці...

Віра почастувала його чаєм і, дивлячись Льоньці в обличчя, спитала:

— Якесь завдання маєш?

— Маю.— І все їй розповів.

— Самому тобі буде важко,— сказала дівчина.— Ми з Валею допоможемо. Ти ж знаєш, що бургомістр Павлов поки що Литвинова не чіпає. Як-не-як — зять, своя людина. А Литвинов готує збройний виступ. Я вже Сабурову про це доповідала.

— Мені треба побачитись...

— Це небезпечно зараз, бо за ним пильно стежить приймачка бургомістра. Про день виступу дізнаюся і тоді повідомлю.

За розмовою не помітили, як зайшов до хати батько, привітався з гостем, але не став роздягатись, відмовився й від чаю.

— Ще треба на конюшню.— І, взявши в сінцях уздечку, сказав: — Я скоро повернусь.

Знову Льонька й Віра лишилися самі. Швидко минав час. Та раптом за дверима почулось невиразне шарудіння, зрадливий шепіт.

— Батько?

— Зараз гляну.

Віра вийшла з світлиці, але одразу ж і повернулася бліда, стривожена.

— Втікай! Зараз же втікай!..

Льонька зрозумів небезпеку і вискочив через вікно. До кімнати ввірвалися німці, яких привела сюди бургомістрова приймачка. Почався обшук. Знайдено листівки, знайдено револьвер.

Сам Льонька Дурнєв не бачив, але йому розповіли, як наступного дня трубчевськими вулицями вели партизанських розвідниць: Віру Крисіну та її подружку Валю. Дівчат перед стратою жорстоко катували, одяг на них був подертий, закривавлений. Люди, побачивши їх, зупинялися. Жінки плакали і йшли слідом, наче їхні сльози й голосіння могли врятувати життя комсомолкам.

— Передайте партизанам! — гукала до них Віра Крисіна.— Мене продав рідний батько... І мене, і Валю. Ще перекажіть...— та й урвався голос, бо один з конвоїрів сильно вдарив дівчину автоматом у спину.

Того ж дня було заарештовано директора маслозаводу і всіх його спільників. На волі залишився тільки технорук, який виявився провокатором.

Минув день, минула ще одна ніч. На Трубчевськ рушили партизани. Оточивши німецький гарнізон, вони відкрили по ньому вогонь одразу з десяти мінометів. Захопили комендатуру. Прийшли сюди троє мешканців міста.

— Рідні, дорогі! — почав один з них, звертаючись до комісара Богатиря.— Давно не бачили п'ятикутних зірок. Скажіть, що вам потрібно, ми все для вас зробимо.

Комісар не знав, що з ним розмовляв технорук і провокатор, тому й не затримав його. Шукали бургомістра Павлова і в будинках, і на горищах, але не знайшли.

Від людських очей важко сховатися. Повідомили партизанів мешканці Трубчевська, в який дім зайшов технорук. Упіймали його, привели до Богатиря.

— А, "друг"!—звернувся до нього комісар.— Здоров, здоров! Так це ти обіцяв "зробити для мас усе"? Гадав, ми не дізнаємось, хто видав Литвинова.

Технорук зблід... Розшукали й Віриного батька, і він одержав заслужену партизанську кару.

Як хмара був у цім бою Льонька Дурнєв. Велике горе впало йому в душу... Зранене серце наливалося жадобою помсти за Віру. її німці

розстріляли разом з подружкою, а потім вкинули дівчат в ополонку бистрої й глибокої Десни.

Не ждати катам пощади від Льопьки Дурнєва! В иайиебез-печніших місцях з'являвся безстрашний автоматник, винищуючи ворогів.

У Погарах стояв іще один німецький гарнізон. Даремно перед цим бургомістр Павлов дзвонив туди телефоном.

— Погар!.. Погар!.. Стародуб!.. Брянськ! Висилайте підкріплення!— кричав він у трубку.— Негайно підкріплення!.. Напад партизанів!

Та не відповідали ні Погар, ні Стародуб, ні Брянськ, бо вже партизани встигли перерізати проводи. Що робити? Як повідомити гарнізон, щоб швидше надійшла допомога? І бургомістр посилає свою приймачку.

Вона одягла старий кожух, узулася в стоптані валянки, закуталась в хустину,— ну, просто селянка, та й годі. І все ж не пройшла вона через заставу: спинили її партизани.

— Куди йдеш, дівчино?

— До бабусі в село, бо в Трубчевську страшно... Там стріляють.

— А хто ж ти така?

— Я? Я з села... Я не тутешня.

Завели її до однієї хати і спитали в господині, чи знає вона цю дівчину.

— Знаю. Це приймачка Павлова. Але навіщо вона таке дрантя на себе начепила?

— Про це, тітко, дізнається в неї наш командир.

...Льонька Дурнєв не знаходив собі спокою ні вдень ні вночі. Несподіване горе приголомшило хлопця, погасило в очах радість, затуманило їх смутком і журбою.

— Я розшукаю Павлова,— хвалився він найвірнішим друзям.— Мушу розшукати й покінчити з ним!

Незабаром розшукав бургомістра, дав по ньому чергу з автомата, але, на жаль, тільки поранив.

...Емма Львівна чула стрілянину, але пе знала, що діється зараз у місті.

"Невже партизани? — І радісним хвилюванням сповнялося її змучене серце.— Діждалася... Прийшли".

Несподівано за воротьми психіатричної лікарні застрочив кулемет, забряжчали шибки вікон.

Емма Львівна не могла довше лишатися в приміщенні. Хотілося вийти на вулицю, швидше побачити рятівників-партиза-нів, що про них стільки мріяла, що їх так ждала вона день у день.

Та ось па подвір'ї з'явилося раптом двоє невідомих. Вони прямували до парадного. Постукали в двері. "Що, коли це поліцаї?" Емма Львівна завагалась. Відчинила.

— Драстуйте,— привітався один з невідомих.— Федоров є в лікарні?

— Нема.

— А де ж він?

— Не знаю... Не було... Не ночував...— Емма Львівна хвилювалась, її хвилювання помітили вони одразу.

— Не бійтеся. Говоріть правду. Ми партизани. Нам дуже потрібний Федоров.

— Ще не приходив.

— Як прийде, скажете, хай почекає нас. Ми ще навідаємось.— І пішли собі, а Емма Львівна дивилася їм услід, мов заворожена. Потім, опам'ятавшись, вибігла з приміщення, наздогнала їх.

— Скажіть, це правда, що ви партизани? Ті щиро засміялись...

— Справжнісінькі.

Саме в цю хвилину з'явився на подвір'ї Олександр Миколайович.

— Готуйтесь, Еммо Львівно, в дорогу! — гукнув він радісно.— І перекажіть іншим, хай спішно збираються теж, зараз будемо вирушати.

Федоров зайшов до операційної. Ключів від шафи не було. Розбив скло, забрав частину інструментів, забрав перев'язочні матеріали. Коли все це було складено на сапи, він сказав:

— Ну, друзі, віднині ми і паші поранені воїни знайдуть притулок і захист у партизанів. Про все вже домовлено.

— Це для нас порятунок,— вимовила Емма Львівна, і в її очах виступили сльози.

Рушили коні, та не до лісового села Мальцівки, де було місце стоянки загонів, а до центру міста, де ще точився бій, де стікали кров'ю поранені партизани, де потрібна була негайна допомога вмілих рук.

Так почався в лікарів перший партизанський день.

ВИПАДОК У ГАВРИЛОВІИ СЛОБОДІ

Це вже була сила. Двісті п'ятдесят бійців, добре озброєних, йшли до села Великих Берізок, щоб розгромити там німецький гарнізон. Шлях їхній лежав через Гаврилову слободу.

Біля церкви помітили партизани великий натовп людей, переважно жінок.

Сабуров, Богатир і начальник штабу Ілля Бородачов завернули сюди своїх коней. У церкві, як виявилось, був зсипний пункт. Тут порались жінки й дівчата, наповнюючи мішки перевіяним зерном.

Заклопотані роботою, вони навіть не помітили, як увійшли сюди сторонні люди. Зате прибулих добре бачив комірник. Стоячи біля ваги, він стежив за кожним їхнім рухом, намагаючись вгадати, що це за люди і що їм тут потрібно.

— Нащо хліб роздаєш? — закричав на нього Сабуров. І цей грізний окрик спинив роботу. Жінки й дівчата, покидавши мішки, розбіглись хто куди. Лишився тільки комірник. Гострі й колючі очі його оглядали невідомих людей з острахом і водночас з цікавістю.

— Товариші партизани,— почав він невпевнено, але на нього так метнув очима Сабуров, що той одразу все зрозумів.

— Я тобі дам партизанів! Я начальник Середиио-Будської поліції, а це мої помічники. Ось я й питаю: по якому праву ти роздаєш селянам хліб?

Комірник намагався щось пояснити, але "начальник поліції" так крикнув на нього й при тому такий кулак протягнув до його обличчя, що комірник тільки очима закліпав і забелькотав винувато:

— Пробачте, пане начальник міліції, помилився. Хліба в мене ніхто більше не одержить.

— Що це тобі, колгосп? Більшовицькі порядки заводиш у тилу. Розбазарюєш зерно, яке є власністю німецької армії. Та за такі діла тебе розстріляти мало. А може, ти таємний агент партизанський?

— Що ви, пане начальник поліції,— гаряче заперечив комірник.— Як можна таке про мене подумати? Я вам усе поясню. Ви дізнаєтесь, хто я такий насправді. Одну хвилиночку.— І він, замкнувши церкву, запросив прибулих піти разом з ним. Там він їм все розкаже і все пояснить.

Через кілька хвилин Сабуров, Богатир і Бородачов сиділи в чистій світлій хаті за широким столом, накритим скатертиною.

— Каюсь,— говорив комірник, улесливо зазираючи в очі гостям,— але я в першу хвилину подумав, що ви партизани. Ви прекрасно замаскувались. У вас в поліції був, очевидно, особливий відбір. Знаєте, я вовк старий, а теж мало пе помилився. Панове, адже я комірником вважаюсь так, для форми. Мене знає німецький комендант. Гебітсу теж про мене відомо. Я, щиро признаюсь вам, за Совітів наклепником був. По моїх заявочках комуністи деякі з партії летіли. А двоє голів райвиконкомів були навіть заарештовані. Поки перевірили, що й до чого, а в народі вже слава недобра пішла. Робота, як бачите, чиста.— І він, вдоволено посміхаючись, забарабанив пальцями по столу.— Особливо добре попрацював я в тридцять сьомому році. Багатьох я тоді, так би

мовити, змістив з посад. Я їх, як павучок, знаєте, як павучок, обплутував павутинням.— Раптом він запитав: — А чому Семенченко не приїхав? — І його хитруваті й гострі очі спинились на Сабурові, який сидів перед ним у чорній бурці й кубанці. Той спокійно відповів:

— Семенченко вже не працює. Його зняли з роботи, а мене призначено на його місце.

— Доробився, значить? — І вдоволений комірник щиро й голосно засміявся. Його короткі, товсті пальці знову забарабанили по столу.— Я так і знав, що не вдержиться він довго на цій посаді. Нерозумний чоловік.

Сабуров також несподівано запитав у комірника:

— Чому твій брат утік?

— Брат?.. Чому втік мій брат? Він, очевидно, гадав, як і я, що ви — партизани. Мені, знаєте, нічого. Я — комірник, а брат мій — староста. Його забити можуть партизани, бо він чесно працює на німців. Мабуть, тому він і втік.— Комірник присунувся ближче і таємниче зашепотів: — Ви вже мали нагоду познайомитись із списком комуністів, який я передав до поліції? Мені тепер критися перед вами нема чого. Я — таємний агент поліції. А працювати мені зручно комірником. Знаєте, завжди з народом. Можна виявити настрої, думки. Ви мене розумієте?

—

— Цілком,— відповів "начальник поліції", і ця відповідь ще більше заохотила комірника.

— Я бачу, з такими людьми, як ви, панове, можна зробити все.

— Не ясно для мене,— сказав Сабуров,— як ви могли при Радянській владі так довго триматися і ніхто вас не викрив?

Комірник засміявся:

— Я маленька людина. Я не займав важливих посад. Я був на низовій, так би мовити, чорній роботі, бо так можна краще кусати. Мій батько був хазяїн. Земельку мав, худобу. Ну, його розкуркулили. Довелося мені втікати з рідних країв. Тут оце отаборився і роками мстився їм за себе і за батька. Я мав надію: рано чи пізно буде покладено цьому край.

— Ти говориш про Радянську владу?

— Іменно. Батько мій був хазяїном, і я б хазяїном жив. Я завжди ненавидів більшовиків, ненавидів Радянську владу.

Мордатий, з синім кінчиком носа, на якому примостилась бородавка, він був огидним. Кілька таких же бородавок тулилось на його одутлуватих щоках, зараз почервонілих від люті. Сутулуватий, з товстими бабськими ногами, вій стояв біля столу, мов корчастий пеньок. Очі його виблискували недобрими вогниками і злістю:

— Сказати правду, панове, мало хто нам допомагає. Поліція у нас, пробачте, боягузлива. Є тут два комуністи, ходять па зв'язок до партизанів, і ніхто їх іще не прибрав до рук.

— Ось я тебе старостою призначу. Твій брат не годиться, а ти — енергійний, ти наведеш порядок, який нам потрібно.

Така раптова й несподівана пропозиція викликала зніяковілість у комірника:

— Пане начальник поліції, я, признаюсь вам щиро, теж не дуже хоробрий... Коли хочете, навіть боягуз. Навіщо старостою? Я працюватиму, як і досі, буду братові допомагати.

— Ні, ти будеш старостою.

— Мені б не хотілось. Хай люди знають, що мене призначали на таку посаду, а я відмовився. Розумієте? Довір'я мені буде більше. Ну, а старосту, якщо мій брат не годиться, я підшукаю достойного. Ясно? А я сам буду, як і зараз, робити таємно, тихою сапою. Я ж не один. Є в мене помічники: жінка така, Фросина,— теж таємний агент. Зараз її в слободі нема, поїхала в Середипу-Буду повідомити про партизанів. Потім допомагає мені ще один хлопчина... Признаюся вам, важко людей підходящих знайти. На все село оце двоє розшукав, і більше нема. Хоч убийся — нема!

— А місцева поліція є?

— Є.

— Давай її сюди!

— Правда, поліцаїв у нас всього... двоє. Зараз я їх покличу. 509

Комірник вийшов, але скоро повернувся, привівши з собою одного поліцая.

Сабуров, оглянувши його, спитав:

— Мені відомо, що в селі є комуністи. Зможеш їх негайно заарештувати?

— Зможу. Я ще товариша собі на допомогу візьму. Удвох ми з ним справимося швидко.

— І розстріляєш комуністів?

— А чого ж? Коли треба буде — розстріляємо...

— Ну, йди, тільки обов'язково перед розстрілом доставити їх сюди.

Хвилин через двадцять поліцаї привели літнього чоловіка і зараз же вийшли, щоб розшукати ще й другого комуніста. Заарештований оглянув присутніх, опустив голову.

— Член партії? — спитав у нього Сабуров.

— Так.

— З якого року?

— Двадцять шостого.

— Чому не пішов до партизанського загону? Ніякої відповіді.

— Зв'язаний з ними? Допомагаєш їм? Знову мовчанка.

— Ну, що з ними будемо робити? — глянув Сабуров на комірника, і той забарабанив пальцями по столі.

— Відомо що. Ми з паном начальником поліції домовились...

— Ну, сміливіше, сміливіше...

— А сміливіше...— І комірник з скаженою люттю в очах подивився на комуніста.— А сміливіше, так їх потрібно розстріляти! І цього, і того, другого, обох, щоб вони людей не баламутили в слободі.

Важкий погляд більшовика зустрівся з холодним, убивчим поглядом зрадника:

— Продаєш? Вислужуєшся перед німецькою наволоччю?

— Чого мені продавати тебе? Нащо вислужуватись? — засміявся комірник, зиркаючи очима в бік Сабурова та його товаришів.— Не я тебе судитиму. Я тільки думку свою висловлюю панові начальнику поліції.

Заарештований перевів свої очі на Сабурова і несподівано спитав:

— Можна закурити?

— Закури перед смертю,— промовив "начальник поліції", і це так сподобалось комірникові, що той, сміючись, повторив теж:

— Закури перед смертю. Добре зволили сказати. Перед смертю цигарку... востаннє, значить... Хе-хе-хе!

Скрипнула хвіртка, і комірник, потираючи руки, повідомив:

— Ведуть... І того, другого, теж ведуть.

Він навіть оком підморгнув "начальникові поліції", мовляв, чиста робота.

Другий заарештований був молодший.

— Член партії? — спитав у нього комісар.

— Так. З тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року.

— Де працював до війни?

— В Середино-Будському райкомі партії. Завідував обліком райкому.

— Чому не воюєш? — спитав у нього Сабуров.— Чому не йдеш до нас у поліцію?

Мовчанка.

— Зв'язок з партизанами маєш? Мовчить.

— Ясно все,— сказав Сабуров і пройшовся по кімнаті.

— Панове, пора, мабуть, кінчати. Гадаю, вирок ясний? Що ж тут неясного, боже ти мій! Розстріляти їх! Тут весь народ такий. Знаю точно настрої. Дев'яносто п'ять відсотків чекають Радянської влади. їх би всіх передушити треба.

— Значить, розстріляти? — перепитав Сабуров і вийняв з кобури револьвер.

— Що ви, пане начальник поліції?! — запобігливо промовив комірник. — Це зроблять самі... поліцаї зроблять. Нащо вам руки свої...

— Фашистське поріддя! — закричав раптом "начальник поліції".— Комуністів розстрілювати? Радянське населення видушувати? Давай ключі! Увесь хліб роздати населенню, до зернини.

— Панове... Я не розумію...— І обличчя комірника зробилося одразу плямисто-червоним.— Не розумію...

— Зараз зрозумієш...— І з усього розмаху ударив комірника в обличчя рукояткою маузера: — Я не начальник Середипо-Буд-ської поліції. Я — командир партизанського загону Сабуров, це—комісар Богатир, а це — начальник штабу Бородачов. Зрозумів тепер?

Після цього випадку в Гавриловій слободі більше зрадників не було.

У КРЕМЛІ

Після недавньої грози ще не зовсім прояснилось небо. То заблищить у ньому самотня зірка, то сріблястим сяйвом вкриються контури сизуватої хмари. І ось вже випливає на простір повновидий місяць і стають помітними омиті теплим дощем дуби, осичини, крислаті сосни. Місячне сяйво падає на чоловіка, який сидить перед нами. Він вигрібає з багаття жарину, прикурює від неї таку цигарку, що вона ніяк не може вміститися в мундштуці і її доводиться підтримувати пальцями.

Коли б хто сказав, що ця людина — гроза для німців, що при одній лише згадці його імені ворога починає бити трясця,— може б, і не повірили цьому, бо таки справді у всій його постаті, в неквапливих рухах не було нічого войовничого. Навпаки, карі очі дивились лагідно, весело, добродушно. А сміх його, жарти, і навіть кашель, такий звичайний, дідівський, більше нагадували про домівку, затишок, мирне життя, аніж про війну. І все-таки цей чоловік був грозою для німців, які пропонували в численних об'явах своїх велику нагороду тому, хто доставить "діда" їм живого чи мертвого. Та був це не просто дід. Перед нами сидів колишній голова Путивльської міськради, а нині славний партизанський командир Сидір Артемович Ковпак.

Ми вже чули, що його, Сабурова й інших командирів приймали у Кремлі. Ми попрохали розповісти нам про цю зустріч.

— У серпні це було, в сорок другому році,— почав свою розповідь Сидір Артемович, затягуючись димом.— Одержали ми радіограми. Треба

летіти на Велику землю, побувати в Кремлі. Доставили нас літаком — "дугласом", примістили в найкращому готелі "Москва".

Першим прийняв нас товариш Ворошилов, а потім ми довідались: буде зустріч із Сталіним. Крім нас з Сабуровим, прибули ще Емлютін, Дука, Покровський, Кошельов, Гудзенко й інші партизанські командири. Діждалися ми того дня, коли нас прийматимуть. Всім нам уже були перепустки заготовлені. Пішли ми. Біля будинку стоять вартові, перевірили, хто ми такі, просять: "Заходьте".

Пам'ятаю, перед нами — велика світлиця. Сидять в ній все цивільні люди. Я собі думаю: "В дальшій кімнаті, напевно, буде Сталін". Відчиняємо сюди двері, вітаються з нами, розпитують, як живемо, як воюєм. А тоді увійшли ще в одну кімнату. Нічого зайвого в ній нема. Якась сувора простота у всьому. І тихо. Дуже тихо. На столиках пляшки з нарзаном, цигарки.

Якось так вийшло, що я був першим. Відчиняю двері, дивлюсь: стоїть Сталін, а біля нього — Ворошилов. Я мовчу. Не чекав, що він буде в цій кімнаті, думав: десь далі.

"Ось який Ковпак",— сказав Климентій Єфремович, пішов мені назустріч, потис руку. Сталін теж потис мені руку. Тоді підходить до нього Сабуров, називає своє прізвище, а Сталін йому відказує: "Чув про тебе".

Він познайомився з усіма командирами. Посідали ми біля столу. А стіл довгий такий. Поруч Сталіна — голова білоруського Раднаркому товариш Пономаренко, Сабуров — у кінці столу.

Сидимо. На столі лежить "Казбек", але ніхто цигарок не бере. Ворошилов закурив перший, а тоді запропонував нам: "Закурюйте". Я взяв цигарку.

Поки почалась нарада, я встиг викурити всі свої цигарки. Не знаю вже, хто це помітив, а тільки принесли нам і поставили на столі вази, а на них отак горою лежать пачки "Казбека".

Перед Сталіним теж такі самі цигарки. Він бере їх одразу штуки три-чотири, відломлює мундштуки і не розтирає тютюн, а так цигарками і вставляє собі в люльку.

На столі в нього ніяких паперів, тільки в правій руці між вказівним пальцем і мізинцем олівець, заструганий з обох боків.

Ми всі вже сидимо, а Сталін іще пройшовся біля столу, сів теж, розгорнув перед собою карту.

"Німців багато?" — спитав він так тихо, що його не всі почули. Ми мовчимо.

"Німців багато?" — знову спитав піп так само тихо.

Тоді Сабуров, який сидів найдальше, сказав: "Товаришу Сталін, не чути вашого запитання".

Йосиф Віссаріопович підвів голову і промовив уже голосніше: "Німців багато?"

"Дивлячись де. Там, де ми стоїмо,— німці є".

Командири почали розповідати. Тоді Сталін звертається до мене: "Товаришу Ковпак, вам слово".

Я підводжусь, надіваю окуляри, збираю свої шпаргалки, хвилююся.

"Ні-ні, ви сідайте. Я буду давати вам запитання, а ви відповідатимете.— І він спитав: — Чи потрібні в партизанських загонах комісари?"

Я прямо, як говориться, з ходу відповів: "Потрібні,— кажу,— бо в основному робота ведеться серед населення і роль комісара в таких умовах особлива".

Багато я не говорив про це, бо йому й так все ясно. Потім він мене спитав: "Як ви тримаєте зв'язок з населенням? Як населення ставиться до вас, партизанів і партизанок?"

Я пояснив, що в населення ми нічого не беремо, озуваємось, одягаємось, харчуємось коштом противника, якого ми громимо, а також зрадників народу. Населенню багато допомагаємо. В цій справі були в нас недоліки. Захопимо у ворога хліб, візьмемо собі, скільки треба, а остачу роздаємо людям удень. Це накликало на людей згодом біду, коли ми залишали район. Цю помилку ми виправили, і тепер всі лишки роздаємо народові обережніше.

"Як харчуються партизани?"

Я розповів. Кожна рота, а по-нашому група, готує для себе обід. Якщо нема казанів — використовують відра, а часом бідони з-під молока.

"Ось ви пускаєте під укіс ешелони. Що ви взяли собі, чим скористалися з цих ешелонів?"

"Досі нічого не брали,— признався я,— звалимо,— кажу,— ешелон — ото і все".

"А треба брати або знищувати так, щоб ворог нічим не міг скористатися після аварії".

Тоді я розповів випадок з нашого життя. Якось під час бою в лісі ми підірвали міною німецький танк. І поки збиралися витягнути з нього гармату, кулемети, боєприпаси, підійшов справний танк, взяв підбитого на буксир і потягнув на свою територію. До цього часу забути не можемо, як у нас фріци танк украли.

"От бачите...— і Сталін засміявся. Потім він несподівано для мене спитав: — Скажіть, Ковпак, чи можливо з Брянських лісів вийти на правий берег Дніпра?"

Я не міг відповісти одразу. Сталася в мене заминка. Він це помітив і сказав: "Гаразд, ви мені пізніше відповісте.— І звернувся до Сабурова: — Дніпра, мабуть, не перейдете,— і, помовчавши трохи, спитав: —А може, перейдете?"

Сабуров сказав: "Думаю, що Дніпро перейдемо".

Розмовляючи з Сабуровим, Сталін по моїх очах помітив, що я вже можу йому відповідати, і каже: "Я слухаю вас, Ковпак".

"Вийти на правий берег Дніпра можна,— сказав я,— але треба, щоб нам підкинули трохи артилерії, боєприпасів, обмундирування".

"Складіть заявки, щоб забезпечити рейд".

Потім він став розмовляти з командирами інших з'єднань і загонів. У перерві я накидав олівцем заявку і в ній зазначив кількість літаковильотів, необхідних для того, щоб доставити нам все потрібне,— і жахнувся. "Хіба можна,— думаю,— зараз прохати стільки?"

Переписав я свою заявку, значно скоротивши її. І коли знов поновилася бесіда, Сталін помітив, що переді мною лежить списаний папір, простягнув руку. Я подав йому написане.

"Хіба це вас забезпечить?" — спитав він. Я пояснив йому, що це попередній варіант, що я не відважився прохати більшого.

"Ви грунтовно складіть. Ми можемо дати вам все, що потрібно".

Я тоді міркував: добре було б дістати для бійців чоботи, але вирішив, що це вже буде занадто, і, замість чобіт, попрохав черевики. Сталін прочитав нову заявку, викреслив черевики, а над закресленим словом надписав "чоботи".

Після цієї наради ми ще раз зустрілися із членами уряду.

Перед Сталіним лежала карта. Він слухав нас, креслив щось олівцем.

"В якім місці гадаєте форсувати Дніпро?"

"Думали — в районі Димера, але це тепер відпадає".

"Чому?"

"Ми маємо дані розвідки. Тут багато німецьких дач і стоять чималі гарнізони противника".

Сталін тоді доручив Клементові Єфремовичу виробити для нас маршрут.

А коли зайшла мова про те, де нам базуватись,— ми хотіли спинитися в районі Олевських лісів,— товариш Ворошилов відрадив.

"Я,— каже,— Олевський район знаю. Для цієї мети Скород-не буде країцим місцем. Там є посадочна площадка. Якщо німці її не зруйнували, то ви можете використати для приймання наших літаків".

Через кілька днів ми вилетіли до своїх загонів. Восени сорок другого року, одержавши наказ, вийшли з Брянських лісів у Київську, Житомирську і Ровенську області, щоб посилити там партизанську боротьбу й завдати ряд ударів в тилу по комунікаціях ворога.

На Україні нам дуже допомагав ЦК КП(б)У, з яким ми весь час тримали найтісніший зв'язок.

Починався новий етап партизанської боротьби.

НА УКРАЇНУ!

Важкий шлях лежав перед нами. Сотні кілометрів треба пройти з боями, форсувати ріки, перетинати залізниці, громити гарнізони німців, щоб прибути на Україну, принести народові слово правди, підняти в ньому дух, вселити віру в перемогу Червоної Армії, в повернення Радянської влади. Партизанські загони товаришів Реви, Іванова, Федорова, Боровика, Таратути, Бриля, артилерійської групи Будзиловського, спецвзводу автоматників Шитова і штаб з'єднання 26 жовтня 1942 року об одинадцятій годині ночі, зосередившись у лісі на північ від села Білоусівки, вирушили з Брянських лісів на Правобережну Україну.

Очолив цей рейд Олександр Сабуров. На гнідому Чардаші він об'їздив колону, даючи останні розпорядження перед походом.

В голові колони — сильні, добре відгодовані коні тягли 76— і 45-міліметрові гармати.

Чутка про партизанів, як бистра пташина, летіла в села й хутори, хоч ніхто добре не знав, якими дорогами вони йтимуть. Люди не спали ночами, чатуючи біля своїх тинів і хат, щоб на власні очі побачити тих воїнів. І бачили. Та не вірили, що то партизани, бо де їх узялося стільки? Це Червона Армія прорвалася в тил! Такі розмови були вигідні

партизанам, бо часто солдати й офіцери ворожих гарнізонів, будучи попереджені своєю агентурою й розвідкою про велику військову частину, навіть не приймали бою й панічно розбігалися. На це зважило командування, і Сабуров дав наказ сформувати з партизанських загонів три батальйони — сьомий, восьмий і дев'ятий,— призначивши командирами цих батальйонів товаришів Іванова, Реву, Федорова та їхніми заступниками Таратуту, Боровика, Бриля.

Рухались батальйони на Україну, викликаючи подив і вдоволення серед наших людей. Ще є сила в народі, є в нього мужні й відважні сини і дочки, які стали на захист рідного краю! Жінки напували бійців молоком, давали хліб і до хліба. Діди частували їх самосадом, дівчата дарували вишивані кисети й хусточки. Ось зараз бачать всі: ідуть вони здорові, сильні, добре озброєні, йдуть повз тини похилі, повз хати сумні. Радійте, матері! Це тільки перші посланці, а надійде час — і ви зустрічатимете отак Червону Армію, синів своїх, як зустрічаєте зараз цих воїнів. Он яка сила йде! І гармати, і міномети, і кулемети... Та все хлопці дужі, браві, веселі.

Недалеко вже й Десна.

Сабуров викликав до себе комбата Таратуту і доручив йому захопити дерев'яний міст.

В селі Оболоні стояв гарнізон противника, але коли тільки наблизились сюди партизани, німці одразу ж знялися й вирушили в невідомому напрямку.

Партизани захопили 15 000 пудів зерна, яке німці збиралися відправляти баржами. Частину хліба взяли собі, решту роздали населенню. А коли переправились через Десну всі загони, запалали баржі, запалав і дерев'яний міст. У селі Крисках спалили склад з пальним, захопили склад з харчовими продуктами. У Нових Боровичах

піймали німецького офіцера. З піднятими руками він ішов під партизанським конвоєм і кричав, як очманілий:

— Партезан гут! Гітлер — капут!

Від місцевого населення довідались, що вранці через це село пройшли загони Ковпака. І ось знову тут з'явились озброєні люди. Місцевий староста гадав, що прибули каральники, які переслідують ковпаківців, тому сміливо підійшов до гурту, де стояв командир першої групи Семен Дмитрович Чижов.

— Панове поліцаї,— звернувся староста до них,— може, ви хочете догнати ковпаківців, то я покажу вам, куди пішли оті бандити. Поспішайте. Я проведу... Я дорогу знаю.

— Ану, хлопці, покажіть йому ту дорогу, звідки не повертаються,— відповів Чижов.

У старости на лоб полізли очі. Щось він хотів пояснити, та заціпила йому уста гаряча куля. А з лісу вже вийшов цеп німців.

Партизани, відкривши нищівний вогонь, приземлили їх, а потім перейшли в атаку. Багатьох перебили. Вісімнадцять солдатів і одного німецького офіцера захопили в полон. Офіцер був зовсім п'яний. Під'їхав до нього Сабуров:

— Ти, наволоч фашистська, сала захотів?

— Сальо... я... я... млеко... яйка... гут! Рус — гут! Партезан — гут!

Того ж дня партизани рушили далі, та вже не тією дорогою, якою пішов Сидір Ковпак, а обрали собі іншу. І зустрілися з ковпаківцями тільки біля Дніпра. Форсувати таку річку — справа нелегка. Потрібні

винахідливі, сміливі й відважні люди, які б, перебравшись на той бік, діяли швидко, рішуче, навально. Кому можна доручити цю операцію?

Вибір упав на відважного командира групи автоматників волжанина Василя Терьошина. Сидір Ковпак на підмогу йому виділив своїх хлопців. Під прикриттям ночі автоматники перепливли Дніпро, непомітно проникли лоєвськими вулицями до переправи. Там маячила самотня постать вартового.

— Ти хто такий? — спитали в нього партизани.

— Часовий.

— Що робиш тут?

— Пором охороняю.

— А комендатура де?

— А онде,— показав він рукою па кам'яний будинок,— там повію німців.

Захопили пором, а потім оточили будинок комендатури, почали кидати у вікна гранати. Перебивши німців, партизани на одній з вулиць спинили підозрілого чоловіка, запитали в нього:

— Ти хто?

— Бургомістр.

— Пробачте, пане. А де ж це ви були?

— На околиці.

— Чого ходили туди?

— Ночувати... В центрі міста жити зараз небезпечно, можуть партизани наскочити.

— А вам зустрічатися з ними доводилось?

— Боронь боже. Вік би їх не бачити! Партизани засміялись:

— А от і побачились, пане бургомістр. Він так і впав.

З двох поромів, захоплених на причалі, один дістався Сабурову, а другий—Ковпаку. Допомагали партизанам і сивобороді діди, і жінки, і дівчата. Невідомо звідки приганяли вони човни і працювали на переправі три дні і три ночі, невтомно, самовіддано, героїчно. Ще були після цього бої в Хойниках, у містечку Скородному, Словечному, Сирниці, Селезівці. Ворог кидав проти партизанів великі сили, але ні розгромити, ні зупинити їхнього просування не зміг.

Поблизу Століна був діючий спиртовий завод. Партизани вирішили ного розбомбити. Але як тільки наблизились до території заводу, їх помітив вартовий, вистрелив у повітря з гвинтівки, а сам утік.

— Полежимо, хлопці, подивимось, що воно далі буде,— сказав Андрій Шинкар, якому дуже хотілося попробувати спирту. Непомітно наблизились до них автоматники:

— А чого це ви тут прохолоджуєтесь?

— Та вартовий у повітря бахнув. Може, засідка є. Треба гарненько роздивитися.

— А ми розженемо засідку їхню,— і сипонули з автоматів по вікнах будівлі, а звідти — хоч би один постріл.

— Підемо,— сказали автоматники. Слідом за ними рушив Андрій Шинкар з товаришами. На заводському подвір'ї зустріли тільки дідів.

— Завод який, наче церква з дзвіницею! — дивувався Андрій Шинкар, розглядаючи башту.— А що, діди,— спитав він,— охорона тут є?

— Та є, хай їй грець! Спасибі вам, порозганяли. Бач, як руді миші, поховалися відразу.

— Діду, а готова продукція на заводі є?

— Продукція не знаю, чи є,— відповів дід,— а спирту до біса. Та ще є сало, шкіри вичинені, хліб,— усього німці собі настягали. Добра в них чимало. Ой добра... То ж усе наше воно, грабоване.

— А точніше, діду, щодо продукції?

— А точніше так: самі огляньте, то й побачите.

Виявили на заводі повнісінький бак спирту, що його не сьо-годні-завтра мали забрати німці.

— Діду, чуєте, коні тут є?

— Тільки в пана гебітса. Добрі коні. Он у тому палаці він живе.

— Ану, діду, метніться туди та скажіть кучерові, щоб негайно сюди під'їхав. А щоб вам веселіше було його умовляти, підуть з вами наші хлопці. Отож, поки ми тут спирту наточимо, ви там пана гебітса провідайте.

— За мною! — скомандував Мишин, і група партизанів зникла в передсвітанковій млі. Біля огорожі їх зупинив окрик вартового.

— Хальт! — І, не чекаючи на відповідь, вистрілив. Партизани оточили дім, увірвалися всередину, засвітили лампу. Чого тільки тут не було! Золоті годинники, срібні вази, ложки, дорогоцінні браслети, шлюбні персні, підсвічники, медальйони.

— Золото, срібло, дорогоцінності забрати, перешлемо до Москви на танкову колону,— командував Мишин.— Чого взяти не зможемо, те хай згорить в огні.

— Та й добра ж иахватав собі цей гебітс! —дивувався Андрій Шинкар, вагаючись, з чого починати. А в цей час гебітско-місар, заховавшись у мурованій башті, стріляв звідти й кричав:

— Партезан швайн! Партезан капут!

Дали по ньому кілька черг з автоматів, але його захищала кам'яна стіна. Добратися до нього важко. Треба драбину ставити, а де її одразу знайдеш? Так і лишився німець сидіти там, як пугач. Та коли не дістала його куля, дістане вогонь! І партизани підпалили палац. Густий дим окутав одразу башту. Потім усі пішли до заводу, де інші воїни порались біля бака з спиртом. Незабаром під'їхала сюди пара добрих гебітсівських коней, запряжених у бричку.

— Злізай,— наказали кучерові, який і досі не розумів, що це воно тут робиться.— Злізай, бо ми не пани, самі вміємо правити кіньми.

— Як то злізай? — здивувався конюх.— Пан гебітс...

— Твій пан гебітс скоро у вогні шкварчатиме.

— Не розумію.

Дали кучерові по потилиці, і він, зрозумівши тоді, з ким має справу, більше не заперечував. Навантажили діжку спирту, повезли. А потім партизани дістали соломи, розтрусили її в машинному відділенні і полили бензином. Сюди ж повипускали з чанів спирт. І коли все було підготовлено, боєць Овдій Харко, жартуючи, сказав:

— Ну, господи благослови! Хай тобі, спиртовий заводе, не буде ні пуху ні пера, а німцям хай не дістанеться ані чарки спирту,— та й кинув запалений віхоть соломи в машинне відділення. Спалахнуло одразу величезне полум'я.

Побували хлопці і в містечку Століні, захопили багато зброї, боєприпасів, різних документів, серед яких було оголошення окружного комісара:

"В доповнення до розпорядження про перегляд річників 1921 —1927 рр. оголошую таке:

1. Термін зголошення до комісійного перегляду продовжую до дня 13 травня 1943 р. Дальшого продовження терміну зголошення пе буде.

2. До дня 13 травня 1943 р. зголошуються всі особи річників 1922—1927 рр., які не посідають посвідок про звільнення, з червоною печаткою, хоч би навіть не було доручено сільською управою спеціального повідомлення в цій справі.

3. До 13 травня 1943 р. мають зголоситися всі родини, що хочуть добровільно виїхати на працю до Німеччини. Одначе ж зазначається, що 50% членів родини мусить бути працездатними. За працездатних вважатимуться всі особи понад 10 років. Виняткові випадки в цій справі мусять бути представлені мені до затвердження.

4. Зголошення інших осіб всіх річників на добровільний виїзд на працю до Німеччини будуть прийматись до дня 13 травня 1943 р.

5. Від 15 травня всі особи річників 1922—1927 рр., які не посідатимуть посвідок про звільнення з червоною печаткою, будуть арештовані і заключені в тюрму до засудження. За особи, яких не можна буде арештувати, відповідатиме ціла родина, яка буде забрана до виховного табору праці, а господарка конфіскована.

6. Всім особам, що після комісійного перегляду втекли додому, буде прощена вина, якщо вони знову зголосяться до нового перегляду до дня 13 травня 1943 р.

7. Крім цього, звертаю увагу на дальшу важкість кар, згаданих в пунктах 6, 7, 8, 9 мойого розпорядження від ЗО квітня 1943 р.

Окруоюний комісар Опіц"

...Партизанські загони провели рейд з Брянських лісів в Житомирську область за ЗО днів, пройшовши по тилах противника 534 кілометри. В цім поході перетято залізниці і шосейні дороги, форсовано ріки: Десну, Снов, Дніпро, Прип'ять, Словечну. Проведено 67 бойових операцій, в яких знищено 1157 ворожих солдатів і офіцерів та 39 взято в полон.

З захоплених складів та зерносховищ противника роздано населенню 3500 тонн хліба, 60 тонн солі, 170 діжок меду.

Загони за час рейду поповнились на 1212 чоловік.

Люди зустрічали партизанів і проводжали їх, як синів, братів, чоловіків, бо ці воїни були для них найріднішими в світі. Своєю появою вони вселяли людям радість, і віру, і надію невгасиму.

Повернеться воля свята. Ворога буде розбито. МЕДСЕСТРА НАДІЯ БУГРИК

Багато на Україні таких річок, як Сула, з чистою й прозорою водою, та лягли понад нею в районі Оржиці болота, зарослі осоками шумливими, травами-водолюбами, мохом густим. Не пройти через них людині: засмокче її трясовина. Тільки плавній птиці тут роздолля. На тихі озерця випливають з очеретів цілі виводки дичини. То пронесеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс і грудкою впаде в ситу зелень...

Ось у такому болоті, по шию в воді, дванадцять годин простояла разом з подругою Надія Бугрик.

Гаубичний полк, де вона працювала медсестрою, потрапив в оточення. З водяної схованки було добре видно німецькі машини, що снували по шляху, видно було полонених, яких гнали німці під конвоєм до таборів смерті.

Минув день. А коли настала ніч, Надія з подругою вийшли з болота, повикручували одежу, одягли її знову на себе.

Безлюдна дорога вивела їх у поле. Йшли ніч, а перед світанком завернули до скирти.

Хотілося їсти. В торбі було кілька сухарів, але вони порозмокали в болоті, перемішалися з милом.

— Надю,— сказала подруга,— нам треба скинути військову форму і одягнути цивільну. Коли будемо йти, як сільські дівчата, може, доберемося до своїх, а інакше поб'ють або заженуть до табору.

Всього натерпілись у дорозі. То, бува, дощ холодний січе, а перестояти негоду немає де; то, бува, вітер осінній проймає до кісток, а обігрітися немає де.

Поле і поле, а в тому полі маячать люди. Може, то німці? Втікати немає куди, обминати немає як. Підходять ближче, помічають гурт селян у рванім одягу, з торбами, неголених, немитих.

— А куди йдете, дівчата?

— Недалеко,— відповідає Надія Бугрик,— он у те село, до тітки в гості.

— Ну то і ми туди,— сказав чоловік, що його моложаве обличчя почало заростати густою бородою. Надія одразу впізнала в них бійців і командирів, які пробиралися до лінії фронту.

— А хто ж ви будете? — спитали вони згодом у дівчат.

— Медсестри,— призналася Надія.

Фронт з кожним днем відкочувався далі й далі. Відстала в однім селі подруга, і тоді Надія Бугрик, лишившись сама, вирішила провідати матір.

Тільки в кінці січня 1942 року прибула вона до рідного села Уралова на Сумщині.

Ось рідна хата. Відчинила хвіртку, побачила на подвір'ї молодшого братика — рубав дрова.

— Колю, драстуй!

— Надя...— промовив так, наче з'явилася вона з того світу.— Надя!.. — І очі його відразу налились сльозами.

— Хазяїн...

— Ну да, тепер хазяїн. Батька ж нема.

— Як нема? — стривожилась Надя.— А де ж наш батькр?

— На фронті.

— А мама?

— Корову доять.— І він закричав: — Мамо, Надя повернулась! Чуєте, мамо?

В ту ж хвилину з хлівця вийшла мати.

— Ой доченько ж ти моя! — скрикнула, обхопила її руками, притисла до грудей.

Знову Надія Бугрик у рідній сім'ї. Ось перед нею братик, сестриці, мати.

— Та яка ж ти стала, Надієчко,— вболівала вона, оглядаючи дочку,— та яке ж у тебе личенько зробилося худе. Тільки очиці й світяться.

— Важко було мені, мамо. . Надія лишилася поки що вдома.

У березні 1942 року в селі зупинився партизанський загін імені Миколи Щорса. Надія Бугрик, відвідавши командира загону Миколу Васильовича Таратуту, дізналася, що йому в загоні потрібні медсестри. І тоді ж вирішила стати партизанкою. Мати про це нічого не знала.

Одного разу сиділа вона біля столу зажурена та задумана.

— Про що ви, мамо? — спитала в неї дочка, ніжно обійнявши її.

— Коли партизани стоять у нашім селі, то й людям спокійно, а ось поїдуть вони від нас,— знову німці з'являться, знову терзатимуть народ.

— Мамо,— сказала їй Надія,— та коли б німці увійшли до села, вони б розстріляли мене одразу. Я оце думаю: чого ж мені їхньої кулі ждати? Краще піду я, мамо, з партизанами. В них медсестри нема. Будуть бої, хто рани їм перев'яже? Хто їх догляне? Це треба вміючи робити. Бачите ж, який час настав,— весь народ воює.

— Ой дочко! Не говори мені. Я і так тебе ледве діждалася. Сиди вдома.

— Не можу, мамо. Партизани скоро підуть у бій. І я піду з ними. Я мушу їм допомагати. Мушу... Хіба для того мене вчила Радянська влада, щоб я в такий час вдома сиділа? У такий час вдома... Подумайте, мамо. Може, десь і батько наш у партизанах.

— Ні, батько в армії,— упевнено сказала мати.

Першого травня 1942 року Надія Бугрик вдруге пішла з рідної хати на війну. Гарячу сльозу втирала з очей мати, цілувала її на прощання.

— Я, мамо, вісточку передаватиму про себе, я приходитиму до вас, коли буде змога.

Рушив із села загін на бойові операції, пішла разом із загоном Надія Бугрик. Всього їй довелося зазнати в цім поході. Та не було ким передати матері вісточку про себе. А через кілька місяців, коли загонові знову довелося проходити через Уралово, Надія Бугрик уже не знайшла в рідному селі ні хати своєї, ні матері з сестрами, ні любимого братика — всіх їх розстріляли німці.

Минали дні в походах і боях. Та кожного разу, як згадувала вона про домівку, серце її щеміло болем, гнівом проймалася душа, гнівом до ворогів, пекучим, безмежним, нещадним.

Пригадується їй ніч біля села Кренидівки. Повновидий місяць ясно-ясно світив тоді в небі. Група партизанів, озброєних автоматами й кулеметами, підходила до села. Раптом від крайніх хат вдарили ворожі станкачі. Партизани залягли. Почався бій. В селі, як виявилось потім, стояв великий загін мадьярів. Битися невеличкій групі з ним було недоцільно. Вирішили відійти. Довелося тоді Надії Бугрик повзти гречкою. А гречка була в цвіту та в передранковій росі.

Замурзана, розчервоніла, з'явилася вона до командного пункту, де стояли Таратута, Богатир і Рева.

— А що це в тебе, Миколо Васильовичу, таке невмиване ходить? — спитав жартівливо Рева, оглядаючи дівчину.

— Це наша медсестра.

— Така мала і вже медсестра! А перев'язки робити вмієш?

— Умію.

— Ну то на тобі огірків, та оце яблуко візьми. Не зважай, що зелене, воно смачне. Куштуй. А тепер давай познайомимось.

Він взяв її за руку, глянув в очі.

Ой горенько! Краще б не дивився. Зніяковіла Надія, щоки аж пашать, а він навмисне руки її не випускає, та жартує, та сміється.

— Отак ми червоніємо. Ага... дужче... Ану ще дужче... Гай-гай, як та рожа стала!—засоромив дівчину вкрай, а тоді тільки випустив її руку з своєї.— Ходи здорова, та більше мені на очі не попадайся.

А то якось заїхав у табір з Богатирем.

— Мала! — гукнув він через вікно.— Збирайся в дорогу, та швидко.

Надія дивилась на нього і не могла добрати, чи серйозно він говорить, чи жартує.

— А куди ж мені збиратися?

— В Очкіно поїдемо. Кажуть, там вишні доспіли.

На вишні, справді, в тому році був великий врожай.

— Люблю,— говорив Павло Рева, нагинаючи рясну гілку,— змалечку люблю. Та що може бути краще? Хіба малина? Малину теж люблю. Гей, мала, іди-но сюди, я тебе добрими вишнями почастую.

— У мене теж є. Сама себе частуватиму. Павло Рева підійшов до неї.

— А що я в тебе, Надеждо, хочу запитати.

— Питайте.

— Дуже потрібна мені медсестра. Думав я, думав, та й вирішив оце з тобою поговорити. Чи не пішла б ти працювати до мого батальйону?

— Не знаю... Таратута, мабуть, не відпустить.

— У нього ж є ще медсестри. Я вже з ним розмовляв. Хитрий. Знаєш, що він мені сказав? "Відпущу,— каже,—Надію тоді, коли вона сама згодиться на це. А як згодиться, то даси мені два станкові кулемети і ротний міномет". Я думав — жартує, а він насправді. Просто викуп бере за тебе. Ну, я погодився. У мене кулемети є, а такої медсестри нема. Як же ти, згодна піти до батальйону? А я тобі за це виберу найспілішу вишню.

Наступного дня Павло Рева під'їхав на своїм коні до намету, де жив Сабуров.

— Слухай, Олександре. Знайшов малину, така велика та смачна.

— Не можу сьогодні, зайнятий. Робота в мене.

— Не надовго ж, на якусь годинку.

— їдь сам і мені привезеш покуштувати.

— Еге, малину треба там їсти, бо поки довезу, то вона, гляди, зіпсується. Так що ти, Олександре, не жди гостинця.

Хіба Надежду взяти з собою? — міркував він уголос.— Знаєш, я цю дівчину до себе в батальйон переманюю.

— Яку дівчину?

— Та оте дівчатко з санітарною сумкою. Хай у моєму батальйоні ходить.

— Те дівчатко життя бійцям врятовує. То добра медсестра.

— Тому-то й хочу її взяти до себе.

Павло Рева поїхав по малину сам. Не було його щось годин зо три, а надвечір побачив Сабуров підводу. За возом ішов на припоні осідланий кінь, а на возі, замість їздового, сидів Павло Рева.

— Оце бачиш, Олександре, який випадок трапився зі мною. Тр-р-р! — спинив він коня.— Під'їжджаю я до Очкіна, дивлюсь, стоїть гурт людей. Ну, стоїть, то й хай собі стоїть. Мало там що вони роблять. Наближаюсь... Ти послухай, Олександре, наближаюся — і бачу: не селяни то, а поліцаї відкопують яму з хлібом.

Помітили мене — та за гвинтівки. Я за свій автомат, а він у мене відказав... То я тоді кулаком сварюся й кричу їм: "Не стріляйте, сукині сини, уб'ю!" І що ти думаєш? Покидали вони гвинтівки та навтікача, хто куди. Ну, комедія! Дістав я трофеї. Оце коня взяв та їхні гвинтівки з патронами, пригодяться нам. Ну, звичайно, і про тебе не забув. Бери, куштуй. Бачиш, яка малина? Наче морозиво, так і тане в роті. А це ще трошки й Надежді повезу, хай і вона поласує.

ПАВЛО РЕВА

Рейд у райони Правобережної України наближався до кінця. Пройдено багато сіл, містечок, хуторів. Немало за цей час розгромлено ворожих гарнізонів. І ось тепер спинилися загони у селі Дроздині. Вчора представник з Великої землі, Степан Качура, який прилетів сюди разом з Бегмою, вручав партизанам урядові нагороди. Серед нагороджених був і Павло Рева. Його груди прикрасив орден Леніна.

Сьогодні комбат встав рано.

— Надеждо,— говорив він, зазираючи в очі, що в них світилася радість, щастя і гордість за нього, воїна і командира,— Надеждо, може, разом поїдемо? Одному мені щось не хочеться. А треба оглянути сопки. Може, доведеться воювати , то заздалегідь виберемо місце, де нам

оборону займати. Надворі зараз чудово. Тихо, морозець невеликий. Поїдемо?

— Поїдемо.

Павло Рева дістав дарований кисет, що його привіз з Великої землі Сабуров. Вручаючи кисета, він тоді сказав: "Це тобі, Павло, від українських дівчат на згадку. Бережи".

І беріг цей подарунок комбат, як бережуть тільки зброю бойову. Та що ж це він шарить по кишенях, а кисета не знаходить?

— Ой боже мій, боже! — в тоні його голосу почувався розпач.— Я, здається, загубив мою дорогу люльку.

— Невже загубив?

— Еге ж, загубив. Осьдечки вона. Цс я пожартував. Хіба ж можна таку люльку загубити?

Набив її тютюном, закурив. Взяв до рук віжки.

— Но!

На снігу лишався свіжий слід від полозків. Одразу ж за селом починався ліс і сопки, одна за одну краща.

— Глянемо? — І вій, припнувши у долині коней, пішов з медсестрою до сосни, яка, широко розкинувши свої віти, увінчувала сопку.

— Непогане місце. Справді непогане,— говорив комбат, оглядаючи краєвид.— Тут ми збудуємо дзот, там поставимо кулемети, а нижче,

отам, де берези, можна розташувати твою парафію лазаретну. Прекрасно! Кращої сопки годі й шукати. Як ти гадаєш?

— А так і гадаю, як наш товариш комбат. Місце підходяще.

— Ще ми повоюємо! Тільки ти, Надеждо, бережись. Я дав-но хотів тебе попередити. Завжди лізеш у небезпечні місця. Хіба ж можна? Ще якась куля зачепить. Що тоді ми будемо робити без тебе, без медсестри?

— Я не сама. Де буває комбат, де бувають бійці, там буваю і я.

— Еге, бійцям можна, і мені можна. Я командир.

— А я медсестра. Моє місце завжди на полі бою. Павло Рева глянув їй в очі.

— І нащо я тебе взяв до свого батальйону, отаку неслухняну? — Широкою й сильною рукою він обійняв її ніжно, мов рідну сестру.— Дівчатко ти моє біднесеньке, сирітка...— і замовк чомусь, замислився.

— Павле Федоровичу, про що думаєш? — спитала вона, зазираючи йому в обличчя.— Згадали, мабуть, домівку, дружину, синочка... Вгадала?

Не зовсім. Інші думки тривожать комбата.

— Оце, Надеждо, таке мі'сце красиве. Коли б мене забили в бою, отут тоді, під оцією сосною, поховаєш. Та щоб і поминки влаштувала по мені, щоб все як слід зробила.

Надія звела на нього здивовані очі. Спалахнув у них такий помітний і тривожний страх, що Павло Рева одразу ж її заспокоїв:

— Я пожартував. Мене ніяка куля не бере. Ні куля, ні осколок. Мабуть, мати маленьким у любистку купала, такий я щасливий. Скільки боїв було, а я все живий та здоровий.

У доброму настрої повернулися вони до села, а опівдні надійшли недобрі вісті. Храпунь захопили німці. Ця новина дуже вразила комбата, хоч зовні він був спокійним і, як завжди, жартівливим.

— І чого їх принесло сюди? — говорив він.— Маючи таких сусідів, ми не зможемо користуватись аеродромом. Розумієш, Надеждо, що це значить: лишитися нам без аеродрому? Тяжкопоранених не зможемо відправляти на Велику землю. Доведеться їх брати з собою в морози, у хуртовину. Людині потрібен спокій, добрий догляд, а ми її на санях возитимемо... Та ще, бува, потрапимо в скрутне становище. Що тоді? Лишати обоз? Живими віддавати ворогові наших товаришів на муки, на страждання, на вірну смерть! Ні! Такому не бувати! — Павло Рева пройшовся по кімнаті, затягуючись димом з люльки.— А зброя? А боєприпаси, що їх нам надсилають літаками? Це все втратити?

— Може, не точні відомості. Може, їхня розвідка заїхала на якийсь час у село та й поїде собі.

— Не думаю. А перевірити треба.

Він одібрав кращих своїх кіннотників і, виряджаючи їх, попередив:

— Дивіться ж мені, хлоп'ята, щоб все було як на карті. Розвідники, повернувшись, підтвердили:

— Німці в Храпуні. Гарнізон великий.

Комбат спішно написав листа, вручив його зв'язківцеві:

— Передай особисто Сабурову. Я його ждатиму.

Минув іще один день. Надійшла ніч. Павло Федорович багато курив, раз по раз набиваючи свою люльку тютюном. То він ходив задуманий, як ніколи, по кімнаті, то знову сідав до столу, розгортав карту і, уважно розглядаючи її, робив на ній якісь помітки. Тільки перед світанком ліг спати. А вранці прибули сюди товариші Сабуров, Богатир, Бегма і Качура. Снідали разом. І за сніданком вирішили: оточити Храпунь, навальною атакою розгромити німців, повернути за всяку ціну аеродром.

Загони вирушили в бій.

— Надеждо, тобі сьогодні буде робота. Всі причандали в санітарній сумці? Нічого не забула? Надежда в мене справний ординарець. Я за нею, мов за кам'яною горою,— хвалився комбат перед товаришами.— Якщо поранять, вона мене з бою витягне. Правда ж, витягнеш? От, бач, хмурить бровенята, сердиться. Та хіба мене куля зачепить? — говорив він, добродушно посміхаючись.— Куля мене боїться. Після бою ми ще по чарці горілки вип'ємо та заспіваємо з Жоржем "За Сибіром сонце сходить" або — "Ой гук, мати, гук". Чуєш, Жорж, що я кажу?— звернувся він до комісара Богатиря.— Давно з тобою пісень не співав.

Батальйон Павла Реви першим підійшов до Храпуня. З лісу, де спинились командири, було добре видно сільські вулиці.

В білих маскхалатах ходили по них німці, підпалюючи стріхи.

— Гади, знищать село. Треба поспішати!

Комбат дав своїм ротам наказ займати вигідні позиції, звідки вже по сигналу артилерії повести рішучу атаку на німців.

— А ти, Надеждо, біля артилеристів будь, допомагатимеш їм підносити снаряди.

— Єсть! — козирнула по-військовому медсестра і пішла до гармати.

— Картузов! — гукнув Павло Рева командирові артилерійської групи. — Чуєш, Картузов, дай біглим вогнем разочків сім.

Як тільки озвалася гармата, в ту ж мить із засідки сипонули по ній німці з кулемета.

Надія Бугрик побачила Павла Реву па відкритій галявинці. В грудях у неї похололо.

Він ішов на весь зріст, не вклоняючись кулям, що дзьобали навколо нього сніг.

— Свиридов! — гукав він до іншого командира.— Давай свою роту в обхід, давай швидше!

З дерева впала гілочка, а там одірвався шмат кори, майже поруч з комбатом ліг на снігу виразний слід кулеметної черги.

— Павлушо, пригнись! — тривожно закричала до нього Надія Бугрик. Він почув її голос, обернувся до неї, заспокоїв:

— Не бійся, Надеждо, мене ніяка куля...— і одразу впав навзнак, розкинувши руки. "Забитий",— майнула в Надії думка, тупий біль пройняв серце, потемніло в очах. Почула одинокий крик якогось партизана:

— Комбата... Комбата вбито!

— Ой!—застогнала Надія, немов ворожа куля пронизала і їй груди. Зробилося в них одразу гаряче й тісно. Та це було тільки дві-три

секунди. Забуваючи про небезпеку, зірвалася з місця й помчала до Реви, нестримна в своєму рішучому і владному пориві.

Навколо неї сичали кулі. Хтось з артилеристів кликав її назад, та хіба була в світі сила, крім смерті, яка спинила б зараз дівчину? Вона нічого не чула, нічого не бачила перед собою, крім нього, комбата, що лежав на снігу.

— Павлушо!—скрикнула не своїм голосом, припавши до нього.— Павлушо! Товаришу комбат!..

Він глянув в її перелякані очі, спокійно сказав:

— Надеждо, це вже все... Я вбитий...

— Неправда! — закричала медсестра, відчуваючи, як знову серце їй заливає гаряча хвиля.— Неправда... Я зараз перев'яжу. Ми врятуємо тебе... ти житимеш... Ти мусиш жити!..

У неї тремтіли руки. Обличчя зробилося бліде, в очах світилися тривога і страх. Хотілося чимось заспокоїти, втішити її, але він мовчав, тільки стежив, як поралась вона біля його смертельної рани.

Підбігли бійці:

— Товаришу комбат, вже подавили кулеметний вогонь... Прямою наводкою Картузов як бахнув...

— До канави перенесіть його,— звернулася до них медсестра,— там буде безпечніше.

— Не треба, хлопці... Я сам...— і він підвівся на ноги, пройшов невелику відстань, сів на сніг.

— Оце завдав я тобі клопоту.

Надія, лишивши біля нього партизанів, сама, грузнучи в снігу, помчала до кулеметників.

— Машин, коня давай!.. Швидше коня... комбата поранено. Все робилося швидко. Ось уже й кінь примчав. Знову біля

пораненого схилилася медсестра.

— Надеждо, візьми мій автомат, маузер візьми, карту. Німецький візок був для нього малим. І тоді під'їхав сюди

їздовий Подолян. Його коні були запряжені в сани-гринджоли.

— Сідайте, товаришу комбат... Я швидко вас доставлю, куди треба.

— Хлопці, тримайтеся,— звернувся командир до своїх бійців.— Аеродром мусить бути в наших руках! Бийте їх, гадів! А я, мабуть, поїду. Хай підлатають мені живіт. Надеждо, ти залишайся, гляди, ще когось поранять, перев'язку зробиш.

— Є санітари... Перев'яжуть без мене... Я їду з тобою... Я мушу їхати... Може, в дорозі доведеться підбинтувати.— І вона, сівши біля пораненого, сказала: — У Дроздин... до хірурга Федорова... Швидше!

Коні помчали риссю.

Павло Рева не міг лежати. Час од часу він підводився й ставав на коліна.

— Отак, Надеждо, мені краще.

Та рана боліла нестерпно. Він швидко втомлювався і лягав знову горілиць.

— Погано? Дуже погано? — допитувалась медсестра, спостерігаючи за найменшим його рухом.

— Нічого. Все буде гаразд.

Він дивився на неї. Він бачив, як в очах її виступали чисті, зворушливі, нестримні сльози, що їх вона не приховувала.

— Не плач. Я кріпкий. Ти мене ще не знаєш... Виживу, яка б там рана не була, виживу...

Він подивився в небо, вкрите обложними сірими хмарами, а потім несподівано заспівав:

Не плачь, мой друг,

Слезы портят ресницы,

Не к лицу тебе грустный вид.

— Не треба...

— От бачиш, Надеждо, я навіть співаю. Ще й воюватиму. Ще я фріцам за мою рану віддячу.

Починало смеркати, коли в'їхали вони до села Дроздина. Біля одного з дворів стояла група бійців.

— Його поранено? — спитали вони в Надії Бугрик, побачивши комбата, який лежав на санях блідий, з заплющеними очима.

— В живіт...— ледве вимовила медсестра і попрохала їздового Подоляна: — Швидше везіть!.. Швидше, йому погано.

Нарешті коні спинилися біля хатини, де жив хірург Федоров. Напружуючи сили, Павло Рева підвівся на санях.

— Бачиш, Олександре Миколайовичу, то других до тебе направляв, а тепер і сам потрапив.

— Нічого. Зараз огляну рану та, може, одразу й до операції приступимо. Беріть його.

Потягнулись було до комбата руки бійців, але він сказав:

— Ви вже вважаєте мене якимсь інвалідом... у мене ще є сили. Сам я... або ось ми з Надеждою вдвох,— і він, спираючись на її плече, встав із саней, зайшов до хати.

— Мені, Олександре Миколайовичу, треба дещо тобі сказати.— І коли всі вийшли, зустрілись погляди пораненого і хірурга.

— Друже мій, не крийся від мене. Я знаю: рана моя смертельна і вже на світі мені не жити. Ну, а ти, як хочеш... Хіба для свого лікарського обов'язку, щоб була совість чиста... Роби операцію. Мені тепер однаково.

' — Робитиму, Павле Федоровичу.

— Тільки Надежді нічого... Хай не знає...— і, помовчавши, спитав:—А пам'ятаєш, Олександре Миколайовичу, як ми вас у Суземці виручили?

— Як не пам'ятати? Пам'ятаю. Доки на світі житиму — не забуду.— І хірург, перевіривши пульс комбата, сказав: — Все робитиму, щоб врятувати тебе.

Знову до хатини увійшли бійці; серед них хірург помітив пару допитливих очей, що ждали від нього втішливого слова.

— Будемо робити операцію. Негайно...

В хаті стало відразу тихо. У багатьох бійців котились по щоках сльози, і тих сліз не соромились суворі воїни. Мовчки стежили вони за хірургом та його помічниками, що часто заходили до світлиці, готуючи все потрібне для операції.

Комбат лежав горілиць. Біля нього сиділа Надія Бугрик. Вона гладила сильну й гарячу руку, зазирала в його хворобливо блискучі очі, допитувалась:

— Болить тобі? Дуже болить?

— Нічого, я витримаю... Надеждо, дай мені напитися. Чиїсь руки з повною квартою вже простягнулись до нього.

Жадібно припав він до води, але медсестра попередила його:

— Трошки!.. Не можна багато...

— Ну, добре...— і він знову схилився на подушку, оглянув бійців:— Шкода мені, хлопці, що не скоро доведеться воювати та горілку пити.

І загомоніли одразу всі:

— Ще вип'ємо. Ми ще такого спирту роздобудемо. Хай тільки операцію вам зроблять, а по чарці вип'ємо.

— Спирту не можна. Хіба вина доброго.

— У хірурга щаслива рука. Скільки вже він нашого брата врятував від смерті... Врятує і вас.

— Ото і я так думаю,— погодився комбат.— Ще ми колись поїдемо в Очкіно малину їсти. Добра там малина та вишні.

— Одужуйте, товаришу комбат, а вже ми для вас і вишень, і малини...

— Та самого чорта з-під землі дістанемо, аби тільки ви були живі та здорові.

— Житиму... Я, хлопці, кріпкий, мов той дуб.

І всі присутні помітили, що йому стало гірше. Всі затихли. Біль був неймовірним, але поранений ні разу навіть не застогнав.

— Операція має бути складною, отже, потрібне для цього добре освітлення. Доведеться дістати кілька ламп.

— Ми зараз будемо мати електрику,— сказав один з бійців.— Де наші радисти?

За якийсь час ручний динамік стояв у хаті. Швидко протягли дроти. Засвітилась над столом яскрава лампочка.

Комбат не дозволив, щоб йому хтось допомагав, сам переодягнувся, сам ліг на операційний стіл і при цьому заспокоював інших, жартував.

Під час операції в нього було виявлено серйозне поранення печінки, шлунка та дванадцятипалої кишки. Інший на його місці помер би в дорозі або був би в шоковому стані, а Рева тримався...

І хоч надій на добрий кінець операції не було, хірург робив все можливе, щоб урятувати життя комбатові, покладаючись на його виключне здоров'я і силу.

Операція тривала півтори години. І весь цей час під дверима стояла Надія Бугрик, прислухалась до всього, що робилося в світлиці.

Нарешті двері відчинились. Вийшов хірург. Нічого не питала в нього. Метнулася до столу, де ще під наркозом лежав Павло Рева.

Він мусить скоро прокинутись. Надія взяла його руку. Ледь-ледь бився пульс. Дихав він важко. Зайшов Федоров.

— Проснеться? — спитала Надія Бугрик, благально дивлячись на хірурга. Той нічого не відповів. І ця мовчанка була для неї вироком страшним, убивчим.

— Не може бути... Не може бути, щоб він помер... Не вірю! — Вона все дивилась в його заплющені очі і ждала, ждала, коли ж розплющить він свої густі вії, гляне на неї, щось їй скаже.

Минали хвилини. Надія Бугрик гладила його лоб, руки, тихенько гукала, немов хотіла розбудити від міцного сну:

— Павлушо! Павлушо!.. Товаришу комбат!..

І раптом, немов з туману, долетіли до неї слова, в яких була невмолима приреченість:

— Треба надіти йому чисту білизну.— Це сказав Федороз і вийшов у другу кімнату.

— Нащо? — перепитала Надія Бугрик, не збагнувши відразу страшної правди.

Рева дихав все рідше. Взявши його холодіючі руки в свої, вона починала розуміти: сталося непоправне. Неминуча смерть підкрадається до нього, забирає його вгасаюче життя.

В кімнаті, крім них, нікого не було. Вона дивилась у воскове обличчя, пробувала пульс. Рідкі й кволі удари його серця шматували на частки серце їй.

— Павлушо, чуєш? Ну, глянь на мене! Це ж я біля тебе, я, Надежда.

Не помітила, як підійшов знову Федоров.

— Він проснеться? — знову тихо спитала в нього Надія Бугрик. Хірург, глянувши на неї, так само тихо відповів:

— Ні, не проснеться. Він уже... мертвий.

Забрали його од Наді, поклали иа ліжко, бо в хаті не було великого стола. Одягнули на нього гімнастьорку з орденом Леніна, що його він носив усього два дні. Потім всі розійшлися... Надія Бугрик лишилася з ним сама. Вкрила його теплою ковдрою, сіла поруч, дивилася на нього, а він лежав перед нею, мов живий, і все здавалося їй, що ось він розплющить повіки, посміхнеться до неї, скаже: "Надеждо, дівчатко моє бідненьке, сирітко..."

Мовчить він... Не чує її, бо вже мертвий... Мертвий...

"А може, це сон? Може, сон?" Надія Бугрик припала до грудей, в яких уже не билося більше серце.

Зазирав у шиби вікон світанок, а вона ні на мить не зімкнула очей. Здалось, чи то справді хтось рипнув хатніми дверима. Повернула важку голову, побачила партизана Дмитра Уварова. З його очей падали скупі, зворушливі чоловічі сльози.

— Комбат помер?

— Помер... учора...

Уже надворі партизани-столярі майстрували труну. Поклали в неї комбата, перенесли тіло його в приміщення штабу. В головах стала почесна варта.

На похорон друга приїхав комбат Іванов. Високий, широкоплечий, стояв він посеред хати, глибоко вражений горем, і чули всі, як він сказав:

— Ми не забудемо!.. Ми помстимося за тебе! — і ці слова звучали, як клятва.

Приходили й інші командири. Суворі і грізні в бою, вони стояли зараз розчулені, вражені несподіваною втратою.

— Чому ж ти не приймаєш нас, друзів своїх? Чому мовчиш?— сказав один із них, і глухе чоловіче ридання сповнило хату.

Поховали комбата вночі. І тільки шестеро найвірніших друзів його знають ту сопку, де виросла одинока партизанська могила. І доки житимуть вони на світі — зберігатимуть у пам'яті своїй мужній образ вірного друга і безстрашного воїна, яким був Павло Рева.

Поруч з комбатом було поховано й представника з Великої землі товариша Качуру, який загинув того ж таки дня під Храпунем.

Надія Бугрик повернулася до хати вбита горем. Втрачено найдорожчу в її житті людину.

Чим заспокоїти себе? Які слова знайти, щоб у них вилити всю тугу і весь біль зраненого серця? Куди б не пішла — не зустрінеться більше з ним, не гляне в очі його, ласкаві й —добрі, не почує ні жартів, ні чудових пісень.

Може, скоро підуть партизани в новий рейд. Лишиться на сопці одинока могила. Ніхто з друзів, поки продовжується війна, не прийде до неї. Тільки стара сосна шумітиме над ним у буряні ночі та плакатиме під дощами у негоду осінню, роняю-чи краплини, мов сльози, на стужавілий пісок.

Щемить серце. Болить серце!

Надія Бугрик не все ще виконала з його заповіту. Прохав він поминки влаштувати.

Сама ходила скликати друзів. Прийшли вони, посідали за столом.

Зажурений був Богатир. Посивілу голову схилив Сабуров. Нема більше друга бойового, нема! Розійшлися, навіть не попрощавшись.

Надія Бугрик, лишившись сама, підійшла до ліжка, взяла дарований кисет, взяла люльку дорогу. І ці речі, з якими він не розлучався ні в походах, ні в боях, нагадали їй про нього, живого, сміливого командира, ніжного друга, вірного товариша.

— Ой Павлушо! — вирвався з грудей її стогін, розпачливий, сповнений невимовного жалю і горя.— Нема його... нема... Нема!..

Тихо було в хаті, тихо й за вікнами. З темного неба все падав і падав сніг.

ДОРОГА ДО ЗАГОНУ

їздовий Іван Петрушенко ждав нас коло старої берези. Ми розмістилися на возі, добре вимощеному свіжою травою. Іван поклав біля себе гвинтівку, натягнув віжки, свиснув, крикнув:

— Н-но-о, красунчики!

Ситі коні помчали риссю. Дорога вузька, не наїжджена. То вдарить тебе соснова гілка, то зачепить дуб, що нахилив гілля своє мало не до землі, то вигнеться під колесом молодий підріст з обідраною корою, з понівеченим листям, і добре стеж за ним, бо стьобне він тебе ненароком по обличчю.

Пролетить над дорогою барвистий дятел і, вчепившись гострими кігтями в стовбур дерева, почне діловито вистукувати в кору, добуваючи для себе їжу, несподівано почується туркотіння горлиць, і даремно шукаєш їх очима. Непомітні сидять вони чи на дубі столітньому, чи па тополі з густою непроглядною кроною.

— Воювати з німцями доводилось? — запитали ми їздового. Він ударив пристяжного батогом і не зразу відповів:

— Воював. І з німцями воював, з мадьярами теж доводилось.

— Ну і як німці?

— А нічого, б'ємо й німців,— і їздовий замовк.

Ідемо лісом. Зліва від нас звивається річка. Піскуваті береги мальовничі й безлюдні. Зрідка пролетить чайка, і жалібний крик її луною віддається в хащах лісу.

— Був у нас грузин-кулеметник Георгій Талахадзе. Вогонь! Сміливий, ловкий. Звання старшого сержанта мав. Прийшов він до нашого загону з німецьких таборів. І ти скажи, що воно за чоловік такий — нічого не боявся. Якось біля містечка Юревичів налетіли на нас два штурмовики німецькі. Поле чисте. Кіннотники спішились, а Талахадзе хоч би що. Сидить верхи на коні, з автомата строчить, кулаком свариться на льотчика... Ну, хлопець! Збили ми тоді один літак, а другий льотчик, як забачив це, одразу горку взяв і сховався за хмарою. У боях Талахадзе найбільше німців набив. Автоматник добрий, а кулеметник ще кращий. А сам отакого зросту, середнього, в німецькій формі. Тільки очі бистрі, чорні... красивий!

Дорогу нам переюроджувала Уборть. Іван Петрушенко відпустив черезсідельник, відв'язав повід, і коні, зайшовши по коліна в річку, жадібно почали пити бистру й прозору , воду.

Переправились на той бік, і знову дорога, звиваючись, лягла в нетрях старого лісу.

— Пам'ятаю,— продовжував їздовий,— німці захопили в однім селі наших розвідників і повбивали. Пішли ми тоді громити гарнізон. Ну, звичайно, взяли кілька живими. Талахадзе кричить: "Давай мені, я судитиму".

Приводить їх потім до того місця, де наші партизани побиті лежали.

"Ти забив? — питає в одного.— Лягай!"

Поклав їх вряд, а тоді з автомата й прострочив усіх до одного.

"Це вам,— каже,— за партизанів!"

Серце в нього таке. За товариша і в огонь, і в воду піде. Останнім тютюном поділиться. Але до ворогів у нього велика лютість була.

— Ви кажете "була"... Хіба Георгія Талахадзе...

— Нема. В Кустовниці загинув. Там ми німецький гарнізон громили. Погнався він за офіцером, хотів живцем його взяти, а офіцер той забив під ним коня. Коли б це хтось інший, то, може б, плюнув та іншого б німця шукав, а Талахадзе вже був такої вдачі: що задумав, те й зробить. З характером чоловік. Став він піший того офіцера ловити. Бачимо: упав Георгій. Ми до нього на виручку побігли, а він уже готовий. У диску його автомата жодного патрона не лишилось. Такого воїна вбили, гади!..

Віз підскакував на корінні, що, мов удави, лягло поперек дороги. Крони, переплівшись між собою, утворили непроглядну для сонця завісу. Ось перед нами лісове озеро. Тиха вода. Очерети. Жовті корзинки лілій. Здається, потрапили ми в якесь казкове царство.

Пахне мохом, вогкістю, прілим деревом. Об'їхати озерце не можна, і коні зупиняються.

— Боїтесь, анахтеми! — кричить Іван Петрушенко і так оперізує їх батогом, що коні зразу ж плигають з берега. Колеса занурюються у воду. Тепла вода, просочуючись до воза, щедро змочує в ньому траву. Доводиться заздалегідь прибрати шинелі, щоб вони теж не підмокли.

— Це ще нічого,— заспокоює нас їздовий.— Далі буде гірше болото.

Минаємо кладовище з дерев'яними хрестами, виїздимо на польову дорогу. Тут стоять стовпи з обірваними дротами, а праворуч і ліворуч густою стіною тягнеться ліс. Де-не-де зеленіють невеличкі галявини з житом, огородженим від дороги жердинами.

Наближаємось до білоруського містечка Лельчиці. Жодного будинку. Все спалено німцями. Височать лише чорні димарі. Вулиці безлюдні. Зрідка трапляються курені.

Ось крайня садиба. Хати нема. Купою лежить каміння. Обгорілі ворота й паркан. Стара береза, теж обгоріла, не вкрилася цієї весни зеленим листям і стоїть чорна, мертва, з пониклими вітами. На ній прикріплено вулик. Не летять до нього, не гудуть вже більше в ньому працьовиті бджоли. А ось на місці недавнього пожарища людина похилого віку обтесує сосновий брус. Майже наполовину вже складено нову хату. Чоловік пильно дивиться на дорогу і, забачивши нас, ще здалеку здіймає шапку і так стоїть, доки не від'їхали ми далеченько.

І знову тягнуться спустошені садиби з купами каміння й глини, з густими бур'янами, які встигли буйно порости на руїнах.

— Багато народу отут фашист перебив. Хто до лісу втік — живим лишився, а кого захопив по хатах — усіх знищив. У вогонь кидали людей, розстрілювали.

Через дорогу перебігає дівчинка, тягнучи за ручку меншого братика. Вона боязко озирається, поспішає швидше зайти на подвір'я, де з-під яблуні визирає благенький курінь.

Минаємо містечко, і знову дорога повертає до лісу. Назустріч нам іде чоловік в німецькій формі, в чоботях з закоченими халявами. За плечима в нього автомат. Правою рукою він обіймає дівчину, а на ній аж мерехтить, граючи барвами, квітчаста хустка.

— Гей, парубче, не лоскочи дівки! — гукає жартівливо до нього Іван Петрушспко. Партизан лукаво підморгує оком, а дівчина, посміхаючись, пригортається ще дужче до ставного автоматника.

Тільки під'їхавши ближче, ми помічаємо, що з-під барвистої хустини в неї визирає сумка з червоним хрестом. У чорній спідниці, боса, смаглява, йде партизанка разом з товаришами на бойову операцію. Веселі очі в неї задиркуваті, сміливі.

— Ти хлопця приголуб... Хлопець як сокіл! — кричить наш їздовий, не зводячи жадібних очей з стрункої постаті.— А дівка, чорти б її ухопили, теж хороша!

За кілька хвилин ми побачили велику групу партизанів, одягнених по-різному. Поруч з "німцем" чи "мадьяром" ішов хлопчина в піджаці домашнього крою й полотняній сорочині. На одному чоботи аж блищать під сонцем, а той іде босий або в личаках, та ще одна пара запасних висить біля пояса. Це новаки. Ці ще не бували в боях і, можливо, вперше йдуть на операцію.

Ми проїжджаємо ще кілька рівчаків і озер, добираємось до того болота, про яке згадував їздовий. На протилежному березі— два великі пеньки. Між ними в'ється дорога.

— Тут держіться,— попереджує нас Петрушенко і радить: — А нумо навалимось на цей бік, а то коли б не перекинулись на бугрі.

Ми навалюємось дружно. Це вже, здається, остання перешкода. Нас обдає бризками води й болота, та не біда, умиємося потім.

Під'їздимо до села Ліплян. Село ціле. Німці бояться забиратися в глибину лісових масивів. По один і по другий бік дороги стоять дерев'яні, побудовані в зруб хати. Такі ж добротні тут і хліви та паркани.

Череда, повертаючись з пасовиська, заповнює вузеньку вулицю, а на вулиці, немов у свято яке, зібралися попід дворами хлопці й дівчата. Майже всі хлопці озброєні. Ось гурт дівчат. Стоїть перед ними молодий партизан з автоматом через плече і з балалайкою в руках.

— Ти що ж, грати не можеш? — запитує в нього наш їздовий.

Дівчата сміються. Посміхається й партизан, а потім всією п'ятірнею б'є по струнах, наспівуючи "Бариню".

Сонце вже зайшло, але ще ясною жовтизною вкрито неосяжний простір заходу. Ситі коні біжать дружно. Ще проїжджаємо кілька рівчаків, ще одне болітце, і тоді Іван Петрушенко повідомляє:

— От і приїхали ми додому.

В цю ж мить з-під розлогого дуба на дорогу виходить озброєний вартовий:

— Пропуск.

— Свої. Не впізнав хіба? Гостей ось везу, дещо нам розкажуть.

Ми вже на території загону, яким командує майор Леонід Якович Іванов. Справа і зліва від нас дуби: могутні, розлогі, рясні, а між дубами горять численні вогнища.

Не встигли ми спинитися, як нас оточили партизани, жадібно розпитуючи про Велику землю, про Москву.

ПІД РОЗЛОГИМ ДУБОМ

Місце для лекції про міжнародне становище вибрали над річкою Убортю. Сюди з різних кінців прибували партизани й партизанки з гвинтівками, автоматами, ручними кулеметами, розміщувались на траві, позираючи з цікавістю на карту Європи, почеплену на двох жердинах. Яка строкатість в одягу і в зброї! Тут і протитанкові рушниці

радянського виробу, і гвинтівки польські, французькі, німецькі, бельгійські.

Ось біля ящика, покритого вишневою скатертиною, що мав служити доповідачеві за стіл, сидить боєць у сірій кепці, прикрашеній багряною стрічкою. На ньому звичайний піджак, з-під піджака визирає вишивана українська сорочка. Може, мати, може, сестра, а може, й кохана дівчина мережила йому ту сорочку на згадку.

А ось, спираючись плечем на стовбур дуба, стоїть у солом'янім брилі бородатий чоловік. І коли б не зброя, можна б подумати: прийшов собі колгоспник на збори, і пихкає люлькою, і очей не зводить з лектора ЦК КЩб)У Кузьми Дубини, який має розказати партизанам, що відбувається в світі.

До чоловіка в солом'янім брилі тягнеться рука з шматком газети.

— Ану, всипте, дядьку, на цигарочку,— звертається автоматник і так виставляє руку, щоб усім було видно, який у нього добрий годинник красується на новому ремінці. З-під блискучого козирка визирає рудий чуб. Рясне ластовиння вкриває щоки, лоб і особливо кирпатий ніс. Очі в нього бистрі, веселі, іскряться завзятістю й розумом. Він скручує цигарку, припалює її з дядькової люльки, закашлюється:

— Кріпкенький... І як ви його курите, отакий?

— А чого ж не курити? Тютюнець в самий раз.

Люди все ще прибувають. Поблискуючи окулярами, стоїть у військовому одягу лектор, уважно розглядає нову для нього аудиторію. Він трошки хвилюється. Можливо, це й добре. Одразу настає тиша, коли Кузьма Дубина починає говорити про героїчну боротьбу Червоної Армії, про радянський народ, який працює день і ніч, щоб забезпечити всім потрібним фронт.

Перед слухачами розгортається велична епопея битви за Москву і за Сталінград. Зірвано плани німецького командування. Червона Армія не тільки розгромила під Сталінградом 36 добірних дивізій Гітлера, пе тільки полонила 330 тисяч його солдатів, офіцерів і генералів на чолі з фон Паулюсом, але, перейшовши в наступ, погнала ворожі полчища на захід.

— У фашистській пресі починають з'являтися статті, в яких німці пояснюють свій відступ вирівнюванням фронту, скороченням його, еластичністю тощо...

— Хай вирівнюються,— чую я репліку свого сусіда-парти-зана,— Червона Армія битиме їх в лоб, а ми з тилу.

— Чув, під Сталінградом скільки їх лягло? Недарма німці траур тут оголошували.

Лектор говорить потім про Великобританію, Сполучені Штати Америки, про події в Єгипті, Лівії та Північній Африці, а потім переходить до становища, в якому перебувають союзники Німеччини.

Дружними оплесками нагороджують лектора вдячні слухачі. Вони не розходяться. Вони ждуть. Може, він іще їм щось розкаже.

— Будуть до мене запитання?

— Будуть,— озвався партизан у німецькому мундирі, в кирзових чоботях і міліцейському картузі.— Скажіть, товаришу, ми тут, в тилу, не дуже обізнані, бо газети не завжди маємо, тому не ясно, де знаходиться зараз польська армія?

— Можна мені? — і боєць стає струнко. Його сіпають за плисовий френч товариші, але він на них не зважає. Та й сідати вже ніяково.

Партизан помітно червоніє, мнеться, а потім випалює швидко, наче строчить з автомата:

— Скажіть, товаришу лектор, чи на Великій землі партизанам горілку дають?

— Про розпуск Комінтерну розкажіть.

— І про заводи наші докладніше...

— Де зараз Гесс?..

— Чи правда, що на Уралі працюють заводи Форда?

— А в мене таке запитання,— озивається кулеметник.— Чи можна сподіватися, що сучасна війна приведе до соціалістичних революцій в інших країнах?

— Може, ви скажете нам, з кого формуються чехословацькі і польські частини на території Радянського Союзу?

— Чи допомагають партизанським сім'ям на Великій землі?

Лектор уважно записує всі запитання і на кожне з них дає вичерпну відповідь. Партизани вдоволені.

— Оце спасибі вам! — щиро дякують вони.— Послухали вас, то паче на Великій землі побували. Ви зайдіть, товаришу лектор, до нашого куреня в гості.

— Добре, зайду.

В розповідях та бесідах з партизанами непомітно минав час. А увечері командир підривної групи Василь Васильович Буянов запросив нас до себе на вечерю. Зійшлися сюди його бойові друзі. Буянов любить природу, любить птахів, любить річку, тому, мабуть, і місце для свого куреня обрав над самісінькою водою. Це ніжний лірик і водночас суворий і хоробрий воїн.

Широкі віти старого дуба закривають його курінь. І тільки місяць, пробиваючись крізь гілля, сріблить гранчасту склянку на столі.

Пропливає човном якийсь партизан. Коливається під місяцем світляна смуга. Тиха пісня лине над рікою, а в пісню згодом вплітається далекий, спочатку невиразний гул літака.

— Воздух!—чується попередливий окрик вартового.

— "Дуглас" летить,— пояснює Василь Буянов, дивлячись у потемніле небо.— Це ж тут лежить їхня траса.

Куди не глянь, скрізь по лісу горять рясні вогнища.

— Оце відпочинемо трохи і знову підемо на операцію. Хай зараз люди помиються, переодягнуться, полатають одежу.

Буянов сидить за столом у білій косоворотці. Хтось з товаришів зауважив йому:

— Ти б, Василю Васильовичу, хоч би свою гімнастьорку надів з орденами, хай би наші гості глянули, який ти герой. У нього два ордени: Вітчизняної війни другого ступеня та Червоної Зірки. Але він їх чомусь не носить.

— Мало,— говорить Буянов.

— Чого мало, орденів? Василь Васильович ніяковіє:

— Ну, як тобі не соромно? Хто ж про це думає. Мені здається, не достойний я такої високої нагороди. Мало, кажу, ешелонів пустили. За травень всього... дванадцять. А в нас он двісті чоловік. Хоч би по одному на брата... А ордени почеплю. Якже. Ось до села гостювати поїдемо, тоді почеплю.

Василь Буянов — син селянина з Волгоградської області. До війни працював бухгалтером-нормувальником на будівельних роботах, а потім пішов на фронт. На Білоцерківщині під час бою його контузило бомбою. Пролежав у госпіталі вісімнадцять днів, а після одужання знову поїхав на фронт. Під Запоріжжям потрапив в оточення, сидів у черкаській в'язниці, втік звідти до Брянських лісів, спинився в одного діда, почав розпитувати про партизанів, а той йому каже: "Хочеш голову на плечах носити — не ходи до них. Піймають, довідаються, що ти в німецькому таборі був,— розстріляють".

"Не може бути, щоб розстрілювали за це. Мабуть, вам, діду, набрехали",— відказав Буянов.

"Еге, набрехали! Піди до них, то й побачиш, що тобі буде".

"А я все-таки піду. Піду шукати партизанів".

Дорогою зустрів кіннотників. Був то Власенко з своїми хлопцями. Спинили вони його, розпитують:

"Ти хто?"

"Військовополонений". "Куди йдеш?"

"До вас, якщо ви партизани".

"Ми партизани. Стріляти з гвинтівки можеш?"

"Можу".

"Ну, тоді приставай до нас".

— Отак потрапив я до загону імені Леніна,— сказав Буянов,— та й досі оце тут. А за цей час було всього. Було добре, а бувало й так, що одна цигарка видавалася командирові на день та два сухарі на всю групу. Толу не вистачало. Доводилось, рискуючи життям, діставати його із снарядів. Та воно, правду кажучи, не рискуючи, нічого не зробиш, особливо в нашім ділі. Був же у нас випадок, коли ми громили німецький гарнізон, щоб там добути хоч з п'ять снарядів, бо нічим було ешелони підривати.

Непомітно минав час. Хтось хропів у сусідньому курені, хтось тихо бринькав на гітарі, наспівуючи пісеньку. Все менше було вогнів, все тихіше ставало в таборі.

У КОМБАТА ІВАНОВА

Він лежав у тіні рясного дерева, курив цигарку, розповідав: — Народився я в Севському районі, на Брянщині, в 1909 році. По професії — модельник. Працював колись на Харківському деревообробному комбінаті, а потім пішов в армію. Брав участь у визволенні Західної України, воював у Фінляндії, а після замирення прибув до Володимира-Волинського.

Пам'ятаю, 21 червня був я в театрі, повернувся з вистави пізно, а години о четвертій ранку вибухнув перший німецький снаряд. Ми вступили в бій. Воював я згодом під Ковелем, Ма-лином, Новоградом-Волинським. За Пирятином потрапив в оточення, взяв курс на Оржицю. Розвідка мені донесла, що в Оржиці наші війська готуються до прориву.

Я приєднався до них. Вночі ми викотили до річки гармати, а вранці почався бій.

Німці кинули проти нас 150 танків, а в мене лишилось тоді на батарею всього по п'ять снарядів. Коли вже не було чим стріляти, ми підірвали гармати і почали виходити з оточення невеличкими групками. Та виходити звідти було дуже важко. Навколо Оржиці болота. Хто не вмів плавати — гинув.

У мене збереглась карта, компас. Вирішили пробиватися до своїх у повній формі, не переодягались в цивільне, йшли озброєні. Через двадцять два дні наша невеличка група була вже в Есманському районі. Тут, у селищі Світищі, ми й зупинилися. Прийшов до мене Іван Копа — був він головою райвиконкому. Поговорили про те, про се, а тоді він мене й питає: "Ти комуніст?"

"Комуніст,— кажу,— з двадцятих років". Показав йому квиток, а він мені свій. "Куди думаєш іти?"

"На вихід. Прориватимусь з бійцями через лінію фронту".

"Не проб'єшся. Та й чого йти? У нас,— каже,— створені групи самооборони. Є кулемети, є гвинтівки, гранати. Маємо в лісі кілька баз. Там продукти заготовлені, обмундирування. Всією роботою керують комуністи. Не вистачає нам тільки командирів, які б добре знали військову справу".

Одним словом, став він мене умовляти: "Краще зоставайся тут, та будемо разом партизанити. Не все одно хіба, де німців бити? Аби тільки добре їх бити".

Подумав я і вирішив залишитися. В цьому ж селищі знайшлися ще чоловік п'ятнадцять бійців та командирів, які теж виходили з оточення.

Викликав я їх до себе. "Що гадаєте робити? Через фронт пробиватися чи, може, будете партизанити? Зброя в нас є, люди є. Можна воювати".

Лишилися всі. А через деякий час в район Хінельських лісів прибув Сидір Артемович Ковпак. У нього тоді було в загоні чоловік з сімдесят. Та ще наша група приєдналася, і вирішили ми разом розгромити німецький гарнізон в районному центрі Есмані.

Наскочили туди години о дванадцятій ночі, перебили частину німців, зчинили паніку, захопили місто. Ця удача нас окрилила. Загін став зростати, почали ми нападати на гарнізони вже й самостійно, без Ковпака. Так ми ліквідували гарнізони у Хомужовську, Севську, Лемешівці, в Ямполі. Цілі райони стали партизанськими.

Наш загін поповнювався з груп самооборони, а також військовополоненими, які втікали з таборів, або бійцями, що виходили з оточення. На той час ми вже мали гармати, міномети, кулемети.

І ось проти нас вороже командування кинуло великі загони німців та мадьярів. Ми вели з ними бій. Сили нерівні, і ми змушені були відійти до Брянських лісів. Тут стало сутужно з харчами. Ми вирішили зробити господарську операцію. Довідавшись, що в селі Улиці перебуває до 300 німців, ми задумали їх знищити. Підійшли до поста, зняли вартових, а потім вдарили на німецький гарнізон. Забрали ми тоді у противника міномети, кулемети, багато гвинтівок. А з села Гєрасимівки, пам'ятаю, їхали аж за Десну своєрідним способом. І не сподівались, що таке нам може трапитись. Підходимо до залізниці, бачимо, стоять вагони, а паровоза нема. І охорони нема. То наші партизани посідали у вагони, а потім запрягли по парі коней до кожного вагона та й рушили. На дахах поставили кулемети, туди ж виділили кращих автоматників. Доїхали благополучно і провели бойову операцію. Ми зростали з кожним днем, особливо після вдалих боїв. Але без зброї до свого загону людей не приймали.

А коли вже до загону прийшов, та ще із зброєю — воюватиме добре. Бувало, що гвинтівки, револьвери, гранати викрадали у німців.

Допомагало й населення.

Приходить якось в Хомутопському районі до пас дід і каже: "Знаю місце в лісі, де гармата стоїть".

Повів моїх бійців. Дійсно, стоїть справна гармата. Ми взяли її собі на озброєння.

Ми теж в боргу перед селянами не лишаємось. Щодня слухаємо радіо. В нашому загоні є 4 пропагандисти, 18 агітаторів, 25 читців. Це, як бачите, сила. Часто це люди з середньою і вищою освітою, добре підготовлені, кращі наші комуністи і кращі воїни. Вони інформують селян про успіхи Червоної Армії. Вони провадять з ними бесіди, виступають з доповідями. Та цим ми не обмежуємось. Коли йдуть партизани па операцію або в розвідку, ми даємо їм листівки, газети, і вони їх розповсюджують в навколишніх районах. Ніщо так не окрилює наших людей, як правдиве слово, як добра вість про успіхи Червоної Армії. Така газета чи листівка буквально зачитується до дірок.

Лісовою дорогою мчав сюди сімнадцятилітній розвідник Володя Морока. Ловко зіскочивши з сідла, припнув свого маленького і, здавалося, невтомного коника біля дерева, під яким лежав командир.

— Є новини? — спитав у нього Леонід Якович.

— Дещо є, товаришу комбат.

— Ну що ж, доведеться па цьому закінчити,— сказав Іванов.— Будемо з вами бачитись, то ще поговоримо,— і він з розвідником попрямував до замаскованого гіллям намету з парашута.

У вишиваній сорочці, синій спідничині й чобітках з'явилася на галявині партизанка — білоруска Настя Сукач.

— А куди це ви так причепурились? — запитав у неї письменник Яків Баш, і дівчина охоче відповіла:

— Додому. Хочу сестричку Зою провідати. Вона живе тут недалеко в селі.

— А ви давно в загоні?

— Та ще відтоді, як ковпаківці до нас прийшли. Німці саме хліб забрали, а години о десятій вечора з'явилася розвідка. Помітила я одного чоловіка в чорній бурці, але і досі не знаю, чи то сам Ковпак був, чи, може, хто інший. Побули до ранку, а потім бій вели з німцями у Лельчицях. Пізніше вже бачила Сидора Артемовича отак, як оце бачу вас.

Розповідали мені наші партизани. Стоять вони на посту, а дорогою наближається пара коней. Якісь люди незнайомі. Спинили їх: "Ви хто такі будете?"

"Ковпаківці".

"То чого ж ви блукаєте тут?"

А в санях сидить сам Ковпак і каже: "Та ото ж послав нас старий чорт, а дороги не розказав. От і заблудили".

"Ну то йдіть за нами, а там довідаються, хто ви такі".

І привели їх постові до нашого табору. Отоді я й дізналася, що то був Ковпак.

Настя взяла собі в кошик гостинців, пішла стежкою.

У сусідньому курені грав патефон.

Спокійно в тіні дерева стояв осідланий кінь, і до нього згодом підійшов юний розвідник Володя Морока. Не вірилось, що цей хлопчина з ніжним обличчям і лагідними очима, соромливий, як дівчина, був не раз у боях і за геройські діла представлений до нагороди орденом Червоної Зірки. Сміливий, винахідливий, він не знає, що то є страх, коли треба вдень, а часом і вночі доставити пакет чи дані розвідки. Він сідлає тоді свого вірного коника й вирушає в путь. Зараз у Володі є вільний час, і Яків Ваш кличе його до себе:

— Сідай, Володю, та розкажи нам про себе, звідки ти родом, як став партизаном?

Володя посміхається, ніяковіє:

— Ви питайте, а я буду вам відповідати. А так не знаю, з чого починати. Ну, в Севську народився. Батько робітник. Старший брат в Червоній Армії. Оце двоє нас чоловіків, а то ще є сестри... аж п'ять,— і він замовк, засоромився.

— Чого ж ти, продовжуй.

— Усе, як є, говорити? І як німці до Севська зайшли, і про це казати? Ну, зайшли вони під осінь. Картоплю ми зібрались копати. Зайняли аеродром, ліс теж зайняли — там наша кавалерія тоді стояла. І піхота була. Ну, стали німці ліс бомбити, а наші стали відступати. Я хотів піти з ними, а вони не взяли мене. "Ти,— кажуть,— іще малий, іди додому". Я тоді в лісі коня піймав. Не оцього Орлика, на якому зараз їжджу, а другий у мене був. Набрав у мішок хліба, захопив з собою пістолет і поїхав додому.

Кінь голодний, я його підласую. А шляхом же німці їдуть і їдуть. А наші красноармійці йдуть пішки, роззброєні та голодні. Я їм хлібину дав, а мене затримали. Я плачу не по-справжньому, а так. "Пустіть,— кажу,— я в ліс по дрова їздив". Ну, хліб вони в мене забрали, а пістолета не знайшли, бо я його під возом прив'язав. Під'їхав до двору, а нашої хати вже нема. Німці розбомбили нашу хату. Люди дали притулок сестрам, а я пішов до тітки. Вона каже: "Будеш жити в мене".

А потім до нас прийшов поранений капітан. Побув трохи, тоді я провів його, показав дорогу далі. Ну, а то ще сіно ми возили. Надвечір зустріли мене двоє партизанів: "Слухай, хлопче, хто є в селі?"

Я розказав, ще похвалився їм, що в мене є карта капітанова і я знаю, де патрони закопані в лісі. Карту вони в мене забрали одразу. Згодом приїхав ковнаківський загін. А тоді мадьяри стали наступати. Всі люди порозбігалися х,то куди. Я теж втік уночі до партизанів. А наше село мадьяри спалили.

Я одразу попросився в розвідники. 1 коли на Улицу наступали, я теж там був. Перший раз у бою. Спочатку страшнувато, а потім наче вже нічого. Звик. А в солі Монастирях, є таке село на Поліссі, їдемо ми з нашим комбатом Івановим, а спереду тітка йде. Комбат мені каже: "Володька, дожени оту тітку й зупини її". Кінь у мене тоді був плохенький. Поки розкачався на рись! А збоку в житі перебігло сім чоловік і засіли. Я думав, звичайні селяни, бо вони кивали мені, щоб я до них завертав, а я до них не завернув та їхав собі далі. Тоді вони вистрілили по мені двічі. Я по них чергу дав, вони втікати, а я за ними,— то були поліцаї. Двох поранив, а ті порозбігалися і коней своїх залишили з сідлами... Сім штук привів тоді я до загону. І коні всі добрі. Ну оце, мабуть, і все.

Він підвівся на ноги, підійшов до свого Орлика, сказав:

— Напувати пора.

— Володю, до війни ти вчився в школі?

— П'ять класів скінчив. Як німців розіб'ємо, тоді піду зноз учитися. Ну, стій, ти! — крикнув він на коня, що мотав головою, відганяючи мух. Спритно сів у сідло і наче прикипів до нього. Маленький, але бистрий коник помчав риссю і, перейшовши на галоп, швидко зник між деревами. До нашого куреня, шкутильгаючи, підходив у німецькому френчі й галіфе командир кінної групи автоматників.

ЩО РОЗПОВІВ ВАСИЛЬ ТЕРЬОШИН

— Я волжанин, з Саратовської області. Мені двадцять три роки. На глухівській ділянці фронту командував зенітним дивізіоном, а потім одержав спеціальне завдання: охороняти міст. Блокували нас німецькі автоматники. Підійшло їх чоловік з сімдесят і чотири танки з ними, а нам немає чим їх бити, бо не стало вже боєприпасів. Зав'язався рукопашний бій. Німці п'яні, кричать: "Рус, рус, здавайся!"

Мій командний пункт був недалечко від моста. Тут же город, хлівець, а далі — висотка. Бачу, їх троє фріців, ідуть прямо на мене. Дали по мені черги з автоматів, поранило вухо. Я упав за дерево, обмацав, чи ціла голова, і одразу якось посмілішав, кинув у них гранату.

В цьому бою я знищив вісім чоловік з карабіна та двох гранатою. Шукаю своїх. Пройшовши метрів двісті, натрапив на німецький танк. Танкіст мене помітив, кричить: "Рус, здавайся!"

Я вистрілив у нього. Він закрив люк і погнався за мною. Щоб урятуватися, я забіг у підпалену хату, а він почав по ній стріляти з кулемета. Я тоді мерщій вискочив — і на галявину. Він дав по мені чергу. Куля вразила ногу. Я впав. Танкіст, побачивши це, розвернувся і поїхав далі. А я вже пістолет тримав напоготові. Думаю, як під'їжджатиме ближче,— доб'ю себе, бо ж не випадає мені, комуністові, в полон здаватися. Вже краще смерть, аніж полон. Це було години об

одинадцятій ранку. Йти вже я не міг. Нога почала розпухати. Де який кущик забачу, туди й підповзаю, аби бути далі від шляху.

Опівдні натрапили на мене дівчина з бабусею. Коли розпочався бій, вони втекли до лісу, пересиділи там, а як стрілянина припинилась, вирішили повернутися додому.

Дівчина мені каже: "Полежте до вечора, я вас потім заберу до села".

Я їх попередив, щоб вони про мене нікому нічого не говорили. Рану перев'язав сорочкою, бо кров усе тече й тече... Лежу і міркую собі: "Не відомі мені люди. Хто знає, що в них на думці. Може, видадуть німцям". І я тоді вирішив перебратися звідти до скирти. Метрів за триста вона стояла. Як тільки стемніло, почав я до неї підповзати. І повз цілу ніч. Зарився там у солому. Лежу день без їжі, лежу другий. Та без їжі ще можна обійтися, але без води... спрага мене мучить. Нога моя розпухає. Попробував був підвестися і одразу впав. Помітили вже мене діти — вони коней військових по полю ловили, а підійти до мене боялися. Я тоді сам підкликав їх до себе, попрохав, щоб принесли мені води, і попередив їх: "Ви ж нікому не говоріть про те, що я тут лежу". Та діти, мабуть, розказали, бо на третій день вночі до скирти з'явилися двоє хлопців: Павло і Михайло. Прізвищ їхніх не знаю, а ім'я запам'ятав.

"Поїдемо,— кажуть,— до нас. У нашім селі німців немає".

"А яка ж у вас сім'я?" — допитуюся в них.

"Батько на фронті, а вдома тільки мати та нас оце двоє".

Вони дістали підводу, привезли мене, завели до хати: "Ось поранений командир. Візьмімо його, мамо, до себе".

Мати, бачу, перелякалась, а тоді синів розпитує: "Ніхто вас не бачив?"

"Ніхто".

"Мовчіть же, нікому не говоріть про нього".

Дали мені води, дали попоїсти, стали мою рану лікувати. Доки на світі житиму — не забуду тієї української тітки Степа-ниди. Я матір'ю її звав. Лікувала вона мене, доглядала. А ліки в неї були домашні: сало, та віск, та самогон, настояний на березових бруньках —для промивки ран. Почав уже я ходити на милицях. І ось одного разу ввалюється до хати німець. Я на піч сховався. Чую, він просить: "Матка, яйка". "Нема".

Не повірив, став шарити. "От,— думаю,— па піч полізе". Ну, якось обійшлося. Приїздили ще німці по свиней, але сюди, на хутір, де я жив, вони не заглядали.

Моєю мрією було тоді якнайшвидше одужати, прорватися через фронт, до своїх. Живу я отак місяць, живу другий. Стали в народі говорити про партизанів. Називають ім'я Ковпака. А потім дізнаюсь, що є партизани в Хіисльському лісі. В Ес-мань приїздила їхня розвідка. Згодом і в нашому селі з'явилися. Це були розвідники із загону Іванова. Спочатку вони спитали мене, хто я, звідки, як лишився в оточенні, а тоді дали мені аркуш паперу. Я написав заяву, і мене зарахували в другу групу рядовим бійцем. Одержав гвинтівку, тільки що викопану з землі. Чистив її цілий день, а вночі разом із загоном виїхав на операцію. Громили ми ворожий гарнізон на станції Есмань. Тоді ж зайняли і районний центр Есмань, підірвали там склад з боєприпасами, забрали на фермі свиней, ліквідували німецьку владу і повернулися до свого табору.

Після цієї операції викликають мене до штабу і призначають командиром взводу, дають мені людей і транспорт... найгірший.

"Ти,— кажуть,— собі у боях дістанеш все".

Був у мене, один воїн, Віктор Філіппов. Дуже любив він Батьківщину і ненавидів німців. Але одна біда в нього — не міг на посту стояти.

"Я,— каже,— прийшов сюди воювати, а не дивитися на —зорі. Ти мене на операцію посилай".

У бою він сміливий, нестримний, винахідливий. Де найбільша небезпека — туди й лізе. Двічі був нагороджений орденами, а під час рейду, коли ми йшли з Брянських лісів на Україну, хотів узяти в полон німецького офіцера, иу той його вбив...

А то ще якось узимку одержали ми відомості, що з Севська втекла комендатура, з Хомутовки теж. По шляху на Глухів і Рильськ, як ніколи, сновигають німецькі машини. В чому справа? Що трапилось? Тоді ще зв'язку у нас з Великою землею не було. Послали в район Севська розвідку, щоб дістати "язика". Пішли. В дорозі нас застала метелиця. П'ять днів мело таке, що світу не видно. Ми провадимо розвідку і дізнаємось: у село Старшоє прибула каральна експедиція есесівців. Вирішили їх атакувати о третій годині ночі. У нашій групі сорок п'ять чоловік, а німців втроє більше. На озброєнні ми мали один станкач, сім ручних кулеметів і гвинтівки. Кілометрів за три від села спинилися, позлазили з саней. Біля коней лишили тільки їздових, а самі розбилися на три групи. Одна заходить справа, друга атакує млин, а я — школу. Розгорнулись у бойовий порядок і рушили вперед. Годині о п'ятій ранку наблизились до околиці села. І тут, як на зло, хтось з бійців ненароком вистрілив. Німці одразу зчинили тривогу, а ми ще були на чистому полі. Нам треба за всяку ціну зачепитися за хати. Ну, все-таки до села ми ввірвалися і вели бій п'ять годин, хоч наших два взводи під натиском німців відступили з великими втратами. Я про це не знав. Вибув із ладу станкач. Німці закидали його гранатами, смертельно поранивши при цьому кулеметника Ваську Старосельцева. Винесли його з-під обстрілу товариші. Лишилося нас у селі всього сім чоловік. Німці не сподівались, що ми займемо оборону в самому центрі, і посилають свого солдата зв'язатися, мабуть, з обозом. До мене підбігає боєць: "Товаришу

лейтенант, іде німець по дорозі. Стріляти в нього зразу чи підпустити ближче?" "Хай підходить".

Метрів за двадцять його спинили мої хлопці й гукають: "Іди-но сюди, фріц, іди, ми тобі гостинця дамо, яйка дамо або кулю".

Він, очевидно, не добрав, хто його кличе, бо йде далі. А тоді раптом спинився. Очі в нього стали круглі, мов у сови. "Я германські зольдат",— і зняв гвинтівку з плеча. Я дав команду: "Вогонь!"

Лежимо. З хати виходить бабуся. Вона бачила, як ми німця того вбили.

"Ой куди ж ви зайшли, синочки? Вас же мало, а їх багато". "Нічого, бабусю, нас теж багато. Краще скажіть нам, де зараз німці?"

"Ой синочки! Там німці, і там німці, і з того боку німці".

Ми пробуємо зв'язатися з сусідніми взводами, але даремно. Тоді вирішуємо вести бій до темноти, щоб потім непомітно відійти з села.

Підготували гранати, виставили вартових.

Бачимо: ідуть чоловік двадцять німців з ручним кулеметом.

Я даю наказ: "Зайняти вогневу позицію. Патрони берегти. Підпускати ближче".

Як тільки ми відкрили вогонь, німці одразу залягли й почали відстрілюватись.

Загинув кулеметник Карманов, а потім і Голиков випав з строю. Зосталося тепер нас п'ять чоловік. Ми віднесли товаришів за хату, прикрили прядивом і сказали хазяйці:

"Коли ми відіб'ємо село, то поховаємо їх самі, а коли відступимо,— ви їх поховайте, щоб не глумилися над ними німці".

Хазяйка плаче: "Ой синочки... Ой ріднесенькі... Поховаємо..."

Кулемет взяв командир рою Георгій Лимонов. Я його тут же навчив, як заряджати диски і як стрілять.

Німцям, мабуть, здалося, що їх обходять наші, бо вони, не витримавши бою, схопились і давай тікати. А нам цього тільки й треба. З одного боку села вибили, а в другому багато ще їх поховалося по льохах та хлівах. Я беру бійця і йду з ним вулрщею. Палають хати. Біля хат лежать загиблі наші товариші. Почали ми їх відносити, щоб вони не згоріли. Допомагали нам старики й жінки. Підійшла до мене одна бабуся.

"Синочки,— каже,— у моїй хаті чотири німці забиті лежать, а один поранений".

Зайшли до неї. Руки в нас поклякли. Стільки годин вилежали на морозі! Ніг не відчуваємо. Біля кожного німця клунки з взуттям, одежею та білизною — все те награбоване. Один клунок розв'язали, а там жіночі сорочки, шоколад, кілька годинників, цукерки, зброя.

Поранений проситься, показує на пальцях, що він має "драй кіндер". На почуттях наших грає, наволоч!

"Це ви побили партизанів?" — питаю в нього.

"Ніхт. Цвай групе" — друга якась.

Не повірили ми йому.

Я послав бійця, щоб дістав коней та забрав убитих наших товаришів. Прийшла потім мені підмога, стали ми прочищати село.

Коли ось вибігає з хати німець у білій шапці, в білих валянках, підняв руки з гвинтівкою, кричить: "Рус, я ваш!"

Ми взяли його з собою, потім іще одного взяли, підібрали забитих партизанів і поїхали до села, де стояли перед цим п'ять днів. Весь народ плакав, коли ми везли наших товаришів, а серед них і Ваську Соколова. У нього жила в цім селі дівчина, що з нею він любився. Побачила вона його на санях мертвого та як заголосить... Все просила, щоб залишили їй Ваську, обіцяла сама його поховати. Ну, ми не дозволили. У братській могилі лежить з товаришами Васька Соколов. Поклялися ми тоді* над їхнім прахом помститися німцям.

Був у мене ще друг грузин, старший сержант з двадцятого року народження, комсомолець Георгій Талахадзе. Закінчив полкову школу, бував у боях, потрапив в оточення, пробивався до фронту, зустрів партизанів і вирішив воювати в тилу ворога разом з нами. Це боєць, скажу вам, рідкісний. Сам середнього зросту, чорний, очі чорні, сміливий, хоробрий, надійний воїн.

Він замінив у нашій групі пораненого Ваську Старосельцева і став кулеметником.

Якось ми дізналися, що на станції Ямпіль висаджується щось із 20 000 мадьярів. Наше командування доручило моїй групі взяти "язика".

На цю операцію вирушили Георгій Талахадзе, Терентій Харитоненко, Іван Букатін, Григорій Нюхін, Ольга Нестеренко і Тетяна Ігнатьєва. Тетяна була другим номером при кулеметі, Ольга — рядовим бійцем. Я знав: Талахадзе дуже любив Ольгу. Спинилися вони в

Баранівці. А ранком приїздить туди роз-відник-мадьяр, зібрав жінок та й питає в них: "Хто є в селі?"

А ті відповідають йому: "Нікого нема".

В цей час з хати виходить Талахадзе в німецькій формі, взяв за вуздечку коня, скомандував: "Здавайся! Руки вгору!"

Мадьяр так розгубився, що не міг звести догори рук, тоді Талахадзе стягнув його з коня, зв'язав, поклав на воза, звелів везти до штабу, а сам з Григорієм Нюхіним підпустив ворожий обоз метрів на двісті і відкрив по ньому вогонь. Що робилося! Змішалися коні й люди. Мадьяри почали розгортатися в бойовий порядок, а наші хлопці вже відійшли. Від "язика" ми дізналися, що мадьярська дивізія має наказ оточити Хінельські ліси і винищити партизанів.

Наше командування вирішило прийняти бій. Зайнявши оборону, ми 26 травня 1942 року надвечір обстріляли з своїх гармат колону противника, знищили 132 вози. А 27 травня о сьомій годині ранку п'яні мадьяри рушили в наступ.

Ми чекали, поки вони підійдуть ближче. Недалеко від мене був кулемет Талахадзе. Мене запитують бійці: "Товаришу лейтенант, може, почнемо?"

Дивлюсь, а Талахадзе посміхається, просить: "Не давай команда... рано".

На ремінці в нього бінокль, збоку пістолет, френч новий, німецький, глянеш здалеку — німець.

Виждав він, поки наблизились мадьяри метрів на сто п'ятдесят, тоді кричить мені: "Давай команда!"

І почав їх косити. А за мадьярами йшли німецькі автоматники. Мадьяри кинулись було відступати, та їх зустріли німці нищівним вогнем, повернули назад. Бачу, стали вони обходити нас справа і зліва. Я наказав відступити. Прикривав відхід Георгій Талахадзе. На нього вже навалились мадьярські автоматники. Він перебив їх, а тоді побачив мене, кричить, щоб я відходив, бо, мовляв, уб'ють. А я йому відповідаю: "Відходь ти, а я тебе прикриватиму".

Я убив тоді дванадцять мадьярів і так захопився боєм, що не помітив, як у тилу в мене опинилося їх двоє.

"Капітан,— кричать вони мені,— здавайся!"

Я дав по них чергу з автомата, повалив їх, а сам побіг. Тепер уже мене прикривав своїм кулеметом Талахадзе. Виявляється, він тягнув не тільки кулемет, а ще й пораненого бійця.

Мадьяри захопили Хінель, повели наступ далі. Сили були нерівні, і наше командування вирішило перейти в зону Брянських лісів. А ці ліси почали атакувати три мадьярські дивізії. Боєприпасів у нас ставало все менше й менше. Незабаром настав день, коли на кожну гвинтівку припадало по п'ять патронів та по тридцять патронів на кулемет.

У зоні Брянських лісів були вже Ковпак і Сабуров. Загони, об'єднавшись, вирішили зайти мадьярам у тил і несподівано вдарити по них.

Всі партизани, які на той час отаборились у Брянському лісі, зайняли оборону по узліссю. Ворог будував дзоти, і ми будували теж. Він кидав проти нас танки, а ми їх підривали мінами. Брянський ліс став неприступною фортецею. Німці спалювали села, виганяли людей в рабство. В одному з боїв вони силоміць гнали поперед себе жінок з дітьми, з худобою. Це були люди з Трубчевська, Зноб-Новгородського, Улиці й інших сіл та містечок. Ми розгадали цей маневр ворога, залягли.

Жителів пропустили, а по німцях та мадьярах відкрили вогонь. Врятовані нами люди пішли до лісу, побудували курені. Так цілими селами й жили там під нашим захистом. Доводилося часом нам туго. Хліба не було. Патронів майже не було. А стиглі жита, як золото, стояли на полях. Тоді ми виставили охорону, а самі почали косити й возити хліб до лісу вночі. Наш загін, пам'ятаю, намолотив щось иудін з сімсот. І самі збирали, і людям допомагали. Ото паші партизани засаду тримають, а селяни жито жнуть. А потім стали ми готуватися до великого рейду з Брянських лісів на Україну.

Організували групу автоматників. Я став командиром. Людей підбирали найкращих, перевірених у боях. Нам і доручено було йти в авангарді колони.

У селі Шатриші, Ямпільського району, поліція спробувала зупинити нас, але ми швидко зім'яли цей опір.

Населення зустрічало нас як рідних, тільки не всі вірили, що ми справді партизани.

"Розуміємо — це так треба. Ви переодягнені червоноармійці, бо в партизанів і зброї такої нема".

Пам'ятаю випадок. Це вже було за Десною на хуторі Рих-лах. Прибуло нас сюди, в розвідку, чоловік з двадцять. Всі на конях. У кожного — автомат, гранати. Назустріч виходить староста, писарі, поліцаї. Староста починає розповідати, де склади, де стоять німці... А тоді — луп-луп очима, помітив у когось з нас червону стрічку на шапці, зрозумів — партизани... І втікати!

"Стій! Стій!" — гукаємо до нього, а він біжить. Довелось дати чергу з автомата. Упав староста поранений на краю урвища і кричить: "Добийте мене, добийте! Я зрадив Батьківщину... Я заслуговую кари... Стріляйте!"

Він, звичайно, одержав те, чого просив...

Запам'яталося мені ще старе село в Західній Білорусії. Жодної хати — все спалено. Німці нагрянули сюди раптово, хапали людей і в хатах, і на вулиці. П'ятсот вісімнадцять душ загнали до церкви.

Прибіг піп: "За що ви вбиваєте мирних жителів? Я, за вас два роки у храмі богу молився".

Німецький офіцер наказав схопити попа і теж вкинути в церкву. Піп згорів разом з людьми.

Ще розповіли нам про такий випадок. Німці загнали в сарай одинадцять чоловік, щоб там їх спалити. Та знайшовся серед них один такий дядько з місцевих — Андрій Коновалець.

Він сказав: "Як нам пропадати злою смертю, то давайте, люди, ми першими нападемо на них".

Двоє німців кудись пішли, один лишився на варті. Андрій Коновалець ударив охоронця палицею, звалив його з ніг, схопив німецький автомат, а не знає, як з нього стріляти.

"За мною, люди!" — гукнув він та й помчав до лісу. Ще десять чоловік разом із ним врятувались.

У цьому ж селі один хлопчик якось зустрів есесівця і давай від нього втікати, а німець кинувся його доганяти. Fly відчуває— не наздожене. Дав чергу з автомата. Хлопчик упав поблизу скирти. Німець підійшов, насмикав оберемок, обклав хлопчика, підпалив, а сам пішов. Солома виявилась мокрою. Поранений хлопчик, що прикинувся було мертвим, поскидав із себе ту солому, а сам утік до лісу. Правда, трохи обгорів, але залишився живим.

А то ще розташувались ми в польському селі Вежиці. В яку хату не зайдеш — біля порога чи на лаві лежить лом, або коса, або нагострена сокира.

Спитали ми в одного хазяїна: "Навіщо ця холодна зброя?"

"Якщо німець,— каже,— прийде до мене, значить, він буде або палити, або вбивати. То я сам хоч одного з них уб'ю!"

Поляки нас зустрічали дуже добре. Місцеві хлопці знайомили з дівчатами, влаштовували вечірки, але ж нам гостювати не було часу. Згодом ми зайняли село Курчиці. Лежить воно на шляху до Новограда-Волинського. Цим шляхом їдуть німці в Городницю, їдуть спокійно, а наш пост у засідці. Обстріляли їхніх чотири підводи. Німці втікати, а хлопці-автоматники їх доганяють, забирають у полон.

Один наш боєць отак взяв полоненого, а потрібного досвіду ще не мав. Німець бачить: партизан молоденький і давай йому пропонувати цукерки. Хлопець відмовляється, а той підходить ближче, ближче, та вмовляє, та просить...

У німця був парабелум і ніж в кишені. Коли б не підоспіли наші, досвідчені автоматники, міг би порішити довірливого юнака.

Дають якось нам нове завдання: пройти рейдом по районах Кахм'янець-Подільської області і південному району Житомирщини, громити німецькі управління, склади, комендатури,— підняти дух у народі й віру в перемогу над ворогом.

Одібрав я сорок чотири бійці, найсміливіших і найдосвідче-ніших. На озброєнні в нас: три кулемети, тридцять автоматів, а то — гвинтівки. Попрощались ми з товаришами, осідлали коней і рушили в дорогу.

Проїжджаємо через села, де партизанів ще не було. Поліція розбігається, громимо німецькі управління,, відкриваємо склади, роздаємо селянам сіль, махорку, сірники, борошно.

В одному селі натрапили на молочну ферму. Охороняли її ДІДИ.

"Хлопці, сюди! — гукають.— Тут сепаратор. Тут збирають вершки для німецьких офіцерів. Може, хоч з тиждень не будемо їм возити продукцію".

Хлопці поламали обладнання, розбили машини, а діди від задоволення аж притоптували ногами: "Так його, так! Нехай тепер пани офіцери ждуть вершків!"

Далі на шляху в нас Житомирське шосе. Переходимо через нього вночі поблизу Чериицької слободи. Тут жив офіцер, який побував на Східному фронті, мав великі заслуги, і тепер на нього працювало аж троє сіл.

Ми вирішили знищити цього новоявленого поміщика. Тихо підійшли вночі до офіцерської садиби. Біля воріт охорона з поліцаїв. І собака з ними.

"Хлопці, рятуймося! Партизани!" — крикнув один з вартових, і всі вони кинулися врозтіч. Ми відкрили вогонь, а потім заскочили в дім. Офіцер, втікаючи, зіткнувся у дверях з нашим старшиною Логіновим, і той його вбив. А інший німець дав чергу з автомата по старшині — пробив тільки автоматний диск. Ло-гінов не розгубився і дав чергу у відповідь, забив іще одного німця.

В гостях у пана офіцера були цієї ночі перекладач і двоє гулящих дівчат. Хлопці їх розстріляли тут же, в кімнаті. Перекладачеві пощастило втекти.

У цьому рейді ми пройшли понад 350 кілометрів. Пустили під укіс два військових ешелони, спалили два заводи й гараж, розгромили 13 сепараторних пунктів, вбили двох поміщиків, знищили 12 тракторів, а основне — підняли дух населення, вселили віру в перемогу над ворогом.

Із завданням, як бачите, впорались.

Василь Терьошин глянув на мій зошит, де я записував його розповідь, і, ніяково всміхаючись, попросив:

— Мені б дуже хотілося відзначити наших кращих автоматників, щоб про них знав народ. Це можна? Тоді пишіть: Георгій Власенко, Олександр Кисельов, командир рою Олександр Шестов, Василь Тихобаев, Володимир Попов... Ще бійців хочу згадати: Івана Терезовського, Івана Старикова, кулеметника Миколу Молкова, командира взводу Григорія Нюхіна, Миколу Ломшина та старшину Семена Логінова.

...Світило літнє сонце. На білий парашут падала узорчаста тінь від дубового гілля. Горіли вогні, і сизуватий дим, мов туман, плавав між деревами. Дівчата-партизанки готували обід, прали білизну, розвішували її проти сонця. З річки долітав гомін і сміх — там купались партизани.

ГАЛЬКА-РОЗВІДНИЦЯ

Ім'я її Галина, прізвище — Денисюк, а взагалі її називають просто Галька-розвідниця. Я підійшов до куреня, де стояла ця тиха вісімнадцятилітня дівчина, яку вже двічі представлено до нагороди бойовими орденами. Вихованка дитячого будинку, Галина перед війною мріяла стати кіноактрисою, а замість того потрапила на вечірні курси Київського фізкультурного технікуму. Під час війни стала розвідницею.

Поблизу села Турчинки Галина разом з товаришами, вириваючись з оточення, переходила лінію фронту, їх виявили німці. Почався бій. У бою Галину було поранено в бік і в ногу.

— Кілометрів зо три йшла, не почуваючи нічого. А тоді щось одразу палець у мене защемів. Я глянула на чобіт, а він розбитий. Мерщій скинула його. Ой горенько! Пальця мені відбито, і отакий осколок у нозі стримить. А в мене двоюрідна сестра Надія акушеркою в тім селі робила. Я до неї: "Надю, допоможи". Вона вийняла мені осколок з моги. Жила я в неї з місяць, а потім у Житомир перебралась. Там зустріла знайомого, Григорія Тертишника. Став він поліцаєм, почав в'їдатися та переслідувати, доки не забрали мене в тюрму. Знав, що я комсомолка. Сиджу ото я там, а одного дня приводять ще двох дівчат — Валю Скаковську та Ольгу Мельниченкову. Колись робили вони на телефонній станції у Києві ще до війни. Недовго й сиділи. Ольгу забрали о четвертій годині ранку. Вона вже знала, куди її мають повести, і каже до нас: "Ну, дівчата, прощайте!"

А Валя — та навіть нічого не сказала, тільки заплакала гірко. їх обох повісили німці в Житомирі. Мене поки що не займали, але я знала: буде й мені кінець. Рано чи пізно, а буде. І тоді вирішила втікати. Втекла я так. Погнали нас дошки прибирати і розчищати сніг. Я намітила собі штабель біля паркана. Зі мною ще був хлопчик років чотирнадцяти. Він приносив їжу нашим полоненим, а його німці піймали, посадили в тюрму.

"Хлопче,— кажу я йому,— я втікатиму звідси". "А я?"

"І ти втікай".

"А куди ж? Там вартовий, і там вартовий. Хіба через паркан? А як стрілятимуть та уб'ють? Боязно. Може, мене й так випустять".

Я вибрала хвилину, коли нікого з варти поблизу не було, і майнула через паркан. А сніг з того боку глибокий. Провалююсь. Падаю. Пострілів нема. Мабуть, не помітили. Добралась я до Києва, але жити в тітки було небезпечно, і тоді вирішила пробиватися до Хінельських лісів. Дорогою разів зо три мене спиняли, а я все відбріхувалась та йшла далі. І таки розшукала партизанів. На посту тоді стояв Володя Морока. Забрав він мене, як підозрілу, направив до головного штабу Сабурова. Все я розказала. Хто я, звідки, чого прийшла сюди. Лишили мене в загоні. А оце недавнечко я з Житомира повернулась. У розвідку туди ходила. У Житомирі зараз тільки й розмов, що про якогось партизанського командира К. Начебто з'явилася в однім селі бричка, а в бричці тій пап, добре одягнений, па козлах кучер сидить. Полинула чутка: прибув французький журналіст. І печуть для нього, і смажать. Староста не знає, що й приготувати гостеві... А гість напився, наївся, взяв продуктів з собою повну бричку та й виїхав з села; старості лишив пакет. "Розпечатаєш,— каже,— через годину..."

Як розпечатав, а там записка: "Спасибі за добрий прийом та гостювання. Командир партизанського загону К.".

Староста з переляку забіг хтозпа й куди. Щось днів зо три його не було.

Розповідають ще й таке.

На станції Турчинці об'явився генерал; супроводжують його п'ять офіцерів. Німецькі солдати їм козиряють, а хтось з поліцаїв упізнав "генерала" та й каже: "Це той партизан К.".

Солдати заперечують: "Ніхт, це наш пан".

Роздивився "генерал", де вогневі точки стоять, а вночі налетів, розгромив гарнізон, перебив до біса німців. Говорять, що він знає шість

чи навіть сім іноземних мов. З'являється завжди несподівано то в Житомирі, то навіть у Києві.

Розказувала мені одна киянка, в якої я ночувала, про цього товариша К. Начебто прийшли його люди серед білого дня до банку, дали чек, дістали багато грошей. А коли мали вже сідати в машину, написали записку й приліпили на дверях банку:

"Спасибі вам, що підтримуєте партизанів".

Німці після цього випадку повісили об'яву: "Той, хто доставить живого чи мертвого партизанського командира, одержить 6000 карбованців грошима і сорок гектарів землі". А командир К. на тій об'яві дописав:

"Якщо німець або поліцай мене спіймає, то він буде у мене в полоні, і я дам йому землі тільки два метри".

Зараз на Житомирщині діє багато партизанів, а самого командира К. ніхто не бачив. Може, й нема такого чоловіка на світі, а на німців саме ім'я його наганяє жах!

ВТІКАЧ З НІМЕЧЧИНИ

Я зустрівся з ним у партизанському загоні, яким командував майор Іванов. Тінь від старого дуба падала на нас обох. У білій сорочці сидів переді мною учитель-білорус Іван Степанович Галієнко. Йому двадцять п'ять років, але виглядав він старішим за свої літа. Непокірний русявий чуб спадав на високе чоло. Обличчя бліде. Під очима лягли передчасні зморшки. І навіть тоді, коли він посміхався, очі його не ставали веселішими.

— Це трапилося в ніч на перше вересня,— почав свою розповідь Василь Степанович.— Ми знали: ще тиждень, ну два протягнемо.

Смерть неминуча. Або помремо з голоду, або нас повбивають німці. Вихід єдиний — утікати. Так вирішив не тільки я. Так вирішили тисячі людей, що опинилися за колючим дротом. Ніколи не забуду тієї ночі. Тьма. Дощ. Вітер. Німці по нас стріляють, а ми йдемо. Падають убиті, падають поранені, а ми йдемо. Щось страшне було в цій ході тисяч приречених людей. Навіть солдати не витримали цього видовища й порозбігалися. А ми, як тільки вийшли за ворота табору, розбрелися одразу хто куди. Я з групою товаришів подався до Карчев-ських лісів, бо до нас дійшла чутка, що там діють партизани. Але добратися туди не пощастило. Нас дорогою піймали. І таких, як ми, зібралося вже двісті сорок душ. Тоді німці всіх нас поставили під кулемети. Дехто з полонених каже:

"Хай стріляють. Все одно пропадати. Краще смерть, аніж знову німецький табір".

Знайшлося серед нас сорок чоловік, що вмирати не хотіли, а хотіли жити та мститися німцям. І ось, коли мав уже застрочити кулемет, ми раптом зірвалися й побігли. Правда, врятувалося нас тільки одинадцять. Я пройшов тоді через Пінськ, побував у Марлінських хуторах. Там попросився в одну хату переночувати, а того й не знав, що випадково потрапив до таємного агента поліції. Тільки задрімав, коли чую: "Вставай! Руки вгору!" — і почали мене бити. Праве око одразу запливло кров'ю. Повели до Давид-Городка в тюрму, звідти перевели до Століна, потім до Мозиря. Везли мене й через моє рідне село Скригалівку. Прийшов батько, сестри, родичі, плачуть, просять, щоб дозволили їм хоч переговорити зі мною,— не дозволили. Згодом відправили мене до Житомира, а потім одібрали нас п'ятдесят чоловік, посадовили в товарний вагон, замкнули двері й повезли, мов худобу, до Німеччини в табір Харленхаузен. Направили мене на соляний завод працювати біля машини. Були серед робітників наші білоруси, росіяни, українці, поляки, були французи, бельгійці. Французи жили трохи краще і часом допомагали нам хлібом. Хліб передавали обережно, бо коли б це помітив вартовий, француз міг би сісти під арешт на голодний пайок.

Життя каторжне! Я весь час думаю, як же вирватися звідси? Гляну: паркан високий, а зверху на ньому ще й колючий дріт. Думаю: "Все одно втікатиму, бо іншого виходу нема".

І коли вартовий відлучився кудись, я в ту ж мить помчав до паркана. Порвав на собі одежу, подряпав руки, тіло, але я на волі. Важко навіть передати словами хвилювання й радість. Я швидко побіг до лісу. Цілу ніч блукав, а вдень побачив мене хлопчина. Я трохи знаю німецьку мову і попросив у нього попоїсти. Він нічого мені не відповів, а одразу помчав до села. І ось, бачу, біжить звідти юрба цивільних німців. Я — втікати, вони за мною. Піймав мене німець немолодий, але дужий. Почали ми з ним битися. Довго я не давався. А потім ще двоє підбігли, накинулись на мене, звалили, зв'язали мені руки, передали властям, а ті направили до карального табору смертників.

Там наших було вже чоловіка з п'ятнадцять. Вивели всіх на розстріл уночі. Туман густий. Я думаю: "Все одно смерть. Попробую ще раз щастя". Зірвався з місця й побіг. Не пам'ятаю, як біг, куди біг... чув тільки позад себе постріли.

І знову я опинився па волі.

Тепер уже твердо вирішив не просити в німців нічого, а тільки... красти. Іншого виходу в мене тоді не було. Як тільки настає ніч, виходжу з своєї схованки, чи то буде ліс, чи ярок, чи чагарники, вибираю найкращий будинок. Німці чомусь сплять на другому поверсі, на третьому, а я влізу через вікно на перший поверх або в підвал. Знаходжу масло, молоко, а часом і вино. Хліб було найтяжче діставати.

В однім селі, пам'ятаю, зайшов у дім, потрапив одразу до кухні. Намацав сірники, засвітив свічку, знайшов сало, мед. Набрав собі в торбу харчів і вже збирався виходити, коли чую кроки. Я миттю до вікна. Одну йогу просунув, а за другу схопив мене німець. Ну, я вирвався від нього, плигнув на якийсь кущ, здається, бузок там ріс. Біжу, а він за мною

женеться. Догнав. Почали ми з ним битись. Тут уже я почуваю, що здоровіший за нього. Набив я цього німця добре, уже він втікає від мене, а я, щоб більше його нажахати, ще й погнався за ним.

Іду далі.

Добрався згодом до містечка, яке здалось мені не німецьким. Підходжу до однієї жінки, питаюся в неї: "Хто тут живе?" "Тут живуть чехи". "То, може, це Чехословаччина?" "Так".

Кордон я перейшов несподівано. Пам'ятаю великий луг, а на ньому рідкі кущі. Я день пересидів тут, а як звечоріло — рушив далі. Бачу: стоїть будка, біля будки чоловік і жінка. Я обминаю їх. Світить місяць, і їм мене видно добре. Я собі йду, коли чую: "Стуй, хто йде?"

"Свуй",— відповідаю, а сам не спиняюся.

Він без зброї, а кричить до мене: "Руки вгору!" — потім повернувся й побіг, мабуть, за зброєю, а я мерщій в поле — та до лісу. Перебрався там через річку, бачу, знову пост. Обминув його, а тоді заходжу в селі до однієї хати, вітаюсь: "Похвальо-ни Єзус Хрістос!"

"Навєк. Амінь!"

У хаті сама хазяйка. Запрошує сідати, але я помічаю, що вона мене боїться.

Приходить потім хазяїн, дуже схожий на німця. Оглянув з ніг до голови та й питає: "Хто ти єсть?"

"Подорожній",— кажу.

"Чего пан хце?"

"Я голодний".

Він просить дружину приготувати мені попоїсти, а сам іде митися. Я рекомендуюсь йому Вацлавом Новицьким, родом з-під Львова.

Чех починає скаржитись, що робить у німця, але вже не вистачає сил, і що він сам та його товариші чекають, поки наблизиться фронт.

"Нех тільки прийде хоч чуть тутай, я возьму мєшалку, пойду немца біць. А що я мам робіть? Жить то тшеба? Ти почекай, я пшинесу мапу".

Просиділи ми з ним до одинадцятої години ночі. Він мені розказав, що німців добре притисли в Африці американські та англійські війська.

"Люти я на нємца. Пшишол, забрал нас. Докель будуть словенські люди дурні? Нєуже нє розуме того? Нємєц б'є поляка, рускєго, українца, белоруса, а потем начнет біць чехов. Он хоче люд вибіць по єднему, а потем биць панем".

Розіклав він на столі карту Європи, рекомендує мені, як іти далі, а я записую собі два напрямки: той, що він радить, і той, що я сам собі обираю, дивлячись на карту.

Виспався тут я добре, а на другий день добрався до містечка Оломоуца. А йшов я в оцім костюмі. Бач, забув вам розказати. Цей костюм я дістав ще в Німеччині. Вліз якось у дім, засвітив свічку, дивлюсь: гардероб добрячий стоїть. Я відчинив його, а там висить з десяток костюмів. Я вибрав собі найкращий, одягнув. І тільки на другий день додивився, що на ньому гестапівський значок.

У дорозі я переконався, що чим кращий на тобі одяг, тим менше тебе спинятиме поліція й жандармерія. Та не про це зараз мова. Іду вже я по чехословацькій землі, добираюсь до нашого кордону. Спинився на ночівлю у чоловіка, що був колись у російському полоні. Добрими

словами він згадував Росію. Народ у Чехословаччині сердечний. Пам'ятаю, одна бабуся спинила мене на вулиці й питає: "Пєньондзи маєш? На, синку, купиш собі цигарет".

Якось лишився я ночувати в одному селі, допоміг господині січки нарізати, а тоді ліг спати. Та ще не встиг і задрімати, коли чую — хтось стукає в двері.

Ввійшло два чоловіки, привіталися з усіма і мені руку подали, а я думаю: "Може, поліцаї тутешні?" — та господиня мені пояснила: "Нічого не бойся. То мої брати".

Вони сіли за стіл і почали гадати, хто виграє війну.

"Немцу не добре,— каже один.— Єго не тільки тиснуть в Росії, его б'ють уже в Африце".

А потім послали вони сестру по горілку. Запросили й мене до столу. Випив тоді я з ними добру чарку.

Приснилася мені тієї ночі церква. Ви не думайте, що я забобонний, але якось так випадало кожного разу, що тільки церква сниться — обов'язково потраплю до в'язниці.

Пішов я звідси далі, а надвечір знову спинився на ночівлю в одній хаті. Сиджу, гомоню з хазяйкою.

"Ти, напевне, з Росії?"

"Ні,— кажу,— я з-під Львова".

"Як же вам жилось, коли прийшлії до вас Совіти?" "Добре,— кажу,— жилось".

Заприятелював я тут з хлопцями. Вопи мене в гості запрошували, на вечірки.

Приїхав сюди словак у відпустку з Східного фронту.

"Германам,— каже,— руських не побити. І де вони беруть стільки війська і техніки?"

Показував він людям наші гроші. Вони дивилися на портрет Леніна, розпитували мене. Ну, я провадив там відповідну агітацію.

Доводилося мені бувати й на вечірках їхніх, звуться вони в них "скубарками". Ото збираються дівчата, години до десятої скубуть пір'я, а тоді починають грати, танцювати. "Ну,— думаю,— хоч і добре тут, а треба йти далі". Побажала мені хазяйка всього найкращого: "З богем! З паном богем!"

"З богем!" — відповів я по-їхньому. Через кілька днів опинився вже на польській території. Та одразу й попався до рук польської жандармерії. Але мені пощастило. Ці жандарми чомусь були вороже настроєні до Німеччини, бо тільки-но я розповів їм, як утікав звідти, вони подивились один на одного, засміялися. Я тоді кажу: "Дозвольте мені йти додому".

"Почекай, ми тобі покажем дрогу".

Приносять карту, а на ній Польща помічена аж до Дніпра. "Нічого собі,— думаю,— розпланували".

"Ідзь по госцінцу, споткнеш жандарма, не устомпуй ему з дрогі, бо кеди бендзіш обходзіць, цєбє затшимаюць. Ідзь смяло. С панем богем! С панем богем!"

Перейшов я Західну Волинь, довідався, де діють партизани. Став їх шукати і отак добрався до Єзер. Лишився тут на ночівлю. Хазяйка мені каже: "У нашім селі бувають партизани. Може, й сьогодні прийдуть".

Повечеряли. Ще й спати не лягли, чую, хтось вештається по двору, а потім до хати заходять кілька чоловік. В одного з них я помітив за спиною вірьовку. Запитують вони мене: "Ти хто?"

"Подорожній".

"Звідкіля?"

"З Германії".

Тоді один бере мене за руку, дивиться на мою одежу. Здається вона йому підозрілою. "Одягайтесь, підете з нами". "А від кого ви прибули?" "Від голови села".

Я думаю: "Що це значить? Невже поліцаї?" Запрягли вони коней, зв'язали мені руки, посадовили на сани.

"Ти кого боїшся: німців чи партизанів?" "Від німців,— кажу я,— втік". "А партизанів тобі страшно?"

"Не знаю... Ще не зустрічався з ними. Куди це ми їдемо?" "До Вежиці. Там допрос тобі буде".

Вони, очевидно, гадали, що я шпигун. Приїхали до Вежиці, спинилися в приміщенні місцевого караулу. Ліг я там на столі і добре заснув, а коли прокинувся, бачу, кудись мої конвоїри вибираються. На вулиці обоз стоїть. На шапках у багатьох помічаю стрічки. "Значить,— думаю,— потрапив до партизанів". Я лишаюся в хаті сам. Забіг сюди той, що руки мені в'язав. Я йому кажу: "Що ж це ви всі йдете, а я що, за сторожа тут буду?"

"Ага, давай! — І виводить на подвір'я, запитує в якогось командира: — Куди цього дівати?"

Той глянув на мене й відповідає: "Одведи його за хлівець. Сплети йому лапті".

Я тоді не знав, що то мають мене розстріляти, і йду собі спокійно, потім чую позад себе крик.

"Стій! На чорта його туди вести? Вбивай посеред вулиці, хай люди подивляться на цю наволоч шпигунську!"

Я сказав їм: "Не маєте права мене вбивати без дозволу командира загону, бо я не шпигун. Я втікач з Німеччини, учитель, і хочу бути партизаном".

Мені, очевидно, повірили, бо посадили на сани й повезли до Марлінських хуторів, тих самих, де мене вже колись заарештовував таємний агент поліції. Дорогою зустріли комісара з'єднання товариша Богатиря.

"Хто такий? Куди везете його?"

"На допрос".

"Куди саме?"

"У штаб".

Богатир довідався, хто я такий, а тоді наказав: "Дивіться мені, щоб цей чоловік був доставлений до Сабурова. Я теж хочу з ним докладніше поговорити".

А в Марлінських хуторах мене впізнав один хлопчина.

"Та це,— каже,— той дядько, що його поліцаї забирали!"

Зустрів я потім у загоні свого товариша. Разом із ним кінчали Мозирську педагогічну школу. Отак і став я партизаном.

Сам тепер німцям мщуся. Уже не один ешелон пустили ми під укіс. І знаєте, досі мені щастило. Коли до кінця війни живим лишуся, то знову школярів учитиму, бо професію свою люблю. Приїжджайте тоді до мене в гості.

"БЫТЬ ТЕБЕ ТОЛЬКО ДРУГОМ"

Зовсім новенький патефон стоїть на траві. Вдруге і втретє заводиться пластинка, і кожного разу викликає захоплення в командира, Михайла Іллiча Зимникова.

— Люблю... от люблю цю пісню,— говорить він, виблискуючи очима, і підспівує сам:

Быть тебе только другом, Но не любить тебя. О, нет, о, нет, не в силах я, Не в силах я, не в силах я!..

Тут зібрались партизани. Осторонь горить багаття, а біля нього порaються дві дівчини-партизанки, готуючи страву. Одна з них — білоруска Василина Жогло, а друга — українка Галина Бондар. Ці дві бойові подруги живуть як сестри.

Розчулений піснею, що викликає в нього, очевидно, якісь спогади, ліричний, добрий, вій дістає одрізану кишеню, яка править йому за кисет і, простягаючи товаришам, запрошує:

— Призволяйтеся, хлопці.

— Німецький чи мадьярський?

— Байдуже,— каже Михайло Ілліч,— аби тютюнець добрий.

— А добрий, мабуть.

Хтось дістає газетку, і її старанно розривають на шматочки. Починаються спогади з недавнього минулого.

— Пам'ятаєте, як під Славутою мадьяри нашу міну виявили? І ви думаєте — знищили? — звертається Зимников до нас: — Зберегли! Німці годували мадьярів погано, то що вони зробили? Вибрали ешелон, який віз на фронт продукти, підірвали його й почали тягти собі консерви, ковбасу, цигарки. Одним словом, союзнички германські поживилися німецьким добром.

— А в селі Лемешівці,— хоче й собі згадати молоденький партизан і червоніє при цьому, мов дівка на виданні,— староста місцевий зустрічав німців... Серед вулиці... Столи заставив і смаженим, і вареним, самогонки поставив... Прийшли серби. Староста підносить офіцерові хліб-сіль, разом з поліцаями, а той офіцер як уперіщить першого старосту батогом і по плечах, і по голові... Тоді поліцаїв — кого як попав.

"Ви,— каже,— зрадники! Ви свій народ продаєте, то продасте й нас".

Розбіглися хто куди... Солдатам не дозволялося заходити в хати, щоб не розказали людям, як їх б'ють на фронті.

— Ми теж давали жару поліцаям у селі Муравейному,— встряє в розмову кулеметник Василь Родителєв.— Кудись вони їхали... Десять підвід. Я відкрив вогонь, а вони врозтіч: хто в поле біжить, а хто під

скиртою ховається. А на возах лишилися ручні кулемети й міномети, друкарські машинки, автомати, гвинтівки...

— Ще смажених гусей було багато,— додає помічник командира взводу Анатолій Колосов,— і всякого добра повно,— кожухи, вишивані сорочки, скатерті, матерія різна — все награбоване. Ми повернули людям їхнє добро. Дякували нам дуже.

— Це ж тоді мало не загинув наш розвідник Василь Лебедев.— Пригадує хтось з бійців і просить свого сусіду: — Ну, розкажи сам, як то було.

— Та нема чого й розказувати,— ніяковіє розвідник.— Я йшов на завдання і поблизу Фотевіжа зустрівся з німецьким офіцером. Він одразу вскочив у кювет і кричить до мене: "Рус, здавайся!" А я йому кричу: "Здавайся!" І так у нас діло дійшло до рукопашної. Мені хотілося його живим узяти, а він теж, мабуть, про таке думав. Ну, попався здоровий, гад! Схопив мене за горло, повалив і душить... Я пручаюсь, а вирватися не можу. Був при мені багнет... Ним я і прикінчив офіцера. Оце і все.

— Міг би тебе задавити.

— Авжеж, міг,— погодився Василь Лебедев і замовк.

— А пам'ятаєте, як ми в Городниці захопили на весіллі двох зрадників?

— Це ти про лісничого? — і па обличчях у присутніх заясніли усмішки. Хтось із бійців додав:

— Це ж там і суддю тоді взяли з-за столу. Ми його питаємо: "Ти суддя? Ти служиш німцям?" А він каже: "Ні, я не суддя... Я тільки примиритель..." Потім обом їм "лапті сплели".

— Що це значить? — спитали ми.

— А те і значить, що в Хінельських лісах говорилося в таких випадках: "Хінель — наліво!" Або ще: "Відправити в канцелярію Духоніна".

А командир Одуха — колишній директор школи й учитег— так той всіх отаких гадів, що їх треба знищити, надсилав до "земвідділу". "Німець,— каже,— прийшов загарбати нашу землю, а старости, та поліцаї, та всякі інші зрадники їм допомагають. То задовольнимо їхні бажання — всіх "до земвідділу"! Нехай там гниють, як собаки. Пощади їм нема!

Збоку раптом почувся тупіт. Всі повернули туди голови. Як буря, мчав дорогою кінь, несучи на собі вершника, казаха Олександра Телетаєва, відважного розвідника, який немов прикипів до сідла, злився з своїм конем в щось єдине — буряне, бистре, нестримне... Він то нахилявся ліворуч, то припадав до гриви, уникаючи звислого гілля. На всім скаку, ловко, як справжній джигіт, осадив коня проти Зимникова і, виблискуючи розкосими очима, вигукнув з захопленням:

— Добра лошад... добра!

Не чекаючи, що скаже командир, він гукнув гортанним, різким криком степовика, і кінь, відчувши на собі вправного вершника, звівся на диби й відразу помчав галопом далі.

Слідом за ним, немов доганяючи свого друга, на лісовій дорозі з'явився ще один верхівець — автоматник Іван Ігнатов.

Важко було сказати, в кого з них бистріший кінь або хто з них кращий кавалерист. Не спиняючись, мов вихор, пролетів повз нас Ігнатов. Тільки аж до патефона полетіли грудочки землі, вирваної

копитами, та пронеслося хропіння гарячого й сильного коня, що швидко зник за деревами.

Не без гордощів Зпмпиков сказав:

— У мене в другій групі всі такі... одчайдушні.

Стороною проходив партизан в смугастій матросці, в штанах кльош. Безкозирка з написом "За Родину" збилась у нього набакир, а кінці стрічки розвівалися під вітром.

— Гей ти, "смерть німецьким окупантам",— звернувся до нього Михайло Ілліч,— заходь до нашого куреня.

Той постояв, подумав, не зразу відповів:

— Зайду потім.

— Він справді червоиофлотець? — поцікавились ми.

— Ні, це паш автоматник Микола Шульга. Партизани його звуть жартома "смерть німецьким окупантам", бо він ці слова часто вживає. Дуже любить матроський одяг. Ну, і ходить в ньому. Це у нас не забороняється. Хто що дістав, те й носить. Навіть взимку не розлучається з морською формою. На голові в нього шапка, а поверх шапки одягає безкозирку з стрічками. Оце пішов, мабуть, на село в гості.

— Розкажіть, товаришу командир, як ми зброю у мадьярів відбирали, — звертається до Буянова худорлявий, зовсім молоденький партизан.

— Ага. Було таке,— підтверджує Василь Васильович.— Пошарпані під Харковом частини вирушили в тил на переформування. У селі

Липниках йдемо на операцію, бачимо: лежать двоє мадярів, уткнувшись носами в землю. Я кажу одному: "Вставай!"

"Німецький комендант, не чіпай мене",— відповідає він і лежить.

Я знову його штурхаю: "Це не німецький комендант, а партизани".

"Партезан... Партезан,— підвів голову, подивився на мене п'яними очима: — Партезан хорош чоловік. Візьми мою пушку,— це вони так гвинтівку називають,— візьми, вона більше мені не потрібна".

А то ще про словаків. Міст вони охороняли біля Синюків. Ідуть до села, начебто самогону шукати, а насправді, щоб довідатися, де партизани, і перейти до них. Стояли тут словацькі гарнізони, а тепер нема. Не довіряють їм німці, одсилають кудись.

— Що ж, словаки,— сказав Зимников,—народ слов'янський, їхню країну теж грабують німці, то чого б це їм за них воювати? У нас тепер в загонах багато є словаків. Є солдати, є й офіцери. А вже коли потрапив до нас—воюватиме добре. Тут відсталих бути не може. На фронті, в армії, там є передова лінія. Є тил. А в нас скрізь фронт. Відстав, значить — загинув. Часом боєць роз'ятрить собі ногу чоботом. Йому б відпочити треба, щоб загоїлось, а він іде. Нічого не поробиш. В таких умовах живемо.

Зварився обід. Білоруска Василина розклала ложки, накраяла хліба, а Галина поставила на стіл велику миску смачної юшки, заправленої смаженою цибулею та здобреної молодим укропом.

— їжте,— припрошує Галина партизанів,— поки гаряче, то воно й смачне.

— А ти ж, Галино?

— Ми потім з Василиною поїмо,— і дівчата заметушились знову коло багаття, де в чавунчику щось шкварчало. Легкий вітер приносив звідти дражливі пахощі страви, яку теж мають подати на стіл.

— Думаю, не відмовитесь пообідати з нами? Відмовитись було важко. Довелось пошукати і пекучої "димки", яку принесли нещодавно з села.

— За успіхи нашої Червоної Армії! — сказав Зимников, випив і, закушуючи молодою цибулею, попрохав.— Поставте мою... улюблену...

Попливла лісом голосна й водночас лірична пісенька:

Быть тебе только другом... У СЕЛІ КАРТЕНИЧАХ

Полісся. Невеличке, заквітчане в зелень село розкинулось над Убортю. З усіх боків оточили його ліси. На галявинах повиростали буйні, на зріст людини жита. Завертаємо кіньми до одного з дворів. Заходимо в хату. На стінах — рушники. Попід стіною суцільні дерев'яні лави з одного й другого боку з'єднуються в кутку. Стіл не накритий нічим. За столом сидить партизан-художник, старанно вимальовуючи обкладинку до альманаху, який складають бійці та командири сабуровського з'єднання. Очолює цю роботу редактор газети "Партизанская правда" товариш Абрукін.

З подвір'я до хати входить чоловік у полотняних штанях і такій же сорочці, підперезаній ремінцем. На ногах у нього, замість чобіт,— вільшані личаки. Це хазяїн білорус Олександр Коленько.

Оглядаючи нас, він скидає свій старенький, вицвілий під сонцем кашкет, чіпляє цього на дерев'яний кілочок, забитий в стіну, і вже потім вітається з нами.

Познайомившись, ми частуємо його московським тютюном.

— Добрий,— вихваляє він.— До війни отакий тютюнець привозили до нашого сільмагу.

З кошиком молоденької картоплі до хати увійшла селянка.

Забачивши сторонніх, вона глянула спершу на чоловіка, немов запитувала в нього, що, мовляв, за люди, а вже потім перевела свій погляд на нас:

— Добрий день!

Поставивши свій кошик під тапчан, вона зараз же вийшла з хати, але скоро повернулася з глечиком. Глечик, очевидно, винесла з льоху, бо він був густо укритий дрібною росою.

— Молока покуштуйте. Молоко в пас добре.

Хазяїн і хазяйка розпитували про Москву, про Червону Армію.

— Коби вже швидше,— сказав Коленько,— Червона Армія до нашого села прийшла, щоб уже нам німця не бачити. Скільки лиха від нього натерпілись! Скільки люду він загубив! У нас же зять був, Горелик... Хороший, добрий чоловік. Убили його німці. З оточення виходили вони разом з Радкевичем. Це руський чоловік був — Радкевич. Отут їх, у селі, й піймали. Запрягли у плуг, почали бити та примушувати, щоб гули, як трактори, а тоді заставили танцювати. Наш зять Горелик сказав: "Ви нас замучите, але знайте: прийде і вам кінець. Радянська влада ніколи не загине!"

Поруч Коленька сиділа його дружина. Слухаючи розповідь чоловіка, вона кінчиком хустини втирала очі.

— Сестру його він держав,— пояснила господиня.— Як добре вони жили! А тоді ж ото почалась евакуація, поїхала вона, голубонька, до

Росії з дітьми, а найменшого Марадьку лишила мені. Бо куди ж їй з таким маленьким дитяточком у дорогу випихатися! Коби ви бачили, як за ним батько вболівав! П'ять разів повертався з вулиці. Ото забіжить до хати та візьме в мене його з рук, цілує та примовляє: "Я ж тебе, синочку, може, й не побачу більше". Поїхала вона і не знає, мабуть, що вже чоловіка її на світі нема. І не знає, чи живий синок. Серце в неї, напевне, болить і досі... таке малесеньке дитя довелось лишити. А я ж його врятувала. Я з ним у курені жила, коли його батька у селі вбивали німці... Зберегла. Довго все згадував тата і матір. Оце прийду з села до лісу, а воно мене розпитує: "Де ж моя мама?"

"Поїхала,— кажу,— недалеко. Скоро привезе тобі гостинців".

"А татко чому не приходить?"

"Татко до партизанів подався".

"А що він мені звідти принесе?"

"Пальтечко тепленьке, сорочечку, рукавички..."

Воно, малесеньке, й починає умовляти, щоб я до батька його повела. Л це вже став більшеньким, то не допитується.

— Натерпілись,— зітхнув хазяїн.— Ой, натерпілись люди! Взимку морози он які, а жінки з дітьми в куренях. Вийдеш, послухаєш — плач та крик дитячий тільки й чути. Сидить оце мати, а біля неї їх п'ятеро. Всім холодно. Не знати, котрого їй на руки брать, щоб відігріти... Намучились! Та вже спасибі партизанам. Як увійдуть до села, то й ми повертаємось з куренів, живемо в своїх хатах. А без партизанів нам — біда! Раніше чоловік чоловіка зустріне, питається за хліб та худобу, за господарство, а тепер тільки й балачок про війну. Налякані стали люди.

Особливо як став їх німець виловлювати по лісах. І в болотах, і в корчах ховалися під дощем. Ото кілочки заб'ють та березовою корою вкриють, і сидять там, не пивши, не ївши. Дуже бідують люди.

— Як же його, клятого, не жахатися,— сказала господиня.— Ось тут недалечко від нас село Дубрава. Там споконвіку люди робили хороші ковдри, рушники, хустки. Багате село. На спаса народ одягнувся, понесли до церкви яблука святити, а їх там оточили німці. Ну, геть-чисто познімали з них і хустки, і верхнє... В самих сорочках людей пустили додому. А одну дівку забили на смерть.

— Б'ють людей без жалю,— сказав господар.— Он на хуторі Новині, може, чули, жили два брати Цуби — Михайло й Іван. Михайлові сімдесят п'ять літ. Піймали його німці в лісі, наказують: "Веди до партизанів, бо інакше тут тобі буде смерть!"

"Добре,— каже Михайло,— поведу". І завів їх у непроходимі болота...

Хоч і розстріляли вони Михайла, ну і німців там немало зосталося в трясовині.

А молодшого брата Івана — йому було сімдесят літ — піймали в селі, і теж: "Веди до партизанів!" То знаєте, що він їм сказав? Він сказав: "Дід не водив, батько не водив і мені не велів!"

Розстріляли діда на місці.

— А в Лельчицях саме в оцю пору німці примусили народ ями копати. Сім метрів ширини та шість глибини. Та кругом ці ями колючим дротом заснували, а тоді почали туди людей заганяти та вбивати. Два-три дні земля ворушилася над ними, бо воно ж так: кого вб'ють, а кого й живцем туди кидають. Розказувала нам одна жінка. Проходила вона поблизу такої ями, а з неї виліз чоловік, впізнав її та й гукає: "Федорко! Федорко, принеси мені води".

Побігла вона по тую воду, а коли принесла, то він хтозна-де й подівся.

— І євреїв там стріляли, і білорусів наших, і українців. Поляків — теж убивали. Та одного заб'ють одразу, а іншого починають мучити. Відсічуть руку, ногу, а тоді ще руку та тоді вже й кидають у яму.

Одна дівчинка років одинадцяти упала навколішки, вхопила за чоботи жандарма, просить: "Пустіть мене, дядю... пустіть... Я не хочу помирати. Я хочу жити... Пустіть..."

І так же вона гірко плакала, так жалібно, що навіть жандарм не витримав, відпустив дівчинку. Вона зараз живе з своїм дідом Никанором. А то ще один єврейський хлопчик урятувався тоді, прибіг до нашого села. Таке розумне та кмітливе дитя. Люди його переховували. Люди його одягали. Той штанці йому дасть, той свиточку, а інший личаки сплете. У Картеничах цілий рік ховався. Як німці прийдуть до села, ото його повідомлять: "Біжи, Колю, в жито або біля річки десь посидь".

А оце недавнечко пішов він до Буди Лельчицької — там у нього тітка знайшлася.

Ще про старосту розкажу. Був у нас такий Огій Остапович. Вредний чоловік. Німці ж, як тільки об'явилися в селі, вивісили папірці свої. Хто де уздрить партизана чи красноармійця, щоб одразу й сповіщав куди слід. А за це матиме нагороду — сто марок. Якось через наше село йшов солдат; з полону, мабуть, утік. Забачив його Огій, запросив до себе, а потім до хліва завів і почав його обливати водою. Вода на ньому замерзає, береться кригою. Глумився, глумився, тоді ще й німців гукнув, а ті хлопця розстріляли... Такий молоденький красноармієць був... Про все це дізналися партизани, прийшли вночі, піймали Остаповича, вивели з хати як підлого зрадника і давай його теж крижаною водою обливати, доки він не сконав.

— Німці брали дівчат у Німеччину? — спитали ми в хазяїнів.

— Брали. Правда, люди тепер стали обережними. Німці до села заходять, а ми — з хат та в ліс. Ну, буває, наскочать так, не встигне народ порозбігатися, тоді беруть. Кращих дівчат наших погнали в Германію. Оце одна з них прислала листівочку матері, то прописує: "У нас тут міста будуються, як у вас в Сло-вечні". А всім же звісно, що Словечно розбито і спалено. Або й таке пишуть: "Дощ у нас такий рясний падає, що нічого і робити не можна". То це ми розуміємо: бомблять німців добре.

Одна просить у листівці: "Напишіть мені, мамо, яка рожа цвіте в нас перед вікнами, червона чи біла?" Ото хоче дівчина довідатись — чи в нашім селі німці стоять, чи партизани.

Б'ють німкені дівчат наших у чужій стороні. Недавнечко листа одержала моя сусідка, а в тім листі їй дочка жаліється: "Я доїла корову, а корова дійницю перекинула, то хазяйка мені подарувала чорну стрічку". А про себе матері дописує: "Я вже,— каже,— така красива стала, як наша бабуся". А вельми добра дівка була, огрядна та вродлива.

Наша молодь до війни в колбуді веселилася, а тепер не видно її й не чути. Попервах німці, як прийшли до нашого села, влаштували вечірку. їхня музика грає, а до них ніхто не йде. Тоді вони почали силоміць молодь до колбуду заганяти, а молодь стала ховатися по лісах.

Піймали якось німці хлопчика в лісі — чорниці збирав, привели в село Картеничі, прив'язали до дерева, сподіваючись, що до нього прийде мати, вони її піймають і примусять показати курені, де переховуються наші люди.

Минає день, минає і другий. Біля хлопчика стоїть вартовий. Дитині не дають ні їжі, ні води. І так три дні його, маленького, мучили. Вже воно бідне охляло зовсім.

А на четверту ніч наступила грозова хмара, почався дощ із градом та блискавицями. Вартовий побіг до ближньої хати перестояти зливу, а мати мерщій до дерева, одв'язала дитя і зникла з ним у лісі.

Вона ж, бідна, кожної ночі поблизу була та все видивлялася, як би своє дитяточко врятувати... І врятувала.

Сонце хилилось до полудня, а нам ще треба сьогодні повернутися до табору. Художник запропонував оглянути редакцію. Ми попрощалися з господарями і вийшли на вулицю.

Звичайна хата. В хаті стоять каси з шрифтами. Тут же саморобна рама, на якій друкуються газети й листівки. З печі визирає сивий дід, а на ліжку сидить молодиця, годує груддю немовля, слухає складача Георгія Голуб'єва:

— Ми колись були зовсім бідні. Треба гранки відтиснути, а немає чим. Використали гільзу з-під гаубичного снаряда, насипали в неї піску, наклали різних уламків шрифту, щоб важча була, та отак і змайстрували собі коток, друкували й газету.

Пам'ятаю, потрібні були нам ролики і фарба. Наш Абрукін надіслав листа редакторові "Олевських вістей": "Ти сидиш, мовляв, зраднику, в місті, маєш папір, фарби, друкарню, пишеш всякі брехні проти нашої Батьківщини, а я, редактор партизанської газети, не маю ані паперу в достатній кількості, ані фарби, ні роликів. Комісар нашого з'єднання наказав: якщо на протязі трьох днів не буде нам завезена друкарська фарба і ролики,— тебе, зраднику, буде знищено!" І підписався — "Абрукін". Комісарові ж нічого навіть не сказав про цей лист. І ви думаєте, не привезли нам всього, що ми прохали? Привезли просто до

лісу! Шрифти ми теж збирали потроху. Дещо дістали під час операції на Ямпіль, а дещо нам приносили з Овруцької друкарні дівчата Надія Пастух і Олена Залізницька. Шрифтів у нас тепер вистачає. Є й папір. Газету видавати можна.

Та вони не тільки друкували газету. Доводилось і воювати. На рахунку складачів було: у Голуб'єва — 24 забитих гітлерівці, у Коняєва — 11, у їздового Редькова — 5, у редактора Абру-кіна — 23. Крім цього — один панцерник і один маневровий поїзд, пущений під укіс.

Оглянувши село, ми сіли у тіні столітнього дуба, що широко й густо розкинув розлогі віти. Тут же, за дорогою, красувалось високе жито, пливли по ньому під вітром зеленаві хвилі. І ось з тих хвиль виринув чоловік. Його груди прикрашали ордени й Золота Зірка Героя. Десь я бачив його раніше. Придивляюсь.

Та це ж Василь Яремчук — учитель, підривник! Не один ешелон ворожий пустив він під укіс.

— Бач, де нам знову довелось зустрітися,— сказав Василь Максимович, звертаючи з дороги.— Драстуйте.

Вперше я познайомився з ним взимку в Москві, в партизанському санаторії "Лебідь", де він лежав тяжко поранений у груди.

Учитель історії, а нині Герой Радянського Союзу, він після одужання знову прилетів у ворожий тил, щоб продовжувати тут боротьбу з ненависними загарбниками.

— Оце збираюся зараз з хлопцями па операцію. Поспішаю,— сказав Василь Максимович, прощаючись з нами.— Гадаю, ще побачимось.

Він пішов понад житом, і воно, наче море зеленаве, швидко поглинуло його, як поглинає камінь шумлива й тепла хвиля.

Цього ж дня ми познайомились ще з однією розвідницею — комсомолкою Галиною Олексієнко.

— Я зовсім молода партизанка,— всього два місяці, як у загоні. Але вже двічі ходила в розвідку з моєю подругою Марією Крачаи. Побували в Коростені, дізнались, де аеродром, де стоять гармати, де розташоване військо.

— Ви й про себе хоч трошки розкажіть,— попрохали ми.— Звідки родом, хто батьки?

— А я, можна вважати, місцева, з села Білокоровичів, Олев-ського району. В цьому селі виросла, ходила до школи, тут вступила в комсомол. Почалась війна. Прийшли німці, одібрали мене в Германію, а я втекла з дому.

Німці забрали в пас корову. Перед Великоднем мати зібрала в глечик яєць. Зайшов до хати німець: "Матка, яйка, яйка..." Сам всюди нишпорить. Знайшов, забрав з глечиком. Пішов до сусідки. Там хворі — мати й дівчинка. Збили для себе грудку масла, а він поліз у погріб і теж забрав.

Молодь у селі дуже настроєна проти німців, а особливо зараз, коли вони почали брати в Германію...

Там, у їхньому краю, багато гине наших дівчат від бомбьож-ки. То одна, то друга у своїх листах пишуть на Україну: "Передайте Оксаниній матері, що її дочку льотчик узяв". Це значить: забито Оксану при нальоті авіації. А один хлопець так написав: "Я взяв у хазяїна три буряки, бо дуже хотів їсти, то він мене за те побив тяжко і віддав до тюрми. Місяць сидів за ґратами".

Я вже вам говорила про подругу Крачан Марію. Вона зустрічалась з німцями і словаками, випитувала в них те, що партизанам потрібно.

Німці не люблять словаків, а словаки німців. Ви послухайте. Це трапилось у моєму рідному селі Білокоровичах, в червоному кутку, па станції. Словаки влаштували танці. Грав струнний оркестр. Були там і наші дівчата. І ось ввалюється сюди п'яний німець, загадує танго, а сам старий, беззубий... Хотів танцювати з однією дівчиною, вона відмовилась. Німець її образив, а словак заступився. Старий тоді штовхнув словака, той дав здачі, та так дав, що німець тільки брикнув...

Тоді словацькі солдати взяли того німця за ноги й виволокли за двері. По східцях тільки голова німецька тарабанилась...

На другий день німці забили дошками двері, а ввечері прийшли сюди словаки й відбили ті дошки, почали грати собі, танцювать, коли глядь у вікно...

"Шваби, шваби йдуть!" — так вони німців прозивають. Припинили грати. Німці зайшли, а словаки поодверталися від них і співають своїх пісень.

Німці постояли, постояли та й вийшли.

У Єльчицях, чула я, литовці пішли по молоко на маслозавод, а їм дали перегону.

"За кого я воюю? — кричить один литовець.— За Гітлера? Та хай він пропаде пропадом!" З досади вилив той перегон у пилюку і відро побив. Його товариші стримують: "Тебе ж розстріляють... Що ти робиш?"

"Все одно,— каже,— з голоду здихать!"

Та і в деяких німців немає віри в перемогу. Прибувають сюди часом літні люди. Вже кульгає, а його послали на Східний фронт. Є серед них солдати, що по чотири роки воюють, то ці кажуть: "Німець знайшов собі тут, у Росії, смерть! Росії ніколи не перемогти!"

ТОВАРИШ ДЕМ'ЯН

У багаття вже більше не підкладали дров, і жарини все більше вкривалися сизуватим попелом. Навколо нас, мов у казці, стояв старий ліс. Ані пташиного співу в ньому, ані шелесту вітряного. Тільки невідомо звідки взявся кажан і, спритно петляючи між стовбурами дерев, пронісся над багаттям раз і вдруге, потім шугонув уверх, і більше ми його не бачили.

Нашу увагу привернув до себе Сидір Артемович Ковпак. Він розповідав про зустріч і спільно проведені дні з товаришем Дем'яном:

— Було це на одному аеродромі. Розпалили партизани багаття, ждуть, ждуть, коли ось гуде літак. "Чи на посадку, чи на викидку?" Приземлився-таки. Командир і його хлопці підбігають до літака, а звідти по них як чесонуть з кулемета...— І Ковпак, затягнувшись димом від цигарки, продовжував: — Обережність ніколи не шкодить. Тому я завів у себе такий порядок. Коли льотчик посадив уже "Дуглас", він мусить підрулювати його аж до лісу, тоді вже хай розвантажують і маскують гіллям на днювання. А днювати-таки доводиться, бо ніч коротка, на Велику землю він все одно не встигне повернутись.

Одного разу одержав з Москви радіограму: "Приймайте відповідальний вантаж". Думаю: що б це значило? Адже мені надсилають зброю, боєприпаси, радистів. Кожного разу зазначають: "Приймайте два літаки", а тут: "Приймайте відповідальний вантаж". Має бути аж шість літаків одразу. Вирішив я сам поїхати на аеродром. Було це віючі проти 20 квітня цього ж таки сорок третього року. Приїжджаю. Вогні вже горять. Біля вогнів мої хлопці-партизапн. Я вибрав собі таке місце, що всіх мені видно, а мене ніхто не бачить. Жду. Вже дванадцята година. Вже початок першої. Чую: гуде. Бійці розходяться, бо невідомо, наш чи німецький. Що, як посадить кілька бомб просто на вогні? Ждемо. Наближається. По гудінню вгадуємо: наш летить. Уже крила видно. Уже сигнали подає. Ну, тут йому відразу ракету — показують напрям посадки.

Я стою собі осторонь. Приземлився "дуглас" поблизу багаття. Бачу, виходять з нього люди, озброєні автоматами. "Що за чорт,— думаю собі, — хто б це міг бути?"

Біля мене кілька хлопців, а серед них Политуха — розбитний такий, бідовий. Я йому кажу:

"Ану, Политухо, довідайся".

Помчав він до літака і біжить одразу назад.

"Хто прибув?" — питаюся в нього.

"Товариш Дем'ян".

Я собі думаю: "Що за Дем'ян? Наче знайомих таких у мене немає". Допитуюсь: "А чи не помітив,— кажу,— Политухо, коли звертаються до нього — називають по імені чи на прізвище?"

"Дем'яном кличуть. Товаришу Дем'ян та товаришу Дем'ян. Може, ще раз перевірити?"

"Ні,— кажу,— не треба. Сам дізнаюсь".

Підійшов я до літака з тіньового боку, питаюся в льотчика: "Кого привіз?"

"Секретаря ЦК КП(б)У". "А як же його прізвище?" "Коротченко".

Тоді вже я збагнув. Та це ж Дем'ян Сергійович. А тут уже, чую, гукають мене: "Де Ковпак? До товариша Дем'яна його просять. Розшукайте Ковпака". А я вже тут. Підходжу. Хоч я до війни і не був

знайомий з товаришем Коротченком особисто, але бачив його, чув голос і по голосу зараз упізнав. Знайомимось.

Впізнав я тут і Кузнецова — другого секретаря ЦК комсомолу України. Ми з ним у Москві зустрічались, коли нас, командирів, приймали у Кремлі. Прилетіли з Дем'яном Сергійовичем Чепурний, Сеген, Федоров, Миронов, радистка Маруся

Москаленко, а з Штабу партизанського руху — Мартинов та ще кілька товаришів.

Поїхали ми до села Аревичіз. Там тоді містився наш штаб, а загони стояли між Прип'яттю і Дніпром.

Болота. Низини. Прозвали ми це місце Мокрим Кутом. Ще до нас німці обрали собі цю ділянку для оборонних робіт. З Хой-ників почали були вже підвозити будівельні матеріали, але ми прийшли сюди і це діло накрили. Нічого не давали тут їм робити.

Про все ми поінформували товариша Дем'яна. Він нам радить: "Треба поширити район дій, ще сміливіше нападати, використовувати всі засоби, всю хитрість, аби ще дужче бити ворога, створювати для нього нестерпні умови".

Ну, ми створювали... За планом їх били. І таки добре били.

Товариш Дем'ян ознайомився з обстановкою, з людьми, прочитав для наших партизанів дуже цікаву доповідь про міжнародне становище і успіхи Червоної Армії. Він же зручав нашим бійцям і командирам ордени та медалі. А вже й свято наближається — Перше травня. Дем'ян Сергійович мене питає: "Музиканти у вас є?"

"Не тільки,— кажу,— музиканти, а є в загоні добрі читці, навіть циркові акробати є — москвичі".

І ми відсвяткували той день на славу. Пісні співали та й по чарці випили. Все так добре обійшлося, наче ми не в тилу ворожому, а десь на Великій землі. І ось через кілька днів я одержую відомості: з Мозиря надійшла ворожа флотилія, стягаються сили з усіх тутешніх гарнізонів, щоб затиснути нас у Мокрому Куті, відрізати нам всі шляхи виходу. Дем'ян Сергійович мене питає: "Які сили в противника?"

Я йому кажу: "Сили немалі: противник має до шести дивізій піхоти та два танкові полки. Вступати в бій з ними невигідно — явно переважаючі сили".

"Що гадаєте робити?"

"Спочатку будемо їх дурити, щоб вирватись з оточення, а потім,— кажу,— будемо бити".

Розклали ми карту, радимось. Я запропонував такий план. З Мокрого Кута прорватися до залізниці Гомель — Калинкови-чі, а тоді обхідним шляхом вийти на Житомирщину. Мене підтримав комісар Семен Васильович Руднєв.

Дем'ян Сергійович спитав: "А що, коли не пощастить прорватися через залізницю?"

"Тоді,— кажу,— відтягнемо всі наші сили в глибину Мокрого Кута і будемо шукати десь переправу через Прип'ять".

А форсувати таку річку, як Прип'ять,— діло нелегке. Повідь. Вода висока, бистра. Але що робитимеш, коли іншого виходу нема? А тут кожен день дорогий. І з того боку насідають, і з цього насідають, і там обходять. Я з комісаром підписую наказ. Загони вирушають до залізниці Гомель — Калинковичі. Та нім-

ці, мабуть, передбачили цей маневр, бо тільки наблизився наш передовий загін до насипу, як звідти відкрили шалений вогонь. Довелось приймати бій. Я викликав тоді до себе Петра Верши-гору * і кажу йому: "Бери на себе команду. Проривайся".

А німці вже обстрілюють не тільки передовий загін, а й наш обоз. Тут Дем'ян Сергійович мало пс загинув. Він отак собі стоїть та стежить за боєм, а перед ним — конячина. І ось пі з сього ні з того вона починає горбитись, горбитись і раптом падає. Виявляється, вдарила куля та вдарила так, що, коли б не цей кінь, то міг бути поранений або забитий паш товариш Дем'ян.

Ворожу оборону все-таки не пощастило нам прорвати, і ми тоді вирішили відійти в глибину Мокрого Кута, щоб уже звідти пробиватися до Прип'яті. Хліба не вистачало. Солі не було. Люди буквально надали з ніг, а німці кидали все нові й нові сили, міцніше стискували кільце. Загроза повного оточення наростала з кожним днем.

Вночі проти 18 травня я залишаю комісарові Руднєву та начальникові штабу Базимі частину загонів, щоб вони стримували противника, а сам з другою частиною іду до Прип'яті наводити переправу. І тут виявляю: у селі В'яжицях стоїть ворожий батальйон, а в селі Дропниках — аж два батальйони. Ясна річ, треба скувати ці сили противника. Я посилаю туди свої кращі роти з першого стрілкового батальйону Путивльського загону і кажу їм: "Дивіться ж, хлопці, добре оборону держіть, щоб ми могли навести переправу".

Цих вирядив, а з тими, що зосталися, почали рубати ліс, лаштувати плоти. У селі Кожушках хтось з партизанів натрапив на заготовлені шпали — забрали їх. Навіть пресованого сіна звідкись натягали — все йшло в діло. А воно ж ще де-не-де сніг лежав. Вода холодна, бистра, а хлопці по пояс у тій воді стоять та в'яжуть плоти. Ми тут раніше потопили німецьку флотилію, так що якорі з тих кораблів нам дуже пригодилися. Якби не ті якорі, то чим його і вдержати — отакий міст. Скажена ж течія!

0 другій годині ночі ми мусили цю роботу закінчити. Ну, не вправились. А о четвертій ранку прибули сюди Коротченко і Руднєв. Нам іще метрів з п'ятдесят не вистачало мосту. Це ж треба дерево заготовити, принести, зв'язати кілька плотів, потім приточити їх, закріпити. А тут німці насідають. Уже п'ять атак їхніх відбито, знищено одинадцять бронемашин, перебито до тисячі солдатів та офіцерів, а вони все лізуть... Ну, як сарана! Не можна було гаяти ані хвилини...

* Генерал-майор, Герой Радянського Союзу. 571

1 ви думаєте, Дем'ян Сергійович не працював на переправі? І колоди на собі носив, і організовував людей, допомагав навіть плоти в'язати. Партизани у воді стоять, і він теж біля них. Усі ми тоді просто з ніг падали. Люди недоїдали, недосипали. А все-таки переправу навели. Настав світанок. Почав здійматися вітер. Мабуть, балів на дев'ять, не менше. Отака хвиля ходить. Як глянеш на річку — тільки піняві гребені біліють. Переправа вигинається, як гармонь, корчить її всю. А вітер не вщухає, а дме ще дужче.

Вже можна було б переправлятися, коли чуємо: гуде. Над лісом з'явився "фоке-вульф". Чортяка його принесла! Це ж виявить, прилетять бомбардувальники,— буде біда. На наше щастя, пролетів він стороною, не помітив переправи. Виїхала на міст перша підвода. Правда, кладь на ній добра — боєприпаси. Бачимо, колеса у воді! Отакий-то був міст. Я тоді кажу:

"Ану, хлопці, розвантажуйте вози, переносьте на собі ящики з патронами".

Закипіла робота. Уже на цьому боці лишилась тільки артилерія. Стали її переправляти — міст потопає. Що робить? Довелось намощувати іще один настил, повипрягали коней, а тоді вже на руках поперекочували гармати.

А міст аж ходором ходить. Он який вітер. Хвиля висока. Як ударить, як вдарить — тільки бризки летять. Всі мокрі, всі зморені. Дем'ян Сергійович теж втомився, але виду не подає. Скрізь його бачиш. Допомагав він тут нам добряче.

Людям треба було дати перепочити. Та тільки прилягли вони— зчинилася стрілянина. Один з моїх загонів ув'язався в бій. Довелось підіймати хлопців і з ходу кидати їх у бій. Розбили ворога, захопили в них 45-міліметрову гармату, сім кулеметів, п'ятдесят тисяч патронів, чотириста комплектів обмундирування.

Поховали забитих у цім бою партизанів і проти ночі вирушили на Житомирщину.

Поки ми переправлялись через Прип'ять, кавалерійський загін Олександра Ленкіна * стримував німців. А коли Ленкіну стало сутужно, він схитрував. Були в нього кулемети, автомати, були ракетниці. Що ж він робить? Порозсилав людей, а ті пускають ракети і тут, і там, і там. Німці подумали, що їх стримують великі партизанські заслони, спинились. А Ленкіну того тільки й треба. Він швидким маневром відступив до Прип'яті, галопом промчали кавалеристи через переправу і знищили її за собою. Догнали нас, коли ми вже пішли на Житомирщину. Ніч тоді, пам'ятаю, видалась темна. Дощ. По дорозі баюри. Люди йдуть, наче п'яні, бо не так дошкуляв голод, як сон.

* Герой Радянського Союзу. 572

Тільки на світанку прибули ми в зону Мухоїдівських лісів і тут уже зустрілися з білоруськими партизанами. Вирішили стати на привал. Білоруси як брати зустріли нас, наварили нам картоплі. Знайшовся у них хліб і сіль, та їсти не хотілось. Люди так виснажились у боях та на переправі, що про їжу навіть не думали. Поспати б їм, і вони спали.

Ми вирішили з Дем'яном Сергійовичем та Руднєвим оглянути бійців. Ну, просто мертве царство. Той примостився на возі, той — під возом, інший на поваленому дереві, а ще один біля пенька, а той розлігся на землі. Як сів перепочити, так ото там і заснув.

Вже на другий день пішли ми далі і прибули в район, де вже діяв з своїм з'єднанням Сабуров.

Згодом сюди прилетів начальник Штабу українського партизанського руху генерал-лейтенант Строкам.

І ось тут Дем'ян Сергійович скликав параду командирів і комісарів з'єднань та загонів. На цій нараді були: Олексій Федоров, його комісар Дружипіп, Сабуров, Маликов, Бегма, Кизя, ще один Федоров — Іван Пилипович, Мельник, Таратута, Шитов, Буров, Іванов, я з Руднєвим та інші. Одним словом, зібралося людей багато. Дем'ян Сергійович відкрив нараду. Почали виступати командири, комісари. Розповідали, хто як бив німців, які успіхи є і які були невдачі.

Дем'ян Сергійович спочатку розпитував, як налагоджено партійну роботу, як живуть партизани, скільки вони одержують продуктів та де беруть їх, як одягнені, яка дисципліна,— всім цікавився. Вислухав усіх, а тоді виступив сам. Він говорив про силу Червоної Армії, про радянський тил, про Урал, де кується зброя. Він же повідомив тоді нас, що незабаром передбачається наступ німців в районі Курсько-Орловської дуги.

"Чи можемо ми,— казав Дем'ян Сергійович,— зараз діяти так і в таких масштабах, як досі? Звичайно, ні. Адже відомо, що німці будуть посилати підкріплення залізницями і використовуватимуть для цієї мети шосейні шляхи. Значить, партизанам треба, як ніколи, розгорнути свою підривну діяльність. Висаджувати в повітря мости, пускати під укіс ешелони, знищувати склади з пальним, громити гарнізони, перешкоджати німцям виганяти в неволю наших людей, ховати худобу,

особливо коней, бо на визволеній землі треба буде орати поля, а орати не буде чим, якщо не зберегти тяглової сили. В своїй діяльності не обмежуватись лісовими районами, слід проникати в наші степи, щоб ворог і там відчув силу і міць партизанських ударів. Ворог перед нами ще сильний, його розвідка працює. Очевидно, в нього є відомості: в отаких і таких лісових масивах скупчені партизанські з'єднання. Німці, напевне, надішлють сюди каральні полки, а то й дивізії. То що ж — ми будемо чекати їхньої появи? Ні, я гадаю: наші славні командири з'єднань і загонів, наші хоробрі партизани зуміють проникнути в найглибші тили ворога першими, щоб там завдати ряд нищівних ударів. Час не жде. Кожний день дорогий. Правда, для глибоких рейдів потрібна серйозна підготовка, потрібна додаткова зброя, боєприпаси, обмундирування. В.се це дасть партизанам наш уряд, наша більшовицька партія, наш героїчний радянський народ".

Саме тут народжувались плани наших майбутніх рейдів. Дем'ян Сергійович особисто, разом з командирами, розробляв маршрут для кожного з'єднання чи загону.

Ще зброї нам підкинуть трохи, толу та одежі, і ми будемо вирушати у похід.

Ковпак замовк. Ніхто не питав у нього, куди підуть хоробрі ковпаківці, хоч добре знали всі, що на їхню долю випаде складне і почесне завдання.

Ще жеврів у багатті вогонь. Яскравіше світили зорі, відбиваючись у тихій Уборті, і здавалось, то не вода текла в берегах, а розстелив хтось темний оксамит, прикрасивши його зірчастими діамантами, і мерехтять вони, і грають переливами, вражають око своєю незрівнянною красою.

— Що ж, хлопці, мабуть, пора спати,— сказав Сидір Арте-мович, закурив цигарку, припаливши її від жарини, і пішов до свого куреня.

Хтось з партизанів сказав:

— Він такий... Хвилюється перед боєм завжди, а коли бій розпочався, може лягти в свою бричку і, здається, дрімає. А насправді все бачить, за всім стежить.

— Як було на Прип'яті? — висловлює свої враження ад'ютант генерала Строкача.— Стояло ж так питання: або швидко збудувати переправу і перейти на той бік, або партизанів затиснуть у Мокрому Куті, і хто знає, що потім трапиться. Дуже напружена обстановка, а дід Ковпак теж задумав подрімати... А тоді приходить до річки.

"О! — каже.— Я так і знав, що переправа буде. От щоб я пропав, мої хлопці ніколи не підведуть".

Правда, і він їм завдячує... Колись з Москви надіслали нашим радисткам гостинці. Ковпак ті гостинці розподілив по-своєму.

"Нехай,— каже,— мають подарунки в першу чергу ті, хто добре воює".

— А ви помітили сьогодні,— озивається ще один боєць,— скільки тютюну він всипав у закрутку? Я вже його за цей час так вивчив... Коли отакенну цигарку смалить,— значить, готуймося, хлопці, до рейду.

І вже пізніше ми дізнались, що Сидір Артемович Ковпак справді вирушив на Карпати, а Олексій Федоров — в район Ковельських залізниць. Сабуров поки що лишався на Житомирщині. Інші з'єднання і загони, згідно виробленого маршруту, йшли у Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Київську, Ровеиську й інші області, щоб там своїми діями завдати рішучих ударів по комунікаціях і живій силі противника, поширити партизанський рух, підняти народні маси на боротьбу з ворогом.

Саме у з'єднанні генерал-майора Сабурова мл й зустрілися з Дем'яном Сергійовичем. Його курінь і віз, на якому він ночував, стояли на горбку. Від сосон і старих беріз падала на них тінь.

Часто в лісі на глухій дорозі можна було побачити вершників. Це Коротченко разом із Строкачем, провідниками та охоронцями їхали в якийсь загін, щоб ознайомитися там з бойовими ділами, з особистим складом бійців і командирів, допомогти в роботі, вручити кращим воїнам урядові нагороди. Карий кінь, на якому їздив Дем'яи Сергійович, хоч на вигляд і непоказний, але бистрий, витривалий. Л сам секретар ЦК КП(б)У був добрим кавалеристом.

— Воїн! Наче зроду па копі їздив,— говорили про нього партизани.

— А воїн! Він і в першу германську війну з німцями воював, і в громадянську партизанив. Сам з селян. Змалечку, мабуть, справу з кіньми мав, то й їздить на них добре.

— Простий, доступний такий. Ходили ми в розвідку і завернули якось до куренів. Діти голі. Струпами їх обкидала хвороба — страшно дивитися. Жінки худі, старики немічні. Потерпають дуже. Зійшлися селяни з усіх куренів, стоять гуртом великим, а в тому гурті Коротченко. Бесідує з ними, розказує про Червону Армію, про Радянський Союз. Один дід, сивий такий, запитав: "А скажіть, товаришу, де тепер уряд проживає? Ми, коли ще в селі були, то німці все галасували: "Нема уряду, вилетів до Америки". Дуже сумували з того люди".

"Брехали вам, діду, німці. Уряд у Москві". Ще тісніше оточили люди секретаря, слухають, допитуються та радіють.

"Ще не вмерла правда! — каже одна жінка.— Ще ми, люди, діждемося свого і житимем не в куренях, а нові хати собі побудуємо. Не дасть нам загинути Радянська влада".

Коротченко розказував їм, як воювали наші під Москвою, Сталінградом, а потім — як на заводах робітники працюють, як колгоспники купують літаки на свої заощадження та віддають їх кращим льотчикам. Тоді отой старий, що про уряд допитувався, скинув шапку та й каже: "Ой спасибі вам, товаришу, що ви нас добрим словом втішили. Розкажіть у Москві, як тут люди живуть під німцем. Хай допомогу посилають".

Довго вони ще говорили, та не можна було нам баритися. Напились ми води в курені і пішли собі далі. Я тоді подумав: "Он яка висока людина — секретар ЦК КП(б)У, а з простими людьми... ну як брат!"

А бувало й таке. Ще сонце не підвелось над обрієм, ще не розвіявся по лісу передсвітанковий туман, тільки пташки співають, зустрічаючи зорю. Глянеш на горбок, а там уже сидить Дем'ян Сергійович на возі, поголений, в окулярах. І нагадував він тоді нам чомусь доброго, лагідного вчителя, який кропітливо й любовно перевіряє зошити, робить на них помітки, щось занотовує собі до записної книжечки.

Курінь на горбку знають усі. І коли хтось прибуває сюди з далекого загону й розшукує Коротченка, йому показують на стару сосну:

— Отам його курінь... Там шукай, де горбок...

Секретар ЦК КП(б)У скоро має відлетіти на Велику землю. Але розвідники вчора й сьогодні принесли недобрі вісті. Великі сили німців і мадьярів (щось близько сорока шести тисяч) концентруються в Мозирі, Овручі, Олевську і Петрикові, маючи на меті, очевидно, оточити партизанські загони.

Розвідка за ворогом посилюється.

МИ ЗАЛИШАЄМО ТАБІР Ні вітру, ні сонця.

Сірі хмари облягли небо. Далеко в лісі кує зозуля. Німці не баченими до цього часу силами охоплюють з усіх боків партизанський край. Раніше на багатьох дільницях залізничних колій і на шосейних дорогах охорона була з місцевого населення. А весною 1943 року на всіх станціях, і полустанках, і біля мостів розташовано гарнізони противника, побудовано оборонні укріплення, посилено нагляд за коліями. Та, незважаючи на це, диверсійними групами загонів тільки за квітень — червень 1943 року пущено під укіс 99 ешелонів, висаджено в повітря 4 залізничних мости. Внаслідок проведених диверсій знищено 8170 ворожих солдатів і офіцерів.

Партизанські загони, прибувши на Правобережну Україну, з весни 1943 року зайняли велику лісову територію, розташовану в чотирикутнику Олевськ — Овруч, Овруч — Єльськ, Мо-зир — Петриків, Столін — Рокитне. Територія партизанського краю становила 1875 кв. кілометрів, охоплювала чотирнадцять районів. Тут постійно діяв аеродром, куди щоночі прибувало з вантажем шість, сім, дванадцять, а іноді і двадцять радянських літаків, доставляючи загонам озброєння, боєприпаси, рації, радистів, літературу, газети, листи.

По боєприпаси сюди прибували із з'єднань Ковпака, Федоро-ва, Мельникова, Бегми, Андрєєва, Наумова й інших. Дістaвши все потрібне, загони вирушали на виконання бойових завдань. Німці знали про великі угруповання партизанів у цій місцевості і вирішили їх розгромити, кинувши для цього армію, давши їй велику кількість танків і авіації. Партизанське командування, зважаючи на явну перевагу сил противника, вирішило не вступати в оборонні бої позиційного характеру, а засідками, мінуванням шляхів і доріг, несподіваними наскоками груп і цілих загонів винищувати живу силу і техніку ворога. Було дано наказ:

1. Загонові імені Щорса — діяти в районі Запісочного, У сова, Валавська, Кузьмичів, Синицького Поля, Стодолища;

2. Загонові імені Калініна — в районі Лученків, Рудні, За-болоття;

3. Загонові імені Ворошилова — в районі Рудншца, Дубової, Возничів;

4. Загонам імені Леніна, імені Будьонного і Чехословацькому— діяти в районі Марковських хуторів, Лельчиць, Злодіиа, Шугалів, Рубежа, Даниловичів, Сологубова, Іванової слободи, Тонежа, Бухчі;

5. Загонові імені 24-ї річниці РСЧА — в районі Дзержинска, Храпуня, Колків.

Разом із останнім загоном ми почали готуватися в дорогу.

Противник, зосередившись у Скрпгалові, Мозирі, Єльську, Овручі, Словечпі і Олевську, 26 червня 1943 року великими групами пішов у наступ на Картеничі — Стодолище. Великі частини його вирушили з Скригалова на Злодін, Лельчиці, Борове і з Олевська — на Пергу, Копище, Милошевичі, маючи на меті відрізати всі шляхи відходу партизанам, а також захопити аеродром.

На кінець дня 28 червня два ворожі угруповання з'єдналися в районі села Борового, утворивши щільні заслони по річці Уборті, фронтом на схід. Одночасно сильні заслони стали вздовж залізниці Мозир — Овруч та вздовж шосейної дороги Овруч — Словечио — Перга.

Сотні машин, здіймаючи по дорогах куряву, почали стискувати кільце оточення.

Гриміли гусеницями німецькі танки, розвертаючи широкі колії в піскуватому грунті. Гули в повітрі літаки, вишукуючи партизанів.

Ми спішно почали готуватись до відходу з табору. На вози вантажились конче потрібні речі. Біля сабуровського куреня горіло велике багаття, в якому спалювались непотрібні папери. Тут же, яскраво виграючи фарбами, лежав на глиці букет свіжих лісових квітів, що їх нарвала вчора медсестра Дуся Коновалова.

Вкладали на воза радіоприймач, і партизанка Марія Земля-кова попереджала їздового:

— Обережно став, щоб не поламати,— і сама обгортала ціг коштовну річ килимками й одежиною, бо це ж вона кожної ночі приймала зведення Радінформбюро, старанно переписувала його на аркушах паперу. А вранці приходили до неї агітатори та політруки, і фронтові новини читались усім партизанам. Радіоприймач доглядала Марія Землякова, мов бойову зброю.

То тут, то там, ламаючи колесами молоді сосонки й сухий хмиз, виїжджали на дорогу вкрай навантажені підводи. Чулися крики їздових.

Боляче робилося, коли ми востаннє оглядали наші курені, що їх лишали, можливо, назавжди. Стояли тепер вони порожні, тихі, змертвілі.

Йдемо знайомою дорогою. Над річкою буде горілий лісок, а трохи далі — курінь. Там завжди знаходився партизанський пост, а зараз нікого нема.

Зліва від нас тече Уборть. Береги круті, високі, зарослі старими деревами. Ми йдемо по обочині. Не видно ні початку, ні кінця обозові. Коні, вози, воли, гарби — все це єдиним потоком суне до села Картеничів.

Раптом десь осторонь ми чуємо постріл, потім іще два.

— Хто стріляє? — запитуєм у партизана, який іде поруч, і він пояснює:

— Та це наші хлопці зрадників убивають.

Ми бачимо, як із-за молоденьких сосонок виходять партизани, на ходу вкладаючи до кобур свої револьвери. Я спиняюсь скрутити цигарку. Повз мене проїжджають підводи. На одній з них вантажу нема. Править конем жінка, а на возі в неї — дитя: повиє, рум'яне, в білій сорочечці, лежить горілиць, цупко тримаючи в руках травинку.

Це Світлана—дочка командира Гната Лаврентійовича Бородавки.

Я підходжу до воза, беру теплу ніжну ручку, і дитя посміхається до мене беззубим ротиком.

— Не холодно? — запитую в матері. І вона, обернувшись, говорить:

— Нічого їй не станеться, тільки здоровішою буде. Я її не балую.

Поблизу села Картеничів спиняємось над Убортю. Містка нема. Поромом переправлятися довго, а тут кожна хвилина дорога. Пастухи вже перегнали худобу. Переїхало кілька підвід. їздовим довелося немало шмагати батогами коней, щоб ті, не зупиняючись, витягали з води добре навантажені вози.

Бризки, хлюпотіння, крики, навіть лайка. Та ось пара волів застряла посеред річки. Даремно погонич б'є їх батогом. Вони не йдуть.

— Цоб! Цоб! — кричить він і періщить їх знову. Воли все ж таки не йдуть. Тоді погонич в одежі плигає в воду, бере їх за налигач, тягне за собою.

Молодий віл дико поводить розпаленим оком, хоче вирватись з ярма, та воно міцне.

— Цоб! Цоб! — нервується партизан і підсилює свій крик ударами.— Цоб, анахтема, цоб!

Воли напружують сили, витягають воза на берег.

Перебрівши через річку, ми наближаємось до Марковських хуторів. Біля крайньої хати стоять жінки, дівчата, діти. У багатьох клунки за плечима. Люди дивляться на партизанів, що проходять через хутір, нічого в них не питають, бо й так все ясно — насувається біда. Десь, мабуть, близько німці. Треба рятуватись.

А партизани все йдуть і йдуть. Не чути жартів, не чути сміху. Суворі й мовчазні, минають вони двори, прямуючи до лісу, що густою стіною простягнувся за хутором. Раптом у повітрі чується гул літака.

Молоденькі партизани — їздові, які ще не були в боях, одразу кинулися врозтіч. Дехто з них вскочив у жито, дехто в коноплях заховався, а дехто побіг аж до хат.

— Куди ви, чортові душі, розбігаєтесь? Назад! — кричить на них бувалий, обстріляний партизан.— Літака злякалися?.. А німця зустрінете, то хоч штани вам міняй? Ах ви ж боягузи нещасні! Та як же ми воювати будемо, коли ви, мов зайці, полохаєтесь.

Засоромлені їздові доганяли своїх коней, позираючи в небо. А літак, зробивши над хутором коло і не скинувши жодної бомби, повернув туди, звідки прилетів. Це був розвідник.

— Давай!—гукали один до одного їздові.— Давай швидше до лісу! — І нещадно гнали коней, аби швидше минути цей хутір та проскочити через поле, бо, можливо, зараз прилетять сюди бомбардувальники.

Душно. Мучить спрага, та доброї води нема, є тільки над дорогою, в канавах, болотяна. І її п'ють партизани. Той набирає квартою, той пляшкою, той занурює флягу, а інший черпає просто картузом і жадібно припадає потім до козирка, обливаючи собі одежу.

Ліс і ліс... Здається, немає йому кінця-краю. Часом трапиться невеличка галявина з густою некошеною травою — і знову по обидва боки дороги виструнчились могутні клени, сосни, старі берези, утворюючи таку густу покрівлю, що навіть сонце не може пробитися крізь неї.

Ми все йдемо і йдемо. Вже відчувається втома. Хочеться їсти, але не час ставати на привал. Ми зриваємо над дорогою стиглі чорниці, а іноді й суниці — підхарчовуємось.

Спереду ліс рідшає. З'являються жита, а за житами — хати. Але ні в дворах, ні біля хат ми не бачимо людей.

Проходимо через хутір, стаємо в лісі на привал. Ось під розлогим деревом сидять словаки. Я помічаю серед них Яна Рєпкі-иа (Налепку), танкіста Мартина Корбеля, веселого й дотепного Андре Гудака, Юзефа Поклембу та інших солдатів, що з ними довелось мені розмовляти в таборі. Вони разом із загоном, яким командує Іван Олександрович Артюхов, лишаються, згідно наказу Сабурова, для засідок на лісових дорогах, а ми вирушаємо далі.

Знову ліс і ліс. Звертаємо кудись убік. Перед нами старезні дуби, ясени, клени. Ледве помітна дорога позаростала травою. Пахне тут прілим листям, мохом, цвіллю.

Веде загін, очевидно, бувалий чоловік. Вже згасає день. Засвічуються в небі зорі. Тут, в оцих гущавинах, будем ночувати. Під ногами тріщить сухе гілля. Де-не-де лежать звалені бурею дерева. Часом станеш на таке дерево, струхлявіле від часу, так і вгрузаєш у нього чоботом.

Земля мокра. Наламуєм гілля, намощуєм собі постелі.

Скрізь високі дерева, тільки в просвітах верховіть то тут, то там видніється цяточка неба, а в ній сяють далекі променисті зірки.

В лісі темно. Хтось їде кіньми просто на нас. Коні спиняються, їздовий кричить:

— Чого стали? Но! — і хвацький батіг з свистом падає на кінські крупи...

— Хіба не бачите, що тут люди? Верніть праворуч!

їздовий зіскакує з воза, бере за обротьку коней, веде їх поміж деревами. Чути тільки, як під копитами й під колесами тріщить сухе гілля. Ми засинаємо одразу, а на світанку рушаєм далі. Вже недалеко Іванова слобода. Там лежить шлях, через який треба пройти обов'язково, але дуже можливо, що на цім шляху зустрінеться німецька засідка. Про це знають всі, цього ждуть, але про це не говорять.

П'ята година ранку. З'являється літак. їздові швидко повертають коней під дерева. Ховаються люди. Дорога стає порожньою. Бомбардувальник кружляє над нею, мов коршак, а потім починає скидати бомби метрів за триста від нас.

Відбомбився й полетів.

Ми рушаємо далі. Закінчився ліс. Перед нами велика галявина. Чорніють пожарища. На безлюдних садибах рясніють густі й високі жита, дрімучі коноплі, городина.

Височить над криницею обгорілий журавель. Оце тут і ліг той невідомий і небезпечний шлях, який неминуче треба нам пересікти. Спинилися.

Першими на бистрих конях помчали вперед розвідники. Всі стежили за ними, всі прислухались, чи не почують пострілів, але було тихо. Та ця тиша могла бути зрадливою, через це тривога не зникала. Можливо, німці, влаштувавши засідку, чекатимуть основних партизанських сил та обозу, щоб захопити їх в кільце, а потім шквальним огнем знищити всіх на оцій великій галявині. Минають хвилини, напружені, тривожні.

— їхати швидко по одній — по дві підводи! — попереджає їздових заступник Сабурова Федір Іванович Ульянов, а сам він пильно озирає галявину, яка, можливо, таїть в собі багато несподіванок.

— Давай,— наказує він їздовому, що його підвода стоїть в обозі першою.

їздовий стає на коліна, натягує віжки, стьобає коней батогом, і вони мчать безлюдною дорогою на всю силу своїх кінських ніг. Слідом за першою підводою зривається з місця друга, третя, четверта.

Поодинці і групами біжать партизани попід житами, попід коноплями, повз сади, де чорніють страшні пожарища. Даремно вдивляємось ми в ці сади. Може, майне де хустина, може, визирне з картопляного бадилля білоголове хлоп'я або підведеться з соняшників дівчина чи жінка, і можна буде в неї про все розпитати. Даремно. Не видно нікого. Тільки підводи одна за одною перетинають шлях.

Засідки не було. Німці, очевидно, ще не встигли підійти сюди.

Ми знову в лісі. Йдемо довго. Часу нема ні на сніданок, ні на обід. Сьогодні Дуся-куховарка видала нам по два сухарі на день. Буде довша стоянка, можливо, зварить тоді гарячий обід. А зараз треба поспішати, щоб вчасно перейти ще один шлях у Тонежі, який німці намагатимуться перехопити.

Нарешті й Тонеж.

Я чув про нього ще в таборі. Це ж у цьому селі німці, захопивши триста двадцять душ населення, загнали в церкву, зачинили двері, облили бензином, а потім підпалили... Дерев'яна церква відразу спалахнула.

Ми проходимо спустошеними вулицями. І тут, як і в Івановій слободі, ніде нікого. Наче вимерли люди, наче промчала селищами страшна чума, і на цій багатій колись, родючій землі лишила по собі тільки пустелю.

Минаємо те місце, де стояла церква. Де-не-де ще лежать не-догорілі балки. Тут же, на пожарищі, височить самотня могила. В головах її поставлено невеличкий дерев'яний хрест, повитий рушниками. Навколо тихо шумлять могутні осокори та берести, а поміж ними журно схилила свої віти рясна береза. Тінь від неї падає на могилу, де поховано жінок, дівчат, стариків, дітей.

Оператор Союзкіиохропіки Володимир Фроленко знімає цю могилу і село, де немає жодної вцілілої хати. Тільки на перепуттях безлюдних доріг височать дубові тесані хрести, обвішані рушниками. І ті рушники лопотять під вітром, немов крила дивовижних білих птахів.

Вузенька вуличка виводить на піскувату долину, поросту де-не-де молодою сосною та березняком. А за долиною знову зеленіє ліс, старий, густий, дрімучий. Уже в його хащі в'їхало кілька підвід, але частина обозу ще в Тонежі, а частина в долині, яку добре видно з повітря.

Коней тут риссю не поженеш, бо в глибокому піску грузнуть колеса.

На обрії ми помічаємо ворожі літаки. До лісу добігти не встигнемо, до селища далеко. Справа від нас молоденький і рідкий лісок. Сюди завертають коней їздові. Літаки вже обстрілюють з кулеметів. Чується свист куль і мін, що їх скидають німецькі льотчики. Нам добре видно, як

після вибуху здіймається в повітря дим і пісок. Десь дико іржe кінь. А над головами все гудуть ворожі "фоке-вульфи", залітаючи на ціль.

Ось один з літаків, витративши, очевидно, всі боєприпаси, полетів на свою базу, а за ним згодом рушила й решта.

Під час цього нальоту було поранено двох коней та одного забито. Поранений кінь стояв під деревом. З шиї в нього текла кров. Падаючи на траву, вона горіла багряно, як лісова герань. А на нозі — наче хто стрічку протягнув по всій довжині аж до білого копита.

Бідкалась, переживаючи несподіване лихо, Дуся-куховарка. Міною розтрощено воза з продуктами, забито двох волів.

Ще ми не стали на відпочинок поблизу Тонежа, як знову почулося гудіння ворожих бомбардувальників, та, не виявивши нашого обозу, вони скидали бомби й міни десь далеко в хащах.

Минув день. Звечоріло.

Небо оповилося хмарами. Ніде ні зірочки. Вперше будемо робити перехід вночі, щоб уникнути бомбардувань. Виходимо з лісу. Збоку від пас лишається Тоиеж. Зупиняємось на тихім шляху, по якому вдень їхати небезпечно. Справа від нас з'явився вогник і погас. Через деякий час такий же вогник блиснув зліва і теж згас.

Що там: хата, жито чи, може, сад? Не добрати. Все повито тьмою. Ми чекаємо розвідників, які ось-ось мають повернутися, і стежимо за хмарами. Вони рожевіють, світлішають щохвилини, то німці палять села, і відсвіти пожеж мерехтять у небі заграваами.

Партизани розмовляють між собою притишено. Навіть завзяті курці не курять зараз цигарок.

Минають напружені хвилини. Ми все стоїмо. Раптом повітря стрясає сильний вибух.

— Оце попали... Німці, мабуть, замінували колію.

— Вже хтось підірвався.

Та на шляху знову стає тихо, і тільки в пітьмі то тут, то там спалахують незрозумілі вогники, неначе хтось навмисне сигналізує.

На ближчому від нас возі маячить постать їздового.

— Щось мені оті мигавки не подобаються,— говорить він,— коли б на засідку не напоротися.

Стоять коні й воли. Стоять біля них партизани.

Час тягнеться надзвичайно довго. Десь у житі кричить перепел. Все дужче багряніють хмари.

Та ось в напружену тишу вривається тупіт кінських копит. Ми бачимо силуети вершників. Це прибула наша розвідка.

За кілька хвилин рушили вперед. Шлях довгий, піскуватий. Треба пройти найнебезпечнішу ділянку ще до того, як почне світати. Важко коням. Важко волам. Нелегко й людям іти по такій дорозі. Збоку чорніють телефонні стовпи з обірваними дротами. Де-не-де ці стовпи повалені.

А ось видніється озерце, тихе, сонне. З води несподівано підіймається сполохана качка. її не видно, але добре чути хурчання крил.

— Птиці плавної розвелося! — сказав їздовий, глянувши в той бік, куди вона зникла.— Війна. Полювати немає кому,— і замовк.

Під'їздимо до містка. Стоїть на ньому партизан, попереджає їздових:

— Обережніше... дошки проламані. Вправо верни, вправо!

На сході починає займатися світанок. Перші підводи звертають із шляху на дорогу, густо заквітчану зеленню. Що це там, ліс чи садки? Наближаємось. Якийсь хутір. В однім дворі на зрізаній вершині старого дерева чорніє гніздо. Стоїть в ньому непорушно на одній нозі лелека. Повз мене проїздить партизан, і по тому, як він сидить па копі, я розумію, що вій спить у сідлі.

— Упаде... Треба розбудити,— зауважую я, але боєць, який іде поруч мене, спокійно каже:

— Не впаде. На гриву коневі схилиться та й спатиме. Народ звичний.

Та вже вершник прокинувсь, вилаяв сам себе, вдарив нагайкою коня і помчав уперед.

Ми проходимо знову через село. Над дорогою стоять жита, густі, високі, тихі.

— Уже ми так звикли до лісу,— говорить їздовий,— що коли тільки вийдемо в поле або на шлях, то здається, наче тебе голого на люди виставили. Правду кажу, у лісі я почуваю себе — мов риба у воді.

На сході все дужче рожевіє небо. Ми стаємо на привал, їздові стежать за кіньми й волами. Вже не пускають їх пастися, як то було раніше, а, прив'язавши до возів, самі йдуть косити свіжу траву і приносять її великими оберемками.

Невідомо, чи довгою буде ця стоянка. Проведена в поході ніч втомила добре. Хочеться спати... Спати...

ДУСЯ-КУХОВАРКА

Вона жаліла коней і більшу частину дороги йшла пішки в своїй зеленій вицвілій під сонцем спідниці й червоній кофтині, що була за об'єкт жартів.

— Дусю,— гукали до неї партизани,— маскуйся, "фокель" летить!

Куховарка оглядала небо і, посміхаючись, говорила жартівникам:

— Ось я вас на стоянці залишу без обіду, посидите в мене голодними.

— Ну, летить же, слухай!

Дійсно, почувся гул літака.

їздові поспішно звертали з дороги коней, ховаючись під дерева. Довелося й куховарці зняти свою червону кофту і покласти на возі під сірий брезент, що ним старанно прикрито її куховарське добро.

Та літак пролетів стороною. Обоз не був ним помічений, і партизани рушили далі. Не відставала від своєї підводи невтомна й завжди весела куховарка.

— Я хоч, бува, і наморюся, а виду не подам,— хвалилася вона.— Не можна мені зажуреною бути, служба в мене така.

Я бачив Євдокію Борисівну Козлову на привалах, коли втомлені переходом бійці засинали, хто де примостився, засинали одразу

богатирським сном. Вона ж, не менше втомлена, метушилась біля підводи, виймала кухонне добро, гримала на своїх помічників. До її бурчання і до її незлобивої лайки звикли всі.

— Дров нарубати треба? Картоплю чистити треба? Хто буде робити? Я одна не встигну, а людей нагодуй. Петлах! — кричала вона своїм сильним грудним голосом на їздового.— Петлах, до цього часу дров нема! Валько! — гукала потім свою помічницю, білоруску Валентину Тепляшину: — Ти чого ж сидиш склавши руки, наче богородиця? Самій мені і картоплю чистити, і воду носити? Моторнішою будь! Люди проголодались, встануть, попросять їсти, а що я їм дам?

Ловка, бистра, вона встигала всюди. І гарячий смачний обід бував завжди приготовлений вчасно.

Я вже знав, що Дуся прийшла до партизанського загону в перші дні його організації, і шукав пагоди поговорити з нею.

Удень над лісом з'явились ворожі літаки. Вони скидали бомби скрізь, де тільки виявляли корову, коня чи сизуватий димок багаття! Хоч бомби вибухали десь далеко, куховарка хвилювалася за свій посуд.

— Вірите, як почую, що він гуде, окаянний, так у мене серце завмирає. Мене заб'є, інша куховарка знайдеться, а розбомбить посуд — не дістанемо вже такого. З Брянських лісів вожу його з собою.

— Що ти, Дусенько? — встряють у розмову партизани.— Як це можна, щоб тебе не стало? Та ми з голоду помремо.

— Нічого, Валентина варитиме.

— Ну, Валентина, звичайно, може,— погоджувались партизани,— але під твоїм наглядом, бо ти майстер своєї справи.

Куховарці подобались такі розмови, і вона під час обіду виловлювала з казанка жирніші шматки.

— їжте, голубчики, та сили набирайтесь. Скоро вам на завдання йти. їжте, я іще потім добавки дам.

Якось по обіді я сказав їй:

— Євдокіє Борисівно, хотілося б поговорити з вами.

— А ти що ж, у газету про мене писатимеш? Ну, приходь. Вечерю хлопцям роздам, буду вільною.

Минув день. Жевріло небо слабким відсвітом вечірньої зорі, цей відсвіт падав на тиху воду лісової річки, поблизу якої стояв замаскований курінь куховарки.

На розгорнутих кулях соломи вона поставила тарілку з спілими чорницями.

— Дівчата в лісі нарвали. Ціле відро принесли. Призволяй-ся. Завтра в обід варениками почастую.

Чорниці були соковиті й смачні.

— Що ж тобі розказувати? З чого починати? Родом з Сузем-ки, може, чув? Батько мій столярував, а мати, як і я, проста селянка. Тільки батька я ис пам'ятаю. Було мені півтора року, як він помер. А коли минуло сім літ, одвела мене мати до урядника, і я там дитину няньчила. А підросла, то вже і корову доїла, і хліб пекла, і по хазяйству поралась, одним словом — наймичкою стала.

Урядник давав мені щонеділі три копійки. Назбирала я грошей, пошила собі плаття в смужечку. Єдине й було воно в мене. Пізніше ходила робити на залізницю чорноробочою. І на лісопильному заводі, і в Донбасі працювала. Спочатку лебідчицею, а потім уже й на врубову машину стала. Приїхала я додому в гості і лишилася у своїх краях. Завідувала поштовим вагоном на лінії Трубчевськ — Суземка. Уже я була тоді заміжньою. Син у нас шести років. Жили з чоловіком добре. Коли це війна! Чоловік одразу пішов на фронт. Не знаю, чи живий він, чи, може, загинув де в бою. Нічого невідомо. Живу я у мами з синочком, чую: наші люди переховуються в лісах. Зв'язалася з ними. Стали до мене навідуватись партизани. Я їх і нагодую, і білизну їм виперу.

А почалося з того, що зайшов до нас у хату якийсь чоловік води напитися. Я в нього питаю: "Ви з оточення?"

"Так".

"Коли проходили через села, не чули, чи є де-небудь партизани? Якби знала я, де вони,— пішла б до них".

Помовчав він трохи та й каже: "Я партизан. Ми вже чули про тебе, оце я прийшов поговорити. Нам треба розвідницю. Я доповім командирові, і ми прийдемо до тебе в гості".

Через кілька днів приходять вони. А в мене мати старенька, забачила їх, та вже така рада!

Покійний Рева обійняв її за плечі та й питає: "Бабусю, багато літ прожила на світі?"

"Та вісімдесят уже є. Оце богу молюся, щоб він зберіг вас та щоб німця ви били... Молюсь..."

"Молись, бабусю, молись,— сміється Павло Рева.— Все одно ми переможемо".

Не вистачало хліба в партизанів — звертались вони до мене: "Дусю, чи не пішла б ти в розвідку до млина?"

"А чого ж,— кажу,— піду".

Все розвідала там: скільки хліба, хто охороняє, коли зручніше нападати. І хліб ми дістали. А тоді я заготовила партизанам масла. Ото поїду в села, зберу жінок, матерів, чиї сини та чоловіки в армії нашій, і почну їм говорити по-простому, що вже Червона Армія наближається, а нам треба німців у тилу бити. А хто ж їх тут битиме? Партизани. Отож треба допомагати, щоб було їм що їсти, щоб були вони дужі, бо слабому чоловікові німця не звоювати. Отак поговорю з людьми гарненько, і несуть вони, хто що має. Накладу я віз продуктів та й їду, а люди мене просять: "Ти, дочко, нас не забувай. Ми зіб'ємо ще свіженького масла. Хай тільки вони німців дужче громлять".

І ось видав мене сусіда.

Доставила я продукти партизанам, а з лісу колод на віз навалила та й везу. Був іще зі мною чоловік моєї сестри. їдемо ми, коли зустрічають нас поліцаї і німці: "Де були?"

"В ліс по дрова їздили..."

"Брешеш! — кричить поліцай.— Одвозпла харчі партизанам".

Було це п'ятого січня сорок другого року, добре запам'ятався мені цей день.

Сестриного чоловіка не роздягли, а з мене зняли валянки, пальто, верхнє, хустку. Зосталась я в самій сорочці. Тоді поліцай вдарив мене у плече прикладом: "Партизанка... мать-пе-ремать!"

ч<Яка ж я партизанка? Нічого не знаю. В ліс по дрова їздили".

Не повірили. Повели босу до села. Зайшли до моєї хати, стали забирати речі, а я не даю. Німець як ударив револьвером, так і помутилось мені в очах. А тоді давай бити мене по обличчю.

Моя старенька кинулась обороняти, а поліцай її в груди штовхнув.

"Йди геть, відьма стара!"

"Ой дочечко!" — кричить моя мати. А в мене з носа кров тече, з рота кров, рука звисає, наче не моя, а з очей хоч би ж сльозинка впала. Серце немовби закам'яніло.

Повели нас на розстріл. Сажнів за двадцять п'ять від дороги ліс. Я кажу зятеві тихенько: "Тікаймо".

А він мені відповідає: "Все одно тепер смерть. Пізно тікати".

"То хай краще на льоту куля уб'є. Бігтиму". І побігла я. Вони за мною. Я в болото провалилась, потім швидко вискочила і мчу далі. Вони стріляють по мені. Я чую, як свистять навколо мене кулі,і біжу, біжу. Уже я в лісі, а не спиняюсь. Думаю, може, гнатимуться. Чотири кілометри отак бігла аж до села Денисівки. Там була в мене знайома — Фрося Калени-кова. Як глянула вона, а я вся в крові, сорочка на мені посічена, — били ж вони мене люто. Рука вибита болить, не можу її підвести. Фрося, спасибі їй, знайшла одежину, покликала якусь бабу, і та мені руку вправила на місце. Я мало не зомліла — так було боляче.

Отож я врятувалась, а зятя вони вбили. Не послухав мене, може б, теж утік.

Потім приїхали за мною партизани Іванчиков і Черняков, забрали мене в Красну слободу до Сабурова. Навідалась я потім додому. Поліція вже виїхала з села. Зятя поховали. А мати, як уздріла мене, кинулась до мене, голосить: "Я ж думала, дитино, що тебе вже на світі нема".

Вона кричить. І сестри кричать. Лишилась я поки що вдома ноги лікувати. Пообмерзали вони в мене, коли боса ото по снігу бігла. Провідували мене Сабуров, Богатир, Петрушснко. Оцей Петрушснко був начальником оперативної частини. Одужала я та й зовсім пішла у загін.

Стояли ми якось у Селезівці. Я саме хліб пекла для партизанів, коли чую — стрілянина знялась. Бачу, лугом німці йдуть прямісінько до нашого штабу. Ой лихо! Я тоді мерщій хустку з себе, давай в неї хлібини класти. Вибігла на ґанок. Чую, хур-чить міна. Не встигла я й заховатись, як ударить мене повітрям... Не знаю, де хустка поділась, де мій хліб розкидало. Упала я, не пам'ятаю нічого. А коли прояснилось мені перед очима, обмацую себе, чи не поранена. Треба, думаю, втікати.

Вискочила за ворота, дивлюсь, наш їздовий Петро їде, кричить до мене: "Швидше лізь на воза!"

А я ніяк не вилізу. Схопив він мене за руку, витягнув до себе. Не встигли ми й десяти сажнів від'їхати — гукає мене Петрушенко: "Дусю, рятуй!"

Я до їздового: "Спиняй коней!"

А сама побігла до Петрушенка. Він наскочив на міну, лежить поранений. Притягли ми його з їздовим, поклали на воза й помчали. То він і тепер, як вип'є чарку, так і біжить до мене: "Дусю, ти моя рятівниця! Дай я тебе поцілую".

А я в рейдах найбільше дивлюсь за своїм хазяйством, щоб, бува, чого не загубити. І на хлопців ото кричу: "Чавунчик кинете — їсти не дам!" Бережуть. Все ціле.

До куреня влетів схвильований Рувим Петлах:

— Дусю, збирайся!

— Як? Знову в дорогу? Віриш,— звертається вона до мене,— сил нема. Ніч їдеш, вдень їжу вариш,— вибилась зі сну зовсім. Нумо, дівчата, швиденько складайте посуд.

Я вийшов з куреня, а через півгодини ми проти ночі вирушали в подальшу путь, бо за нами сунув набагато численніший ворог, і нам доводилось маневрувати, поки що не приймаючи бою.

Знову коні, воли і люди заповнили собою лісову дорогу.

НЕ СВІТЯТЬ НАМ ЗОРІ

Ми йдемо годину, другу, третю. І ось нам шлях перерізує така покручена річка, що її доводиться форсувати тричі. Летять бризки, хропуть, напружуючись, коні.

То там, то тут чути крик і лайку:

— Куди чіпляєшся? Хіба не бачиш, яка в мене кладь? Чи, може, хочеш, щоб я застряв тут з кіньми?

І партизани переходили річку вбрід. Деякі з них вибирали вози і гарби, де було впряжено волів.

— Важко,— попереджав погонич, але йому гаряче заперечували:

— Волам важко? Та ти що собі думаєш: віл — як кінь? Та один віл за трьох коней потягне. Сідаймо, хлопці! — І сідали. Воли витягали вкрай перевантажені вози і гарби на берег, щоб, пройшовши метрів з двадцять по сухому, знов пересікати річище.

На березі останньої затоки горіло яскраве багаття. В його освітленні було видно Дем'яна Сергійовича Коротченка, який, стоячи біля містка в гурті партизанів, керував переправою.

Місток розбитий. Легко звалитися з нього разом з кіньми у воду або застряти колесами в дірці. Та іншого виходу нема. Справа і зліва — топкий берег.

— Давай сюди! — гукає Дем'ян Сергійович до їздового, що виїжджає на місток, але виїжджає недобре.— Вліво верни, вліво!

їздовий смикає віжки, иервується. Коні б'ють копитами по настилу. Віз ось-ось може перекинутись.

— Розгубився,— спокійно говорить Дем'ян Сергійович і сам бере коней за обротьку.

— Не чіпайте! — кричить до нього ображений їздовий.— Виїду. Сам виїду!

Та Дем'ян Сергійович вже вивів його коней на дорогу і повернувся знову до містка.

— Верни вправо! — гукав він вже до іншого їздового.— Добре. Давай!

І так підвода за підводою, минаючи багаття, зникали в темному лісі, мов у льоху.

Звідси добре було видно ракети, що ними безперервно освітлювали німці поле, боячись, очевидно, нападу партизанів, і зеленаві спалахи яскраво відбивалися в скаламученій воді. Дорога якийсь час звивалась понад річкою, а тоді круто повернула вправо, і ми згодом опинились на невеликій галявині, зритій окопами. Поблизу стояла будівля з вибитими шибками, темна й тиха.

— Що за дім? — спитав якийсь партизан, а другий став йому пояснювати:

— Це казарма. Тут колись жили наші прикордонники. А зараз, як через місток перейдемо, почнеться вже земля Західної Білорусії. Ото бачиш, маячать хати? То село Бухча.

Ми йдемо цілу ніч, а на світанку спиняємось на привал біля річки Ствиги, поблизу села Колків. Цс район, де вже починаються Пінські болота.

Розвидняється. Небо похмуре. Накрапає дощ. Часом визирне сонце, та не встигне просушити й листя на деревах, як уже знову напливають густі хмари. Земля тут так насичена водою, що де не станеш — там і просочується з-під чобота.

От і знову шумить, наближається злива. Мокнуть коні. Мокнуть воли. Партизани ховаються під возами та під густим віттям кленів і дубів. Тільки куховарка Дуся, як і завжди, порається біля багаття, готуючи сніданок. І дивно, що жаркого полум'я не в силі погасити навіть такий дощ.

В обідню пору до нашого куреня завітав Дем'ян Сергійович Коротченко.

— Я оце думав,— сказав він, оглядаючи нас, і в очах його засвітилися веселі іскорки,— непогано було б написати від партизанів до Гітлера

листа на взірець того, що склали колись запорожці турецькому султанові. Ворога треба бити не тільки зброєю, а й сміхом. Ви подумайте над цим.

Розмова зайшла потім про горілий ліс, через який проходили ми вчора.

— А цс ж німці підпалюють свідомо,— сказав Дем'ян Сергійович,— боячись партизанів. Тільки для пожеж ці місця не підходящі. По-перше — болота, по-друге — мішаний ліс. Його запалити важко. Колись мені в Сибіру доводилося бачити, як горить тайга. А горить вона майже завжди. Пожежа захоплює величезні масиви. Що тоді робиться! Білки переплигують з дерева на дерево, табунами біжать дикі кабани. Пташки і звірі — все живе втікає від вогню. Пожежі в тайзі — страшне видовище.

Світлішає над лісом небо, з'являється сонце. Хтось з партизанів, попереджуючи, кричить:

— Воздух!

— Глянемо,— говорить Дем'ян Сергійович, вилізаючи з куреня. Десь гуде літак, гуде виразно, але його не видно за рясними кронами, з яких падають чисті, блискучі під сонцем краплі.

Увечері збираємось навколо багаття.

Секретар ЦК ЛКСМУ Микола Кузнецов починає партизанську пісню, що її вій чув у з'єднанні Сидора Ковпака. Сумний, журливий мотив лине в тихім вечорі й губиться десь у гущавині лісу. Охочий до пісні, підходить сюди Дем'ян Сергійович. З'являється згодом у своїй чорній бурці Сабуров, сідає на пеньку, курить люльку, слухає:

В чистом поле под ракитой, Где клубится по ночам туман, Эх, там лежит, там лежит зарытый, Там схоронен красный партизан.

Я сама героя провожала В дальний путь на славные дела. Боевую саблю подавала, Вороного коника вела.

Тихі стоять дерева. Тужно, немов дитя, кричить у гущавині невидима сова.

На траву, да на траву степную Он упал, простреленный в бою, За Советы, за страну родную Отдал жизнь геройскую свою.

Невимовною тугою пройнята мелодія пісні, що її люблять співати партизани на дозвіллі. Всю гіркоту, весь біль утрати вкладено в прості, правдиві, хвилюючі слова.

Хтось з присутніх згадав Павла Реву:

— Коли б живий був... Оце б вам компаньйон до пісні,— і партизан затягнув дзвінким голосом:

Ой гук, мати, гук, Де козаки йдуть...

Підхопили всі, і попливла вона, мелодійна й голосна, у темні хащі, віддаючись в них луною.

Біля вогню сушилися онучі, протряхала намочена дощем одежа. Тут же штабний фотокореспондент Лев Кумок варив у казанку гречану кашу і частував нею товаришів.

Мовчки під сосною в своїй кавказькій бурці сидів Олександр Сабуров, слухаючи пісні. А по той бік річки, де розташувалась артилерійська група Івана Картузова, теж горіли великі вогнища. Там хтось вигравав на гармонії.

КОСТЯНТИН ципко

Ми подружилися з ним з першого ж дня прильоту до партизанського з'єднання. Він допомагав нам у роботі, приносив завжди свіжі газети, брошури, інформував про партизанські новини, а на всі наші прохання розповісти нам щось про себе завжди скромно говорив:

"Хай потім. Хай колись. Ще встигнемо. Є у нас цікавий чоловік. З ним обов'язково треба вам зустрітися. Воює добре і агітатор зразковий..."

"А багато у вас агітаторів?"

"В окремих загонах чи в з'єднанні? — перепитав Костянтин Григорович.— Якщо в загонах, то деякі мають по тридцять-сорок душ. А коли брати все з'єднання — до 700 чоловік набереться. Це наші комуністи й комсомольці. Вони не тільки інформують бійців про успіхи Червоної Армії, а й часто провадять з ними бесіди, читають їм художні твори: "Війну і мир" Льва Толстого, "Євгенія Онєгіна" Пушкіна, "Мертві душі" Гоголя, "Тихий Дон" Шолохова, "Фронт" Корнійчука, вірші Павла Тичини, Максима Рильського, Бажана, Сосюри, Малишка й інших авторів. Партизани возять з собою ці книги і бережуть, щоб не замокли ні в болоті, ні під дощами. Я вас познайомлю з Федором Сокаренком. Це один з кращих наших агітаторів. В той же час він добрий воїн. На його особистому рахунку значиться шістдесят п'ять забитих гітлерівців, два пущених під укіс ешелони і 10 підірваних автомашин".

Та сьогодні ми вирішили поговорити з секретарем нарткомі-сії Костянтином Григоровичем Цинком.

— Ще встигнемо,— почав був відмовлятися, як завжди, але ми наполягали. Обрали місце для розмови під старою сосною.

— Я син робітника,— почав свою розповідь Костянтин Григорович,— народився в містечку Коропі на Чернігівщині, 1903 року. Тринадцятилітнім хлопцем пішов на завод, де робили мій батько і моя сестра. За Радянської влади здобув вищу освіту, працював спочатку в

редакції газети "Соціалістична Молдавія", потім редактором газети в Павлограді, а ще пізніше став заступником редактора дніпропетровської газети "Зоря". 23 червня 1941 року мене мобілізували в армію. Під Васильковом пас оточили німецькі танки. Ми прорвали кільце оточення і стали згодом на захист Києва. Багато бійців тоді подавали нам заяви про вступ до партії. Там же, на передовій, ми розглядали їхні заяви і в окопах видавали партквитки. Потім я занедужав. Довелося лягти в госпіталь. Хворий виїхав з Києва з якимсь медсанбатом. В районі Борисполя потрапили в оточення. Довелося кинути машини. Куди не поткнемось — скрізь нас зустрічають німці автоматним і кулеметним вогнем. Розбились ми на невеличкі групки. Сталось якось так, що я лишився один. Що ж мені робити? Бачу, в полі стоїть стіжок. Підійшов я туди, а там лежить боєць.

"Товаришу командир,— звертається він до мене.— Хай стемніє, будемо пробиратися разом".

Вночі перебрели через болото, наблизились до села. Зайшли в хату, поговорили. Хазяйка дає мені стареньку одежину й каже: "Переодягніться. Коли, бува, зайдуть німці, я скажу, що ви мій брат".

Так і зробили. Заліз я на піч. Входять солдати, побачили мене, допитуються через перекладача: "Хто це?"

"Брат мій,— пояснює селянка, а сама стоїть бліда, перелякана.— Занедужав".

"Злазь!" — наказує німець.

Я зліз. Ноги в мене хворі.

"Воїн?" — питає.

"Ні",— кажу.

Почали вони мене обшукувати. А партквиток я свій заховав так, що знайти його не легко. "Ком!"

Забрали мене, забрали чоловік шістдесят селян, погнали до Нової Басані в табір. А там уже було немало полонених. Табір німці влаштували на базарному майдані, поставили вишки з кулеметами, день і ніч вартують.

Минає день, минає другий, минає й третій. їсти нам не дають. Ходити нам не вільно. Поставлять на коліна, і так з ранку до ночі стій. Хто підвівся на ноги — в того стріляють. Не забуду німця! Рудий, мордатий, ходив між нами, полоненими, бив гумовою палицею й вигукував: "Рус сволоч! Рус швайн!"

Тільки на четвертий день дали нам по три сирих картоплини та погнали з Нової Басані до Глаголева. Табір тут був розташований серед поля. І знову три дні не давали нам їсти, а на четвертий припало кожному по сто грамів дохлої конини.

Полонених тут мучили. Часом обіллють водою чи в канаву брудну заженуть і регочуться. Або запряжуть у віз кілька чоловік, тоді сяде на той віз німець, поганяє палицею людей, мов коней, а інші стоять, потішаються та фотографують. А то ще, бува, прийде офіцер, жбурне дві-три картоплини і стежить, як зголоднілі люди кидаються за тією картоплею, давлять одне одного, виривають з рук, сваряться. А він стоїть, ситий, виголений, посміхається. Часом падає дощ осінній. Сховатися нема куди. На ранок вся одежа на тобі обмерзає. Зуб на зуб не попадає від холоду. Почалися в таборі інфекційні хвороби, гинули від них сотні людей. Пам'ятаю один день. Сідає сонце. Небо таке багряне, вмираюче. Полонені стоять на колінах. І ось невідомо хто перший затягнув пісню:

Ревуть, стогнуть гори-хвилі В синесенькім морі. Плачуть, тужать козаченьки В німецькій неволі.

Пісню підхопили сотні голосів. Скільки на світі житиму — не забуду цієї картини. Ніколи й ніде не чув я, щоб так співали, як співали в той день наші полонені.

Ми ждали: ось застрочать по нас з вишок кулемети. Та — однаково. Пісні, що народилася так стихійно, не вдалося б тоді придушити нічим. Незважаючи ні на який вогонь, ні на які жертви, її все одно доспівали б до кінця. Але на вишках було тихо. Ані кулеметних, ані гвинтівочних пострілів. Здавалося, німці розгубились. Вони тільки дивились і слухали. Слухали й мовчали, не знаючи, як їм діяти. Пісню доспівали до кінця. Знову в таборі стало тихо.

Звідси нас погнали на Бориспільський аеродром, де був ще більший табір. Тут варили нам баланду — висівки з укропом. Такого добра припадало по одній склянці на день. Хліба не давали.

Пам'ятаю, на аеродромі стояла вантажна машина, а на ній кулемет. Захотілося німцеві його пристріляти — і він дав кілька черг по нас.

Тут же відібрали євреїв чоловік з двадцять п'ять. Німці роз-дягли їх і примусили копати собі яму. Була серед них одна жінка — зовсім сива, старенька, в полотняній сорочці.

Падав дощ, брався ожеледдю, а вони все копали. Копали аж до вечора. А потім їх поставили над ямою й на очах у всіх полонених розстріляли.

Жили ми під голим небом, спали на мокрій землі, хоч поблизу стояли ожереди соломи, але нам не дозволяли взяти звідти й віхтика. Почали ми тоді самі собі рити могилки, все-таки в них затишніше лежати, не так проймає холодний вітер. Поробилися ми злими. Німці вже боялися заходити всередину табору. Якось ВІЮЧІ до моєї ямки підліз боєць.

"Я,— каже,— хочу з вами порадитись".

"В чому справа?" — питаю його.

"Ми збираємося тікати. Все одно нам смерть. То краще умирати на волі. А може, ще врятуємось... Послали оце мене розпитати, куди нам краще йти: чи на Дніпропетровщину, чи, може, податися додому, в Донбас".

Я їх розрадив і вказав інший шлях.

"На Десну,— кажу,— йдіть, хлопці, потім доберетесь до Остра, а звідти путь держіть на Брянські ліси, там, напевне, вже діють партизани".

А потім я й сам вирішив утікати. Підібрав собі земляка з Чернігівщини, питаюся в нього: "Де робив?"

"Вантажником був на пароплаві".

Я бачу, що він криється від мене.

"Ти не вантажник,— кажу йому.— Не бійся. Говори правду, де робив до війни?"

"Я лейтенант, член партії, Варізко Григорій".

"Ну, і я член партії",— признався йому. Отак ми познайомились і стали готуватися до втечі. Скоро трапилася й нагода. Переганяли нас з Борисполя до Дарниці.

Моєму напарникові пощастило втекти. Оце тижнів два тому я зустрівся з ним у партизанському загоні. Зараз він командує взводом. У Дарниці тоді жили ми недовго. Пороздягали нас німці, пороззували та й погнали до Києва.

Падав сніг, а ми йшли босі, в гімнастерках та в сорочках.

Уже пристань близько, а я зовсім охляв. Коли б це сталося на полі, може б, там німці вбили, а тут тільки стьобнули двічі нагаєм. Німець хотів мене застрелити, але за мене заступилися полонені: "Не вбивайте його! Він буде йти".

Взяли мене товариші під руки, повели.

На Керосинній вулиці нас розмістили в гаражі, а на другий день я звідти втік. Жити в Києві було небезпечно, і я пішов до понтонного мосту. Документів же ніяких. Довідуюсь: біля

Дніпра баркасами перевозять людей на той бік за десять карбованців. А в мене ні копійки грошей.

Все ж таки вліз я в той баркас, переправився через Дніпро, дійшов до Броварів. Спекли мені тут люди картоплі. А в Ди-мерці жив я два тижні, почував, що далі йти не зможу. Сил нема. Один дідок мені каже: "Мученик ти, а не жилець на цім світі, куди тобі отакому добиратися в Бобровицю? Сусіда мій туди їде, я попрошу, щоб він тебе підвіз".

У Бобровиці зліз я біля лікарні з ґаночком. Троє приступців там усього, а я ніяк на них не зійду, хоч рачки лізь. Та, на моє щастя, вийшла сюди лікарка Ольга Василівна Хован.

Поговорив з нею. Погодилась мене прийняти.

Минуло два дні. Я весь опух. Все гірше стає мені й гірше. Якось лежу в палаті і чую, як в коридорі одна санітарка питає в другої: "Як твій чорний дід, ще не помер?"

"Дихає. Та, мабуть, скоро понесуть його на кладовище".

Це вони так про мене говорять. І я боровся з смертю щось місяців з п'ять.

Інколи навідувались сюди німці, але в нашу палату не заходили, бо на дверях була табличка: "Смертники. Тиф". Пере-міг-таки я хворобу, почав одужувати, став ходити на милицях.

Одного разу запрошує мене до себе в кабінет лікарка. Не та, що тоді зустріла мене біля ґанку, а інша, Тамара Олександрівна, й питає: "Ципко, скажи, ти комуніст?"

Я подумав і признався їй.

"Я теж комуністка,— каже вона мені,— з Києва. Там жила, там працювала".

З цього дня вона стала потай приносити мені листівки, інформувала про новини. Ото часом оглядає мої ноги і шепоче: "Ципко, наші наступають".

Одного дня передала мені місцеву газетку з статтею про земельну реформу. Лежав у нашій палаті дід. Почав я читати цю статтю вголос. Говорилося в ній, що землі селянинові зараз не можна дати, бо в нього й інвентаря нема, і нема куди зерно ховати.

Коли я прочитав з тієї статті, що український селянин не вміє самостійно господарювати,— бачу, мій дід зовсім розсердився.

"Як? — перепитує він.— Як там написано? Хазяйнувати я не вмію? Ану ще прочитай". Я прочитав.

"Отак,— сказав тоді він обурено,— з діда-прадіда біля землі робимо, які врожаї збирали в колгоспі, а тепер не вміємо. У німця треба вчитися, як нам на своїй землі хазяйнувати!.. Тьху на твою реформу, таку дурну! — і дід вилаявся міцним словом.— Годі, не читай. І слухати більше не хочу".

Повідомлялося в тій газеті про повішених за спекуляцію.

"А що вони робили?" — спитав мене дід.

Я подумав і сказав: "Квитки перепродували в кіно".

Отак навіть німецькі газети ми використовували і провадили свою роботу.

Одужав я зовсім. Викликала мене до себе Ольга Василівна: "Ну, Ципко, що мені з вами робити? Тримати вас тут стає небезпечно. Документів у вас ніяких. Ми дамо вам довідку, що ви військовополонений і лікувались у нас".

З цією довідкою я й пішов з лікарні.

Побував у своїх краях, відвідав родичів і через них налагодив зв'язок з партизанами. На хуторі Рихлах вперше зустрівся з Сабуровим і Богатирем, які йшли рейдом з Брянських лісів на Україну.

Вони мене розпитали, хто я, звідки, чи зберіг свій партійний квиток.

"Зберіг",— кажу. "Покажи".

Я розпоров черевик і вийняв з-під підошви свої документи. З того дня став я партизаном.

Може, цікавитимуть вас деякі цифри? — спитав мене Костянтин Григорович, розкриваючи свій зошит.— Ось тільки за рейд з Брянських лісів 'на Україну партизанами нашого з'єднання знищено 18 000 німців, пущено під укіс 119 ешелонів з живою силою і технікою, причому розтрощено 2265 вагонів, зірвано 106 залізничних і шосейних мостів, розгромлено 75 німецьких складів, збито 4 літаки, виведено з ладу 9 бронемашин і танків *. Цифр багато. Я не буду їх вам всі перечитувати, хіба ще скажу. Партизанами нашого з'єднання захоплено в цей час 8 мінометів, 82 кулемети, 8 автомашин, багато автоматів, гвинтівок, патронів. Під час рейду ми надрукували і розповсюдили газет і листівок 401 725 примірників, роздали населенню хліба, захопленого в німців, 95 200 пудів.

* За весь час дій з 1 листопада 1941 р. по 1 березня 1944 р. партизанами з'єднання генерал-майора Сабурова розгромлено 61 гарнізон противника, 29 комендатур і жандармських управлінь, пущено під укіс 377 ворожих ешелонів, знищено 36 578 солдатів і офіцерів противника, поранено 9299 і взято в полон — 561 чоловіка.

Масово-політичну роботу провадили ми не тільки серед партизанів, але і в навколишніх селах. Наведу хоч би такий приклад. Тільки в нашому загоні імені 24-річчя РСЧА ми мали 46 агітаторів. Є в нас диверсійна група, якою командує політ-рук Булатников. При переході на операцію за тридцять днів ними проведено 229 бесід серед населення Олевського, Лугин-ського, Чеповецького, Малинського, Радомишльського і Коро-стенського районів. Крім цього, регулярно ми передаємо зведення Радінформбюро. Люди в радіусі наших дій добре поінформовані, що робиться в світі. До нас іде молодь, поповнює наші лави.

Ви вже знаєте, як організувався загін. Тоді були одиниці, а зараз це сила. З'єднання Сабурова виділило з себе загони, які згодом теж виросли на великі з'єднання.

Найбільшим, звичайно, є з'єднання генерал-майора Сабурова, яке складається з дванадцяти загонів, що діють в різних областях України.

Дощ уже давно перестав. Світило сонце. Ми пішли до річки. Вода помітно прибувала і місцями вже виходила з берегів. Зубний лікар Вилеток разом із складачем Голуб'євим рибальською сіттю ловили під берегом раків, а за ними стежили партизани.

— Під корчі давай,— радили вони,— під корчами добрий улов буде.

— Навіщо вам корчі? — заперечували інші.— Тільки сітку порвете. Краще затягніть там, де кропивка. Може, карася піймаєте, а може, добру щуку.

— Не треба нам щуки,— відповідали рибалки.— Нам треба раків,— і тягли сіть далі.

Над лісом, де розташувався наш табір, літали вже не "фоке-вульфи", як раніше, а двомоторні бомбардувальники. Не виявивши партизанів, вони почали скидати бомби на тихе, загублене серед лісів село Колки, де не було жодної душі. Ми чули виразні вибухи і, хоч не бачили за деревами рясних пожеж, та знали, що село горить, бо звідти приносили вітри ядучий дим. Багато ворожих бомб розірвалося в болотах, жахаючи мирних жаб.

Надвечір прибули гінці з пакетами від Артюхова і комбата Іванова.

ПРО ЩО ПИСАЛИ КОМАНДИРИ

Генерал-майору тов. Сабурову. Надсилаємо вам дані від товариша Нирка.

Донесення.

Доводимо до вашого відома, що знаходимось у своєму районі— Рубіж, Марковське, Дубрава. Дії загону — диверсійними групами. Повідомляємо, що нами з 25/УІ 43 р. по 7/УІІ 43 р. пущено під укіс військовий ешелон з танками і гарматами. Пошкоджено шістдесят вагонів і паровоз. Висаджено в повітря десять автомашин і одну танкетку. Знищено до 900 німців. Зв'язку з своїм з'єднанням не маємо.

Повідомляємо також про свій район (Лельчицький). Його повністю спалено, за винятком Буйновичів, де розташувався їхній штаб пересування.

У Стодоличах зганяють все населення, яке ловлять по лісах. У районі вбито і взято в полон до 600 мирних жителів. У селі Дубницькі хутори стоїть батальйон німців, використовують наш аеродром. Перевозять літаками поранених, а також м'ясо, а решту худоби женуть у напрямку Турова, Петрикова і Мозиря.

В Буйновичах зігнали всіх жителів, спійманих у лісі, й загнали в хати. Стариків убивають зразу. Головний рух машин — по битих шляхах: Буйновичі — Острожаика, Стодоличі — Буй-новичі, Злодін — Ветвиця — Симоничі. На Лельчиці рух малий. По боротьбі з партизанами тут, у районі, й за Прип'яттю діє 8-а збірна армія німців.

Штаби: Буйновичі, Стодоличі і пересувний штаб — у Скри-галові.

Загонів Таратути і Коліченка не знайшов. Є чутки, що загін Коліченка розбився па невеликі групи і блукає в лісах.

Тов. Нирко просить вас надіслати йому рацію і радистку. Я знаходжуся між с. Тонежем кДапилевичами. Влаштовуєм засідки, мінуємо дороги, по яких рухається противник. Провели три бої. Маємо втрати — чотирьох забитих і поранених. За цей період часу нами знищено 13 вантажних і 1 легкова автомашини, забито 216 гітлерівців, поранено 56. Останній бій вели на дорозі між селами Боровим і Мілошевичами з автоколоною німців СС.

Підірвали мінами дві автомашини, ще одну підбили з протитанкової рушниці і одну розстріляли. У цьому бою нами знищено 75 есесівців. Втрат не маю. Противник забирає всю худобу, спалює села, а народ — частину розстрілює, а більшість жене з собою.

З харчуванням у нас дуже скрутно. Нема ні хліба, ні м'яса. Збираю бійців, які відбилися від інших з'єднань, і направляю їх до свого загону.

Взвод товариша Темірова .уже п'ять днів знаходиться у нас.

Двом нашим бійцям потрібна хірургічна допомога, але в загонах, які стоять по сусідству з нами, хірургів немає.

Командир пі з ім. Будьонного Артюхов

* * *

Гонець від комбата Іванова вручив Сабурову дані розвідки від 11/УІІ 43 року:

"Противник за національним складом: німці, мадьяри, козаки, словаки. Разом з ними діє і поліція. За неповними поки що відомостями, противник являє собою 8-му армію, яка веде боротьбу водночас і за річкою Прип'яттю.

Противник займає населені пункти: Буйновичі, Злодін, Борове, Стодоличі, Дубницькі хутори. Його кількість і озброєння ще не встановлено. Раніше зайняті населені пункти — Іванова слобода, Симоиовичі, Картеничі, Марковські хутори — противник, спаливши, залишив і 7—8/VII 43 р. на автомашинах вибув у напрямі міста Олевська. Противник користується нашим аеродромом в районі хуторів Дубницьких. З навколишніх сіл і лісів німці виводять і розстрілюють мирних жителів, а також вивозять худобу на автомашинах і транспортних літаках.

Великий рух автомашин помічається на дорогах Злодін — Стодоличі, Дубницькі — Борове, Борове — Олевськ. 9/УІІ 43 р. з хуторів Дубницьких на Борове проїхало 100 автомашин.

Помічник нач. штабу Долбін"

* * *

Сабуров запалив люльку. Сьогодні його щось морозить, і він, накинувши на плечі чорну бурку, ходить між деревами похмурий, замислений.

Над головою обложне небо. Мабуть, знову сіятиме дощ. Сабуров завертає згодом до нашого куреня, сідає на повалену бурею осичину.

— Неправильно воюєм,— говорить він.— Ніч не спав, все думав. Іншими стали умови війни, треба й нам змінювати тактику боїв. Знищити, припустімо, рейки. Йому треба ці рейки звідкись привезти або зробити. Вивести з ладу паровоз... ану, збудуй його! Це складніше, аніж випустити новий танк. Зірвати міст або звалити під укіс ешелон з технікою чи живою силою... Тут загинуть одразу сотні і тисячі їх. Паралізувати залізниці і шосейні шляхи — ефект від цього буде більшим і дошкульнішим, ніж від розгрому якоїсь комендатури чи гарнізону.— Сабуров набив у люльку тютюну й продовжував: — Правда, ми

дошкуляємо німцям здорово, так часом дошкуляємо, що вони спокійно не можуть пройти навіть повз могили партизанські. В однім селі відкопали останки партизана, розрубали на частки й порозкидали. Питаю я бабусю: "Ось ти, старенька, скажи, як це розуміти?" А вона мені й відповідає: "Що ж тут розуміти? Адже живого партизана їм не спіймати, а злість у них велика. От вони хоч над мертвим поглумляться".

Степан Лесін підвів Сабурову осідланого Чардаша. Куди поїхав командир — ми не знали. Повернувся тільки надвечір.

— Що новенького? — спитали ми в нього.

— Ану їх!..— вилаявся Олександр Миколайович, запалюючи від багаття свою незмінну супутницю люльку.— Зустрів наволоч. Не можу з ними спокійно розмовляти! Заїхав у хутір Дубки. Бачу, в лісі вогонь горить. Підкликав я старого. Хитрий, чорт. Мабуть, сини в Бандери або у Бульби. Питаю в нього: "Які хутори поблизу?"

А він починає мені голову морочити: "Чоловік я неписьменний, живу в лісі. Що я знаю? Нічого я не знаю. Коли б ви мене запитали, де кум Іван живе, чи сват Петро, чи свояк Василь,— це я знаю. І хату покажу, а які села... Звідки ж мені, темному чоловікові, знати?"

"Ні, старий, ти знаєш, та не хочеш говорити!"

"Що ви, туваришу? Як це можна? Ви Ж не німці. Ви ж наші товариші".

"Ну, добре,— кажу,— а що це за вогонь там у тебе?"

"Кабана смалю. Так собі кабанчик. Ото ваші партизани двох у мене забрали, а третій, кажуть, хай тобі буде. Спасибі, лишили мені одного, то я оце заколов. Діти м'яса просять, а м'яса нема".

"Чому ж ти бичка не зарізав?" — питаю в нього. А він сміється: "Бичок... До бичка ще прийде черга. Я так міркую, коли мені зоставили партизани кабанчика і сказали: "Хай тобі буде третій..." Двох, значить, взяли, а цього лишили для сім'ї на харч, то я й вирішив його заколоти".

Питаю в нього: "Куди дорога оця веде?"

"Хіба я знаю? Дорога, та і все, а куди вона виведе, хто ж його знає... Не ходив я по ній. У лісі живу, нікого не бачу".

Мені було відомо, що ця дорога замінована, але я вирішив перевірити в старого, що він мені скаже: "їздити по ній можна?"

"Раз дорога є — значить можна. На те вона й дорога, щоб по ній їздити".

"А що то за хлопчину поховали вчора у селищі? Забито його чи своєю смертю помер?"

"У селищі? Та де там! Підірвався на оцій дорозі, на міну наскочив. Хороший хлопчина був — і нема. Поховали".

"А говорив, що не знаєш. Значить, дорога замінована?"

"Хто ж його знає... Коли хлопець підірвався, то, мабуть, міни є. Я чоловік темний. Живу собі в лісі, нікуди не ходжу".

"Так ось що, діду,— кажу йому,— чоловік ти недобрий. Ну, послухався б я тебе, поїхали б ми цією дорогою, підірвалися б на міні. А підірвалися б не всі. Може, хтось живим лишився та повернувся до тебе. Як ти гадаєш, що б він тобі зробив?"

"Це так... Кому що, а нам — відповідай. Німця бійся, бо він б'є. Вас... Я не кажу, туваришу, що боюсь. Ви люди наші. Бач, і кабанчика мені лишили".

"А худоби в тебе багато?"

"Де та худоба? Ну, є там трохи".

"Голів з тридцять буде чи більше?"

"Хіба я вмію лічити? Я чоловік темний. Ходить худоба, а скільки там її ходить — на те я не обучений".

"Як же ти не боїшся тут жити? Німці близько, ь Дзержин-ському, знайдуть твоїх корів, заберуть".

Він сміється: "Нема... у Дзержинському німців нема. Два дні тому були, а зараз нема". •

"Еге, а ти ж, діду, казав, що нікуди не ходиш, навіть не знаєш, які поблизу села й хутори. А про це, бач, чув, що німців там нема".

"Не сам я дізнався, люди сказали".

"А ти, старий, не знаєш, де б хороші жорна дістати? У нас є зерно, треба борошна змолоти. Не чув, є тут десь поблизу млин?"

"Поблизу нема. Був млин кілометрів за вісімнадцять звідси, так його німці на тім тижні розбомбили". "Точно. І про це знаєш?"

"Люди... Все від людей чую. Ви, товариші, може, чорниць хочете? Мої дівчата в лісі нарвали". І він махнув рукою до густих кущів. Одразу звідти вийшли дві дівки.

"Почастуйте, дочки, туваришів ягідьми".

Я відмовився від частування, відмовилися й мої товариші. Дівки мовчать. Ні посмішки, ні привітного слова.

"А все-таки, старий, недобрий ти чоловік".

"Не знаю, звідки мені знати? Темний я, не обучений".

Бачу, хитрий гад. Зайди до нього сам, він тобі ножа всадить у спину. Не люблю! Живуть, як поміщики. По тридцять-сорок голів худоби мають.

Поїхав я з двору, а він став, бороду отак підняв і дивиться. А біля нього стара. Поки з очей ми не зникли, все стояли вони та дивилися нам услід.

Сабуров ще раз набив свою люльку, припалив з обгорілої гілочки, ліг на траву, що її приніс їздовий коням на ніч.

До багаття збиралися партизани. Хтось із них розповів анекдот, і тоді Сабуров, виблискуючи очима й пахкаючи люлькою, весело спитав в одного з бійців:

— А ти на тигра полював?

— Ні, товаришу генерал-майор, не доводилось. Я їх тільки на картинках бачив, коли до школи ходив. А ви полювали?

— Я? Ні. А в мене був приятель, так він так робив: брав дикт, молоток і йшов до того місця, де тигри водилися. Сяде в засідці й чекає. Ось з'являється звір, іде, скрадається, а потім як плигне, а мисливець йому дикт наперед, а кігті в тигра, знаєш, які гострі, так і пронижуть той

дикт наскрізь. А мисливцеві цього тільки й треба. Він тоді швиденько молотком ті кігті позагинає — і тигр спійманий...

Біля багаття вибухає дружний сміх:

— Ото наука! От, Степане, попробувати б тобі такого полювання.

— Куди вже мені на тигра... Я краще на фріца полюватиму. Це діло вірніше.

Довго не вщухають біля багаття жарти і сміх.

— Ну, а що новенького ви мені розкажете? — звернувся Сабуров до бійців, оглядаючи їх у відсвітах багаття.

— А ви чули, товаришу генерал-майор,— озивається партизан, який сидить під сосною,— чули, в Семеновичах мадьяри, щоб підійти до куренів та захопити там людей, переодягаються в спідниці, пов'язуються хустками, як баби. Наші партизани піймали одного, спустили йому спідницю, а там штани...

— А в Дубровських хуторах,— повідомляє другий,— до куренів прийшли два бандерівці з червоними стрічками на картузах. "Ми,— кажуть,— партизани, відбилися від обозу".— "А з якого ж ви загону? — питаються в них люди.— Хто у вас командир? Який він з себе?" Вони й заплутались. Так селяни обеззброїли їх та й повбивали в лісі.

— Наші хлопці прибули оце з села Майданів Коппщанських, то розказують, як німці дітей збирали та кидали живими в Уборть. Дитя захлинається у воді, а вони стоять на березі, регочуть та знімають все те фотоапаратами.

Було вже пізно, але партизани не розходились. Хтось підкинув у багаття сухих дров і смолистої хвої. Спалахнуло жарке полум'я. Ще густішою від того стала навколишня темрява.

У СЕЛІХРАПУНІ

Сьогодні ми перебралися з лісу до села. Ранок ясний. В одному з дворів перед хатою, де на ґанку висить дощечка з написом "Висипний тиф", розцвіли маки, цвітуть гарбузи, кріп, золотоголові соняшники.

Як приємно дивитися на це все після тривалого перебування в лісі, де, крім цяточки неба в просвіті верховіть, не видно нічого.

А тут який простір! Яка широчінь!

Жита, галявини з рідкими дубами, сінокоси, прекрасна річка, чиста і прозора.

Зараз у селі лишилося кілька хат, але людей не видно. Люди ще й досі живуть у куренях і навідуються сюди переважно вночі.

Наш курінь стоїть під дубом над самісінькою водою. Поблизу на селянському подвір'ї в наметах розмістилися Сабуров і Богатир.

Під старими берестами горить багаття. Куховар Сашко готує обід. А поки звариться страва, він підходить до нашого куреня закурити. Кузьма Дубина дістає листки тютюну і тут же, на пеньку, кришить їх, як локшину. Сашко з заздрістю дивиться на фінку:

— Такий ніж мені б пригодився. А то пішли ми в Стодоличі на операцію. Я ходжу по кімнаті, а під столом німець сидить. Я його не бачу, бо темно. А тоді він мене хап за ногу, хотів, мабуть, перечепити. Коли б була у мене фінка, я б із ним швидко покінчив.

Закипіла страва, полилась на вогонь, і Сашко, як вихор, помчав до берестів.

Згодом прийшов сюди Сабуров. Супроводжував його дід Василь Омелянович Гайневич, високий, босий, не по літах рухливий. Живе він у лісі, а оце прийшов до села та й зустрів тут партизанів. Як же не погомоніти з ними?

— Ну, скажіть... Де ви бачили? О!..— Дід сплескував по-жіночому руками, хитав головою.— Ви послухайте,— звертався він до всіх присутніх, оглядаючи кожного бистрими й розумними очима.— Ви тільки послухайте. Іду я житом, а товариш начальник ідуть стежкою, забачили мене та й питають: "Чого топчеш жито?" Я кажу їм: "Своє топчу".— "Однаково, не по-хазяйському", їй-бо, не брешу. Ну, де ви бачили такого чоловіка? Ах, і начальник! Ах, справедлива душа! А знаєте, я ще одного начальника зустрічав. Ковпака... Може, чули? Сидір Артемович Ковпак. Ай-яй, що за людина! Грав я йому на скрипці, а він притупував. Ух, начальник! Спиртом мене частував.

— А що, діду, добра риба водиться в цій річці? — спитав Сабуров.

— Соми є, щуки є. Та я для вас нічого не пошкодую. За-хисники-ізбавителі... Начальники...— І дід хитав головою, сплескував знову руками.— Я сам воював з германом ще в ту війну, миколаївську. Ото ідуть германи, а ми, руські солдати, пух, пух! В атаку! Ура! Бий! А вони й руки вгору. Ага, наша бере. А тепер якесь іродове плем'я. Жінок убивають, дітей убивають, палять... Заговорився. Ой заговорився, а начальники рибки хотять. Наловлю. Сьогодні ж наловлю і принесу. Ай-яй, товариш начальник: "Не топчи,— каже,— жита". Ух, хазяїн! Ух, людина! Ще Ковпак голова... то, скажу я вам, голова! — І дід виструнчився, як солдат, за всіма правилами старовинної муштри, козирнув Сабурову й пішов до лісу.

В обідню пору Сабурова відвідав мінер Семен Петрович Міиєєв.

Він прилетів до з'єднання разом із своєю дружиною Клав-дією Семенівною на кілька днів раніше від нас. Дружина його теж мінер. Семен Петрович за освітою інженер-механік. На фронті з перших днів. Він воював під Москвою і Маріуполем, відстоював Сталінград. Ми познайомилися з ним під час переходів. На одному з привалів Семен Петрович згадував про своє недавнє бойове минуле:

— Одного разу в наступ пішли моряки. Холод пекельний, а вони поскидали шинелі, вушанки, одягли червонофлотські бушлати, безкозирки і рушили через затоку Азовського моря на Маріуполь. Тільки стрічки розвіваються під вітром. І не можна подумати, що то вони в бій ідуть, бо той на гітарі грає, той на гармонії. А той на повний голос співає пісню. То був незабутній наступ. Німці відкрили по них нещадний вогонь, а моряки йдуть, а пісня наростає. Це була така психічна атака, що її противник не витримав.

Розповідав Семен Петрович і про Сталінград:

— Там ми для наших танків розчищали шлях, розміновували поля. Танк мчить, а ми на ньому. Кулі так і свистять — аж всього тебе немовби током проймає. Тоді думав: "Не повернуся з бою". Багато моїх товаришів загинуло, а я лишився навіть не пораненим.

Все це пригадалося мені зараз, коли я побачив високого стрункого капітана Мінєєва, який, підійшовши до берестів, привітався з генерал-майором і відразу почав йому доповідати:

— Вчора мною виявлена і знешкоджена міна.

— Не треба ризикувати, капітане,— попередив його Сабуров.— Міни підривайте.

— Шкода толу. Тол завжди знадобиться нам.

— Розумію, але наші міни саморобні, партизанські, обережніше з ними поводьтесь. Здається, більшість з них поставлено так, що розмінувати їх неможливо.

— Я розміную, аби тільки знайшов. Дозвольте йти?

— Ідіть, але ще раз застерігаю: будьте обережними. Прийшла потім до Сабурова Федора Борисівна Попович,

принесла в кошику чорниць і грудку нещодавно збитого масла.

— Хочу у вас запитати,— звернулася вона до Олександра Миколайовича.— Чи можна вже нам з куренів до села перебиратися?

— Можна.

Старенька сіла на колодках і несподівано заплакала:

— Був у мене син, була в нього дружина, дітки. Одному хлопчикові дев'ять літ, а другому шість. Убили їх німці. Наскочили в село несподівано. Я побігла до льоху, а син з жінкою та дітьми в засипану криницю вскочив. Ще сусідських п'ятеро теж там заховалися. Знайшов їх німець, повбивав... дев'ять душ...

— Чи правда, бабусю,— питав Сабуров,— що коли зозуля вночі кує, то добрий буде рік?

— А кує! Вночі. У курені ми живем... Сама чула — кує! А я думаю — то мій синочок прилітає і вість мені подає. Син мій молодший у партизанах. Слухаю я зозулю, а сама плачу, плачу...

Поруч Федори Борисівни сидить молода, років дев'ятнадцяти, Ніна Попович у полотняній вишиваній сорочці, пов'язана хусткою. На шиї в дівчини кілька разків кольорового намиста.

— Заміж вийшла? — спитав у неї Сабуров.

— Де там про заміжжя думати,— посміхнулась, червоніючи, Ніна.— Коби живій лишитися. І днюємо, і ночуємо в куренях.

— А хлопці добрі є? Гуляєш з ними?

— Були, та пішли в партизани.

— У неї тепер клопоту й без хлопців,— сказала Федора Борисівна.— її мати працювала депутатом сільської Ради, а німці її вбили. Зосталось шестеро діток. Треба їм лад дати, дітям.

— Шестеро діток? — перепитав Сабуров, і обличчя його похмурніло. — Дати їм полотна з парашута. Нехай дітям пошиють сорочки та платтячка.

Сюди ж згодом прийшли чоловіки з хутора Вільї. Вожаком був у них Хомич Семен, високий, років під п'ятдесят, селянин з бистрими очима, що, як вогники, світились з-під його густих насуплених брів. Разом із ним прибув на побачення з Сабуровим вусатий червонощокий чоловік у полотняних, в обтяжку, штанях, у полотняній сорочці. На ногах замість чобіт були в нього новенькі, недавно сплетені личаки.

— Маємо, товаришу начальник, до вас діло,— почав Хомич, витягнувши з кишені піджака дрібно списаний листочок.— Зібралося вже нас тридцять шість чоловік. Всі тут вони записані. Всі хотять бути партизанами. Є в нас гранат... три штуки, гвинтівка, та ще маємо одного коня. Прийшли оце, товаришу начальник, може, допоможете. Зброї б нам і коней іще хоч би з парочку.

— Воюватимете?

— Будемо. Всі згодні, всі, кого тут записано.

— А що ж вам німець зробив, що ви з ним збираєтеся воювати?

— Німець? — перепитав Хомич, і сині очі його спалахнули гнівом.— Людей б'є, жінок б'є. Дітей у вогонь кидає, в річках топить. Немає нам життя, доки він тут. Людина, коли вона не в партизанах, наче з заплющеними очима. Нічого їй не видно. Бродить по землі, як тінь. А партизанові світ ясніє. Хочемо бути партизанами!

— А де ти робив до війни? — поцікавився генерал-майор, оглядаючи Хомича.

— Був головою сільради у Вільї, а потім в цьому селі робив, у Храпуні.

— Значить, воювати будете?

— Будемо! Тільки б зброї нам і коней.

Чутка, що в селі Храпуні стоять партизани, швидко рознеслася по куренях. З лісу приходили жінки й дівчата, приносили молоко, горнятка сметани, просили:

— Коби ви, товариші, побули в селі, поки ми хліб зберемо, а то без вас дуже боязко.

Далеко десь пролунав вибух.

— Що це? — сполошилися відразу жінки, ладні вже бігти до лісу. Та їх заспокоїв Сабуров:

— То наші партизани підривають міни.

З кошиками, повними чорниць, несміливо підходили босоногі діти. Допитливо розглядали вони присутніх і соромились брати ласощі, якими частувала їх медсестра Дуся Коновалова. В обід на подвір'я, де жив комісар, якийсь селянин привів пару молодих воликів.

— Товаришу начальник,— звернувся він до Богатиря,— це волики добрі. Барана ще дам у придачу, коли б мені тільки корову виміняти. У мене діток двоє, та німці брата вбили, а в нього п'ятеро. Що я з ними робитиму? Всі отакі маленькі. Чим я їх годуватиму? Дуже прошу вас, товаришу начальник.

— Добре. Я скажу нашому завгоспу Коротченкові. Він тобі обміняє.

— Коби не діти маленькі. Семеро... молока просять, а молока нема. їсти хотять, а що я їм дам?

— Завтра приженуть сюди худобу і ми щось зробимо.

— Добре, товаришу начальник, я заночую,— і він, вклоняючись, повів свою худобу з двору.

Опівдні знову з'явився Василь Омелянович Гайневич, та не сам, а з дочкою — чорнявою, мов циганка, соромливою і тихою. Василь Омелянович ніс козубень, на дні якого ворушилося щось живе, прикрите листям лопухів, в дочки теж був не порожній кошик.

— Ах, начальники мої! — кричав він ще здалеку.— Хіба ж можна, щоб ви, такі товариші, юшки не покуштували. Коли б це мені скрипочка, то я б такої вшкварив: тірлі, лі-лі, лі-лі, лі-лі...— І він, підтанцьовуючи, підійшов до Сабурова.— Яка рибка водиться! Ах, товаришу начальник, я вельми радий. Я такий радий, що ви прибули до нашого села, що ми вже, нарешті, виберемося з куренів та житимемо в своїх хатах. Ану,

Текле,— батько значуще глянув на дочку,— давай начальникові посилочку. Це моя стара приготувала. "Принеси,—каже,— дочко, їм масла грудку та сметанки доброї". Я й сам був солдатом. У Карпатах воював з германом. Почуємо команду: "Вперьод!" — Ах боже мій... Всього було. А тепер би оце скрипочку: ричі-чі-чі, ри-чі-чі-чі!.. Візьми його барабан! Ах, товаришу начальник, я про вас моїй бабі розповідаю, а вона, стара моя, дурна, не повірила. Каже мені: "Брешеш". А сама посилочку лаштує. Давай же, Текле, давай материн гостинець для наших начальників на здоров'ячко.

Дівчина несміливо передала кошик Сашкові, а той, вийнявши передачу, поклав її тут же, на столі під берестами.

— Скрипку хочеш? — спитав Сабуров, і очі старого просіяли.

— Та скрипка мені он як потрібна! І скрипка, і волик. Хоч би одного волика! Німці були, забрали. І тепер немає чим ані дров привезти, ані сіна, ані городини.

— Дамо тобі вола,— пообіцяв Сабуров.— І скрипку дістанемо! Колись, мабуть, грав на весіллях?

— А грав... Ой грав! І чарка мені перша, і пошана від людей.— Василь Омелянович аж заспівав:

Ох, я на лотошке катаюсь, А под лотошкой вода...

Всього бувало! Ах, товаришу начальник, волика б мені... Не забуду... Вік житиму, вік пам'ятатиму.— І він несподівано запитав: — І записочку мені дасте? Без записочки скажуть: "Десь украв дід собі волика". А я тоді їм і покажу від начальника розпорядження.

— Дамо записочку. Завтра прийдеш забереш вола.

— Ох, коли б мені скрипка, врізав би я вам: тірлі-лі-лі, лі-лі, лі-лі! Ой, забув! — скрикнув він, немов ужалений.— Стара голова! Дурна голова! Я ж вам на юшку приніс... Таке містечко знаю, де вони водяться. Живий...

І він вийняв з-під лопуха сома. Слизький сом рвонувся, але не випустив його з цупких пальців досвідчений рибалка, передав кашоварові.

— Оце на вечір юшка буде! — сказав вдоволений Сашко, не гірше за Василя Омеляновича схопивши сома біля голови.

— Ти ж посудину звільни,— нагадав йому рибалка, показуючи на горнятко з маслом,— хай Текля забере та однесе матері.

• Текля була одягнута бідно, і Сабуров наказав для неї і для її матері видати теж на сорочки полотна.

— Дякуй, Текле, дякуй товаришу начальникові! — кричав батько, і дівчина, почервонівши, тихо промовила:

— Спасибі вам,— і одвела очі, засоромилась вкрай.

— А тепер іди звідси. Скажеш матері: "Батько загуляв трошки",— і рибалка витягнув з кишені пляшку пекучої, мов о?онь, "димки".— Вип'ю з начальником. Який чоловік!.. Ах, який чоловік! Ще Ковпак проходив тут. Десь його хлопці підбили танку німецьку. Я їм кажу, їй-бо, не брешу, кажу: "Хочете, візьму воли (тоді в мене добрі волики були), візьму,— кажу,— воли та й доставлю вам, куди накажете". Ну, хлопці мені не радять. Хай, мовляв, лежить, вона вже негодяща. А мені самому інтересно глянути зблизька на ту машину. Підходжу, а біля тієї танки валяється голова. Подивився я на неї та й думаю: "Мать твою бараболя!" їй-бо, не брешу.

Дід випив "димку" і після першої ж чарки швидко сп'янів, став іще веселішим. Він зривався з місця, наче йому було не сімдесят п'ять, а вісімнадцять літ, показував, як російські солдати йшли в атаку, билися в рукопашнім бою з німцями. В ці хвилини дідові очі виблискували неймовірною люттю, та огонь цей відразу потухав, коли він згадував про скрипку:

— Ах, нема... заграв би я вам! Ух, заграв би, товаришу начальник! — І, глянувши на сонце, що схилялось до лісу, він по-молодечому схопився на ноги.— Піду, а то моя стара буде гримати. Спасибі за все. Не забуду... Ніколи не забуду...

Йому хотілося закурити, але він не наважувався попросити в Сабурова сам і доручив це Сашкові. Коли добра цигарка була вже в зубах, він смачно затягнувся димом і, ахкаючи та сплескуючи руками, пішов, хитаючись, з-під берестів; пішов — і наче потонув одразу серед високого жита.

— Оце ж бачите, який народ? Останнім діляться... Чи грудочку масла принесе, чи молока, чи чорниці — хоч чим-небудь допомогти партизанам. Зворушливо! А був у мене випадок... І досі пам'ятаю того багатенького дядька.

Йшли ми рейдом з Брянських лісів на Україну. Зупинились в одному західноукраїнському селі на ночівлю. Сказав я хлопцям — нічого в хазяїна самовільно не брати. Нехай сам дасть. Дав він трохи коням сіна, поїли вони і стоять голодні.

Жила в цього куркуля невістка. Добра. Чоловік її був у Червоній Армії, а потім втік звідти і ходив тепер рибалити. Але вона, видно, з бідної сім'ї, красива така...

Згадувала, як прийшла до них у 1939 році Радянська влада, як товариші зупинились по хатах, як було весело. Танцювала вона з ними. Привезли в їхнє село сіль, сірники, різний крам...

Добра жінка. Вона потай взяла у свекра листя хорошого тютюну, дала мені, потім принесла крашанок: "Кушай!"

Ага! Дай, думаю, з цією молодичкою побесідую. Розповіла вона мені, що в амбарі у них повно вівса.

"Жадний у мене свекор,— каже.— Сусіди коне$ партизанських годують, а він овес береже. Є в нього свині, худоби багато, птиці".

Вирішив поговорити з ним. А хлопцям сказав, щоб у хату зайшли, немовби ненароком. Запросив до себе хазяїна, спиртом його почастував — не піддається. Почав я до нього з іншого боку підступати: "Ось що, старий! Ти був у армії? При Миколаї служив? У кавалерії?"

"Служив. Це правда. В кавалерії".

"Так от, чи міг би ти спати, коли твій кінь стоїть голодний?" "Ні, не міг би". "А що б зробив?"

"Звичайно, перш за все коня б погодував". "А коли б у тебе нічого не було?" "Дістав би".

"Так ось, бісова душа! Що ж ти приховуєш? У тебе ж повний амбар вівса, а наші коні стоять голодними. Ти з своїм сином прикинь, скільки вам треба на посів, на годівлю, а решту нам продай".

Глянув на мене, подумав: "Добре!"

Пішли вони з сином і хазяйкою в хатину. Хвилин з п'ятнадцять шепотілись, потім рушили до амбара, відгріб мішків з десять вівса.

"Скільки вам за овес?"

"Нічого не треба".

Зрозумів, сукин син, що ми могли б забрати. Ну дали йому банку спирту, матерії на плаття жінкам, солі, ще там дечого...

От які бувають люди. Агітацією його не проймеш... А жінка молода, хороша, душевна. Вона не любила свекра, а чоловікові казала: "Що ж ти вдома сидиш? Іди воюй за Красну Армію..."

Не взяли ми його, мовляв, бійців у нас зараз досить, а пізніше, коли надумається, то хай приходить.

Сабуров набрів свіжим тютюном люльку й припалив її від жарини.

На вулиці з'явився вершник. Він круто спинив коня і, не прив'язуючи його, побіг берегом до груші, під ЯКОЕО сидів Олександр Сабуров. Гонець хвилювався:

— Товаришу генерал-майор, трапилось нещастя... Капітан, а з ним ще один автоматник наскочили... на міну.

— Мінєєв? — перепитав Сабуров.— Мінєєв підірвався?

— Не знаю його прізвища. Капітанські погони на ньому.

— Ну він же, він... я ж попереджав, я ж говорив йому. Пропав хлопець. Обох на смерть?

— Живі, тільки поранені тяжко. Автоматникові ноги побило, а капітанові груди. Везуть їх зараз обох до Федорова.

Ми не бачили автоматника, його доставили, мабуть, раніше, але ми помітили згодом на дорозі пару волів, що їх поганяв партизанський пекар. На возі лежав укритий ряднину капітан Мінєєв. З нами був лікар Вилеток. Він спинив воли. Одежа на капітанові була порвана, а тіло густо посічено осколками мін. З ран сочилась кров. Права брова розбита. Око запливло кров'ю. Може, воно пошкоджене? Мінєєв дрижить від холоду, впізнає нас по голосу, говорить:

— Це нічого, нічого.

Лікар Вилеток відкриває йому повіко, і Мінєєв мимоволі скрикує:

— Ой!

— Око ціле,— заспокоює лікар,— через два тижні, капітан, будете здоровим.

— Нічого... Я вистою!

Його знову прикрили ряднину й повезли до лісу, де в наметах з парашутів було розміщено поранених партизанів.

Через дба дні ми зайшли до медсанбату провідати інженера. Почував він себе добре, запропонував навіть зіграти партію в шахи, але його дружина Клавдія Семенівна, що доглядала його разом з медсестрою, відрадила:

— Ще в тебе температура підвищена. Не можна, потерпи.

— Трапиться ж таке,— розповідав Семен Петрович, позираючи на нас лівим оком, бо праве було забинтоване.— їдемо дорогою, а дорога залита водою. Раптом чую, зашипіло в коня під копитом. Я вже знав, що це таке. Майнула тоді думка: "Кінець!" Не пам'ятаю, як злетів з сідла, а коли вже впав на землю, свідомість повернулась. Бачу, автоматник Кожем'яка повзе до мене й кричить: "Бережись коня!" Я згарячу підвівся, скинув з себе гімнастерку, роззув чобіт, а тут кінь суне на мене, хитається. Ось-ось упаде, бо йому одірвало ногу і половину голови. Знаю, що треба мені відповзти, а я навіть поворухнутися не можу. Кінь упав поблизу мене. Підбіг до нас якийсь чоловік, обмив мені обличчя, повів до себе. Пройшов я з ним метрів з сімсот, сів у дворі, зняв іще один чобіт, а тоді зробилося мені млосно, і я ліг... Ви ж розумієте, міни поставлено, а мінера того нема, виїхав на операцію. Слідів ніяких, регістрації ніякої. От і натрапили. Добре, хоч голови не позбувся.

Через кілька днів, спираючись на палицю, до Сабурова прийшов капітан і приніс зроблену ним модель пової міни.

— Німці, припустімо, прогнали порожняк, і він пе підірвався. Значить, мін нема. А ця конструкція, як бачите, дуже проста. Вона дасть нам можливість ставити міну на будь-який ешелон — другий, п'ятий чи десятий. Дев'ять проїде, а десятий обов'язково полетить під укіс. А попередні теж підірвуться десь далі на інших мінах.

Сабуров дуже зацікавився цією моделлю і охоче взявся допомогти капітанові, бо його винахід відкривав нові можливості для партизанських дій не тільки па залізниці, а й па шосейних шляхах.

— Прекрасно! — говорив Олександр Миколайович, розглядаючи конструкцію.

— Ці міни можна легко виготовляти в наших умовах. Мінувати слід відразу великі дільниці, щоб паралізувати надовго або й зовсім виводити залізницю з ладу.

— Добре, дуже добре.

— Це ще не все. У мене зараз виникла нова думка,— і капітан, забравши з рук Сабурова модель, пошкутильгав до своєї палатки.

Сабуров подивився йому вслід, сказав:

— Такого хлопця мало не втратили! Світла голова. Молодець!

У хаті, де, крім стола і дерев'яних ослонів, не було нічого, сидів генерал-майор, чекаючи на командирів, з якими він сьогодні розроблятиме план бойової операції.

ЯН НАЛЕПКА (РЄПКІН) *

Схудлий, втомлений, він ліг трошки відпочити на соломі в кімнатці, де комсомолець Олексій Скворцов налагоджував радіо, щоб слухати зведення Радінформбюро.

Втома була така велика, що через хвилину сотник Ян На-лепка (Рєпкін) спав богатирським сном, і коли його стали будити товариші, він крізь сон прохав:

* Герой Радянського Союзу, поліг смертю хоробрих у бою за Овруч 17 листопада 1943 року.

— Ще одну хвилиночку... хвил...

— Останні вісті передають,— попередив його Сабуров,— хочете слухати?

— Так! — І він, перемігши свій сон, підвівся на соломі.

— Ви цю ніч, очевидно, не спали?

— Не спав. І цю ніч, і ту ніч... дві доби...

Переходові його та групи інших офіцерів і солдатів на бік партизанів сприяло попереднє листування Сабурова.

У листі від 23 лютого 1943 року до словацького гарнізону, що перебував на той час в селі Буйновичах, Сабуров повідомляв про успіхи Червоної Армії і поразку німецької армії, про визволення значної частини Лівобережної України. А далі запитував, яку позицію займатиме словацький полк щодо партизанів? Чи є можливість і згода перейти на бік народних месників, щоб заодно з ними воювати проти німців? "Вашу відповідь,— зазначалося в листі,— бажано одержати 26 лютого 1943 р.

0 14.00 години біля мосту поблизу села Злодіна".

В умовлений час з Буйновичів прибув для попередніх переговорів словацький офіцер сотник Юзеф Чембалік, який після зустрічі й розмов з партизанським командуванням заявив:

"Домовляємось. Тепер я не Чембалік, а Богданович. Прошу писати листи тільки на ім'я Богдановича. Від мене до вас ходитиме на зв'язок хазяїн квартири Антон. Ви мене розумієте?"

"Цілком".

3 березня 1943 року Юзеф Чембалік надіслав листа, в якому писав:

"Товаришу командир*, Сабуров! Передаю вам привіт і вашим командирам та вашим бійцям. 2 березня прийшла з передачею ваша дівчина, і я все зрозумів. До вашого наказу хочемо докінчити те діло, що ми почали давно.

Зустрічі з Рєпкіним не можна влаштувати тому, що командир полку не хоче відпускати його до Буйновичів. Сьогодні Рєп-кіну надіслав листа і описав нашу зустріч і наші розмови. Давайте домовимось. Можна побачитися з Рєпкіним в Єльську чи поблизу Єльська. Дайте наказ, в котрім селі, в якому домі

1 о котрій годині. , —

Надсилаємо медикаменти вам. Для радіоприймача елементи не одержані. Через чотири дні надійдуть, тоді ми пришлемо до вас анод.

28 лютого 1943 року були германці в Крупцях, відкрили бій. Наш третій батальйон в Антоновім. Командир батальйону — сотник Чермін Герман. Командир кавалерійської розвідки — Дуальський, словак. Ця частина теж в Антоновім. Одержав я відомості, що германська жандармерія має приїхати до Буйновичів, тоді ми виїдемо до Єльська. Жогла Хома і староста з села Жмурне в Буйновичах.

Вітаю я вас всіх і тисну кріпко руку. До побачення.

Богданович"

Про цей зв'язок офіцерів та солдатів з партизанами довідались німці, заарештували словацького вояка Рудольфа Мечин-ця. З цього приводу Сабуров пише:

"Тов. Богданович!

Одержав вашого листа і усне повідомлення про Рудольфа... Цим випадком занепокоєний... З рішенням гаяти часу не можна і небезпечно. Було б добре, якби ви з словацькими підрозділами, під виглядом операції, вийшли в район села Локниці. Зустріч і тилова охорона будуть забезпечені. В крайнім випадку, якщо не зумієте цього зробити й буде загрожувати вашому життю небезпека, приймаю вас до себе. Обіцяю

допомогу в дальшій вашій діяльності або допоможу відправкою в Москву".

Чембалік, одержавши цього листа, відразу ж відповів па нього:

"...Трапилась велика неприємність серед нас у зв'язку з Ме-чинцем, тому прошу ваше командування допомогти мені в цій справі, вислати своїх хлопців на Буду-Софіївку у Васове не менше 35 чоловік. Буде їхати наша машина, на ній Мечинець. Зняти його з машини, а решта нехай їде...

Я одержав від Рєпкіна слово по телефону. Як Рудольф буде брехати на мене, то Рєпкін подзвонить мені, щоб утікав я до штабу червоних..."

Партизани влаштували засідку. Насправді з'явилась не одна, як повідомлялося в листі, а чотири автомашини. І коли тільки обстріляли першу, остання з них, на якій був Рудольф Мечинець, повернула й помчала назад до Єльська, де містився штаб 101-го чехословацького полку.

Зав'язалося листування з словацьким офіцером цього штабу Катіним.

Катін у своїх листах детально інформував про літній наступ німців, про заходи, які намічаються щодо боротьби з партизанами.

У кінці квітня відбулася зустріч групи партизанів загону імені Щорса з групою словаків.

Зв'язок після цього став ще міцнішим. Це помітили німці. Створилася загроза арешту для всієї групи словацьких офіцерів і солдатів, зв'язаних з партизанами.

6 травня Сабуров писав: "Товаришу Катін!

Тільки зараз одержав вашого листа, на якого поспішаю відповісти, не гаючи часу.

1. При переході добровільно на наш бік ми даємо повне право мати самостійний загін для боротьби з німцями за свою незалежність і волю. При чому беремо на себе турботи про практичну допомогу цьому загонові.

2. Офіцерський склад і їхні слуги, які мають бажання воювати проти німців, безперечно лишаються з своїми людьми в загоні. Ті, що не хочуть бути в партизанських загонах з тих чи інших причин, офіцерський склад і їхні слуги будуть направлені до Москви в розпорядження командуючого чехословацькими військами полковника Свободи.

Один з ваших офіцерів з своїм слугою вже направлений до Москви.

3. З вашого листа видно, що вам загрожує небезпека і залишатися там ви більше не можете, отже, гаяти час або зволікати з переходом до нас — це значить піддавати себе і людей ще більшій небезпеці. До цього допускати не слід. А тому раджу поспішати з переходом на наш бік.

4. Місцем збору при переході до нас призначаю село Лок-ницю. Зустріч вас і ваших людей організуємо. Заздалегідь повідомте нас (звичайно, якщо дозволить вам час).

5. При переході до нас заберіть з собою всю зброю, яку ви маєте, і боєприпаси. Конечну потребу цього вам не слід пояснювати, тому що ви й самі це розумієте.

Бажаю щасливого успіху. Міцно тисну вашу руку. З привітом до вас і ваших офіцерів і солдатів

Сабуров"

10 травня було одержано листа від Катіна. "Шановний полковнику Сабуров!

На відзначення III Всеслов'янського з'їзду, що відбувається в Москві, Вас і всіх інших вітаємо і попереджуємо, що ми починаємо другу частину боротьби проти ненависних німців.

Ця частина вже активна. Ми чуємо голос своєї крові і не хочемо ніяким способом ні допомагати, ані дивитись на звірячі розправи німців над нашими російськими братами. Весь розум свій віддамо на службу своїй батьківщині і своє життя на боротьбу за звільнення всіх слов'янських братів.

Одразу повідомляємо про план переходу до вас словенських бійців і офіцерів. Ми просимо допомогти нам при цьому ділі точно, як ми бажаємо, щоб справа вийшла успішною.

1. Вночі проти 15 травня 1943 року зробимо перехід наших по напрямку Єльськ — Движки — Ремези. Вийдемо з Єльська в 11.15 годин нашого часу (по вашому 22.15 годин) на важкій автомашині. Як допомогу собі, ми бажаємо в 11.30 годин нашого часу підмінувати мости біля комуни при Єльську після нашого переїзду. Також підмінувати дорогу біля Острова в 22.00 нашого часу після нашого переїзду. Як сигнал, що це ми їдемо, буде сирена два рази трубити в цих місцях.

Від 22.00 годин нашого часу нас біля річки Чертині на лівому боці повинна чекати ваша велика група і ЗО підвід для боєприпасів. Сигнал: 2 рази трубкою і пароль: "Рєпкін". Відповідь: "Катін".

Два чоловіки повинні бути в німецькій формі. Ця ваша група повинна нас одразу привести до вашого штабу.

2. Цієї ж самої ночі проти 15 травня від 21.00 години нашого часу повинні чекати на відстані 1 кілометра за Пильщиком у напрямі на

Бовгорку ЗО ваших людей, які переберуть охорону 2 або 3 гармат з боєприпасами і наших солдатів. Точне місце — план номер 2. Пароль: "Богданович". Ці солдати повинні бути приведені до вашого штабу, де будемо ми. Місце і час просимо додержувати точно.

3. З 14 на 15 травня третя ваша група повинна чекати наших бійців і офіцерів з Козеики в селі Слобідці на захід від Ко-зенки в 22.00 нашого часу. Ця група жде наших, поки не приїдуть, і приводить їх так само до вашого штабу. Пароль: "Богданович".

Те саме зробити з бійцями нашими, які будуть у групах самі до вас тікати.

Про це все повинні знати ви і заінтересовані командири. Буде ваша провина, як не вийде по-хорошому. Ждемо зустрічі з вами і радіємо з цієї нагоди. Бажаємо щастя!

Катін"

Вночі проти 15 травня 1943 року на бік партизанів у селі Ремезах перейшли офіцери 101-го словацького полку: капітан Ян Налепка, підпоручник Петро Катін, надпоручник Лисак Імріх і солдат Беикович Петер.

Наказом по штабу з'єднання з 18 травня 1943 р. було організовано Чехословацький партизанський загін, який налічував у своєму складі 56 чоловік. На озброєнні загін мав: 2 станкових і 1 ручний кулемет, 9 автоматів і 31 гвинтівку. Командиром загону став сотник-капітан Налепка.

Ми познайомилися з ним ще в таборі, поблизу Картеничів, а потім зустрічалися щодня, поки не залишився він разом з іншими офіцерами й солдатами виконувати бойовий наказ командира Сабурова.

Ян Налепка — середнього зросту, широкоплечий, міцно збудований чоловік. Правильні риси обличчя. Карі очі його світяться розумом, веселістю, добрістю. Як і Сабуров, він курить люльку і любить при нагоді пожартувати. Невтомний на переходах, сміливий і досвідчений у бою, він прибув сюди разом із загоном імені Будьонного, яким командував Артюхов, і розмістився з своїми офіцерами і вояками на півострові, порослому старими дубами. Не тільки вночі, але і вдень там горіло багаття, грілася гаряча вода, виварювалась білизна. Більшість солдатів були тільки в трусиках, які шили для них з парашутного шовку дві кравчихи-єврейки — одна вже літня жінка, а друга молодша. У молодшої німці забили двох дітей.

Ці дві жінки приєдналися до партизанів ще в Картеничах і невідступно йшли з загоном. Старіша з них ходила в глибоку розвідку аж до Житомира. А зараз ось вони вдвох сидять в тіні розлогого дуба, і тільки й чути, як під їхніми вправними руками цокотять кравецькі машинки.

Ян, засмаглий, м'язистий, в білих трусиках, пливе човном. Замість весла в нього уламок дошки.

— Добрий день, Ян! — вітаємось до нього.

— Добрий день! — відповідає весело сотник, пихкаючи люлькою, і звертає свого човна до нас. Човен протікає, та це його не страшить, бо Ян — добрий плавець.

Він сідає біля нашого куреня, набиває тютюном свою люльку і, оглядаючи нас карими очима, говорить:

— Прекрасна річка! Я оце плавав аж туди,— показав він рукою в бік старих дерев. Там, вигинаючись, губилася в рясній зелені віт голуба, мов надбережні незабудки, вода.— І знаєте, що я згадував? Словаччину. Раніше ніколи не думав, щоб можна було саме так її любити, як люблю її

зараз, коли опинився далеко від неї... Пливу оце човном, дивлюсь на дерева, на квіти, і мені здається, що я в себе дома. У нас теж є ріки красиві! А край який! А який хороший, добрий народ! Коли те все побачу знову?

Сотник замовк. Його карі очі повилися смутком, та смуток той, як туман на сонці, розвіявся одразу, коли почав він говорити про Червону Армію:

— Я знаю, вона увійде колись і до Словаччини, і до інших країн Європи. Хотілося б мені бути в передовому загоні, щоб заодно з ним перейти кордон, ступити на рідну землю і громити, виганяти з неї ворогів. Здається, більшого щастя мені й не треба, як бачити мою країну вільною.

Тут, на березі річки Ствиги, згадуючи улюблену Словаччину, Як Налепка розповів нам і про себе:

— Є таке село Сміжани, району Спишска Нова Вес. Там я народився, там проминули мої дитячі літа.

У 1931 році скінчив учительську академію. Вчителював у сільських школах (їх іще називають у нас народними школами), а згодом вступив на армійську службу і перебував там весь час. В 1939 році на східний кордон Словаччини наступали мадьяри. Ми тоді воювали з ними. Я командував двома ротами. За бойові дії на цьому фронті мене нагороджено орденами "За геройство" другого і третього ступенів. В цьому ж році німці завоювали Польщу. Я був невдоволений договором нашого уряду з Німеччиною. Своє невдоволення не раз виявляв моїм товаришам офіцерам. І ось викликав мене до себе командир полку.

"Якщо будете висловлюватись проти німців, вас заарештують, позбавлять офіцерського звання, зроблять рядовим вояком",— сказав він.

Тоді я з найвірнішими друзями став мріяти про втечу до Росії. Ми знали силу Червоної Армії, і наші симпатії до неї були величезні, бо ми розуміли: вона і ми — єдиний слов'янський народ. Під час війни я добровільно пішов на фронт з тим, щоб при першій же нагоді перейти на бік росіян і битися в лавах Червоної Армії проти ненависних мені німецьких фашистів.

Довго це не вдавалося. Я працював у штабі дивізії, яку послали не на фронт, а на окуповану територію. Три рази мене хотіли відіслати додому, але я відмовлявся, бо я пе втрачав заповітної мрії. І 'ось несподівано мене зміщують з роботи в штабі дивізії і посилають у березні 1942 року до 101-го полку. Цей полк охороняв залізницю Пінськ — Гомель. Разом з своїм товаришем Катіним я виявив серед офіцерів ще кілька однодумців, ми вирішили зв'язатися з партизанами. Це було не легкою справою, бо партизани нам не довіряли.

Я працював начальником штабу полка. Мені доводилось багато разів зустрічатися з цивільними людьми, що охороняли колії. Кожного разу, як тільки траплявся на залізниці вибух, їх приводили до мене на допит. Інколи цей допит проводив я сам, а найчастіше з Катіним.

"Партизани є в цих краях, але де вони? — допитувались ми в людей. — Ви не бійтеся нас. Ми вам ніякого лиха не заподіємо. Ми добре розуміємо партизанів".

Але люди нам не довіряли і нічого не говорили. А ми відпускали їх. Вони йшли, розповідали про це партизанам та їхнім командирам.

Одного разу після вибуху на залізниці німці піймали й хотіли розстріляти трьох селян, але там був Катін і не дозволив цього зробити. Затриманих привели до мене. Вони не хотіли визнавати свого зв'язку з партизанами, а тим більше виказувати місце їхнього табору.

Під час допиту з Петрикова подзвонила німецька жандармерія, щоб я негайно ж надіслав заарештованих до них. Я розумів, що коли це зроблю, їх там неминуче розстріляють. Я відмовився виконати наказ, посилаючись на те, що іще не закінчив слідства. Тоді з Петрикова машиною приїхав жандарм. Відмовити вже я не мав права, але вимагав, щоб усіх трьох після допиту було доставлено знову до мене.

"Чому ви так настоюєте на цьому?" — спитав мене жандарм.

"Тому, що я відповідаю за розвідку на цій ділянці залізниці. Це вже моя справа, як веду слідство. Мені ще потрібні ці люди".

Правду кажучи, я мало мав надій на те, що заарештовані повернуться звідти. Але все ж таки їх відпустили. Допоміг у цьому Катін. Він весь час штурмував телефоном жандармське управління, щоб мені швидше доставили заарештованих.

їх там дуже били. Молодий житель села Капцевичів Сардинський дістав від німців двадцять п'ять палиць. Через кілька днів я відпустив старих додому, а Сагадинського залишив, маючи все-таки надію дізнатися від нього що-небудь про партизанів. Та він не вірив у щирість моїх намірів і нічого мені не говорив.

Чутки про те, що ми відпускали партизанів, швидко ширилися серед населення. Одного разу в неділю прийшла з села жінка, в якої стояв на квартирі Катін, і сказала по секрету, що партизани хотять з нами побачитись. Але побачення чомусь не відбулося. Тоді я вирішив діяти через Сардинського. Я викликав його до себе начебто на допит і сказав: "Коли зможете, зв'яжіть нас з партизанами".

А він мені заявляє: "Якби я погодився на це, то ви б мене одразу розстріляли як партизана.— Але потім, трохи подумавши, сказав: — Та я вірю вам. Ви вже раз врятували мені життя, коли забрали нас з жандармерії. Я для вас зроблю все".

Я тоді його прошу: "Зайдіть до села Михедовичів, розшукайте там партизанів, перекажіть їм, що я дуже вдоволений з того, що вони хочуть з нами зустрітися. Хай визначать час і місце, де можна з ними побачитись".

А щоб Сагадинського не піймали поліцаї чи німці, я написав йому папірця, в якому зазначалося, що він командирується для продовольчих заготівель в навколишніх селах.

Поклали ми йому в рюкзак тютюну і солі, нібито це все він має обміняти на продукти. Пішов Сагадинський до села. Дорогою натрапив на худобу, яку гнали партизани, і ті забрали його, як підозрілого, з собою і доставили в штаб. Сагадинський розповів там усе. Це було в Мінському загоні генерал-майора По-.пова.

Партизани добре почастували Сагадинського і написали мені листа російською і німецькою мовами. Місце зустрічі призначили між селами Капцевичами і Селютичами на 14 годину за московським часом. В умовлений день ми з Катіним взяли кавалерійський взвод, прибули на місце призначення точно.

Біля шляху вже лежали партизани. Забачивши нас, вони сказали пароль: "Здрастуй, Рєпкін!" Я відповів: "Здрастуйте!"

Ми пішли на узлісся. Там уже нас чекали. Зустрілися ми, як брати, поговорили, покурили. Хоч в першу хвилину нервувалися і ми, і вони, але швидко освоїлись.

Партизани запитували в нас, чим ми зможемо їм допомогти.

"А що саме вам потрібно?"

"Ми хотіли б довідатися про плани наступу".

Ми обіцяли їм це зробити. Я і Катін почали зустрічатися з німецькими офіцерами, навмисне їх підпоювали. І одного разу, під великим секретом, вони повідали нам, що готується великий похід на Сталінград, має бути форсована Волга з тим, щоб захопити потім Куйбишев, Саратов, відрізати Урал і піти з тилу на Москву. Друга група мала вдарити по Москві з Ленінградського напрямку. Про ці наміри німецького командування ми повідомили партизанів.

Тоді ж, при першій зустрічі, ми домовились, що під час бою не будемо вбивати партизанів, а вони не вбиватимуть нас. Так ми і робили. Стріляти стріляли, але в повітря. Німцям не подобалось, що ми, захоплюючи села, не спалювали їх, не винищували мирного населення. Вони називали нас "партизанами номер два". Пізніше окремі вояки теж зв'язалися з партизанами, ходили до них у гості. Ті одного разу привезли кабана, горілки, а наші частували їх цигарками і давали мило. Ми знали про це з Катіним, але не вживали ніяких заходів, щоб ці зустрічі припинити.

Партизани діяли активно. Майже щодня на нашій дільниці вони пускали під укіс два-три німецькі ешелони. Бували випадки, коли самі словаки мінували залізницю й підривали мости. Одного разу наші вояки з вогневих точок обстріляли об'єкти, які вони охороняли, підпалили їх і перейшли потім на бік партизанів. Ми знали й про це, але німцям пояснили, що словаків партизани захопили в полон.

Німці стали за нами стежити. Тоді ми вирішили зробити щось більше. Я скликав перевірених офіцерів. Домовилися перебити німців і цілим гарнізоном перейти на бік партизанів.

Вже виробили й план нападу, визначили навіть день. Познайомили з цим планом партизанське командування і вирішили діяти спільно з ними. Але знайшовся серед офіцерів один зрадник— командир артилерійської частини. Він розказав про паші задуми дивізійному начальству. А командиром дивізії був словацький німець. Він викликав до себе командира полку і дав наказ послати дві роти есесівців, щоб нас

заарештувати. Я про це довідався першим, як начальник штабу. Одразу скликав офіцерів і повідомив їх, що нас викрито. Повідомив я про це й партизанів. Та есесівці чомусь не прийшли, а наш полк було спішно переведено в іншу область. Ми прибули до Єльська. І ось несподівано прилітає сюди генерал авіації Кіцінгер, скликає нараду. Були присутніми на ній командир словацької дивізії і командир нашого полку. Мене теж було запрошено на цю нараду, але коли я з'явився, мені не дозволили зайти в кімнату. Я стояв за дверима і чув, як Кіцінген люто кричав на командира дивізії і командира полку: "Що творять ваші офіцери? Що творять солдати? їздять до партизанів у гості, приймають їх у себе! Це вже більше не солдати! Це більшовицькі бандити. Я сповіщу про це словацькому урядові".

Потім генерал спитав за мене, як я поводжуся. Командир полку відповів: "Сотник Налепка справляється з службою".

"Стежте за ним,— наказує Кіцінгер,— пильно стежте".

Він, очевидно, вже дещо чув про мене.

Після наради Кіцінгер відлетів, а ми виїхали на операцію проти партизанів.

Нам було вже відомо, що в цім районі діють сабуровці. Ми хотіли налагодити зв'язок з їхнім штабом, щоб вчасно їх попереджати і передавати важливі відомості. Цю справу ми доручили капітанові Чембаліку Юзефу.

Чембалік сів у сани й поїхав в напрямку села Картеничів. Біля мосту поблизу Злодіна його взяли в полон партизани і направили до Сабурова. Сабуров визначив день і час зустрічі, вибравши для цього місце біля села Ремезів. Два рази ця зустріч зривалася з нашої провини, бо ніяк не можна було вирватись. Командир полку вже мені не довіряв. Дуже стежили за мною й німці.

Але ми все ж таки про наступ німців вчасно попередили Ковпака, який стояв тоді між Прип'яттю і Дніпром. Попередили і Сабурова. Ми з ним листувалися. А тим часом проти мене й моїх товаришів почалося слідство. Нас обвинувачували в зв'язках з партизанами, але водночас побоювались брати під арешт, бо коли б вони це зробили, в полку могло б статися заворушення. Командування вирішило поодинці відсилати нас до Словакії, а там уже нас судили б як зрадників. Я це добре розумів.

Одного разу начальник штабу дивізії викликав мене телефоном.

"Вам краще б поїхати додому,— став він мене умовляти.— Ви не бійтеся, вас не судитимуть. Адже всі такі справи знаходяться в руках словацьких людей. Я сподіваюся, що ви, як офіцер, виконаєте мою пораду".

Я відповів йому, що суду не боюсь, бо ніякої провини за собою не почуваю. Але й не обіцяв йому повернутися до Словакії. А тим часом ми підготували в Єльську групи, які мали перейти до Сабурова. Та план і на цей раз не вдалося здійснити, бо партизани, які мали ждати нашу артилерійську групу, прийшли до села трохи зарано. А місцевий староста повідомив про це командування. Одразу здійняли бойову тривогу. Та я, а зі мною офіцери Катін, Лисак Імріх та ще один вояк — Петер Бенко-вич — вирішили перейти в цей день на бік партизанів, хоч би там що. Про наше бажання ми повідомили листом Сабурова. Товариші чекали мене з осідланими кіньми аж до півночі, бо я ніяк не міг вирватись раніше. Поїхали ми до села Ремезів. Там нас зустрів Сабуров. З того дня ми тут. Цей перехід відбувся вночі проти 15 травня цього року. Оце і все,— закінчив свою розповідь Ян Налепка.— А про те, як ми воювали з німцями, почуєте сьогодні на нараді. Гадаю, прийдете,— і він знову набив свою люльку тютюном, сів у човен і, не вихлюпуючи з нього води, поплив до півострова, де горіло багаття, де дві єврейки-кравчихи шили словацьким воякам і офіцерам трусики з парашутного шовку.

ТАК ВОЮВАЛИ ВОНИ З НІМЦЯМИ

Командири всідались на траві, курили, жартували між собою. Серед них були й словацькі офіцери Налепка, Катін і Лисак.

Першим на цій нараді виступив Іван Олександрович Ар-тюхов.

— Двадцять шостого червня,— почав вій,— загонові було дано завдання лишитися в районі Шугалі, Данилевичі і Рубіж. Двадцять сьомого червня в села Дубницькі хутори, Борове, Картеничі, Данилевичі почали прибувати німці й мадьяри. Ми разом з капітаном Налепкою вислали в засідки бійців. Тричі йшли на нас в атаку п'яні мадьяри, і нам, під натиском переважаючих сил, довелося відступити в район Тонежа, а потім па Сологубівку.

В районі Тонежа ми вивели з ладу двадцять п'ять машин противника, одну танкетку і одну легкову машину. А в Сологу-бівці нами знищено вісім автомашин. Тоді німці кинули проти нас великі сили, щоб оточити паш загін і знищити. Довелось маневрувати. Між Боровим і Марковськимп хуторами ми теж підірвали дві машини. Противник почав тоді пускати вперед мотоциклістів. Партизани прозвали їх "смертниками". Ото їде мотоцикліст по одній колії, а повертається по другій. Тільки після такої перевірки німці пускають колону автомашин. А наші партизани стали робити так: мотоцикліст проїде, вони замінують одну колію, а коли повернеться назад — замінують і другу. Сидимо ми в сосняку, стежимо.

Ось їдуть дорогою п'ятеро німців, за ними суне автоколона, за автоколоною підводи, а ще далі женуть худобу. На деяких грузовиках — і німці, і телята молоденькі. Ми стежимо. Міни в нас поставлені на електродетонатор. Пропускаем^ піших, пропускаємо кілька автомашин, а тоді п'яту чи шосту підриваєм. Вся колона одразу спиняється. Передні машини завертаються назад і теж підриваються. Німці такі були налякані, що сідали верхи на телят там же, на машинах, щоб швидше втікати.

Цю дорогу навіть під час бою мінував боєць Столяренко. Забили ми тут 70 есесівців. А всього за ці дні ми знищили 213 ворожих солдатів і офіцерів. Наші втрати такі: двох бійців убито і одного поранено. Серед убитих один словак. Ще один словак занедужав на тиф.

А тепер про німців.

У Симоновичах ми наскочили на них саме тоді, коли вони грабували в селян полотно й одежу. Я скомандував: "По фашистах — вогонь". Три вантажних машини і одна легкова залишилися на місці.

— Розкажіть про тактику німців у цих боях,— просить Сабуров, пихкаючи люлькою.

— Німці широко використовували авіацію. Особливо багато скинули бомб у районі нашого табору, біля Уборті. Не тільки авіація, а й батарея їхня чотири дні вела артилерійську підготовку. Сюди командування кинуло свої найдобірніші частини. Наступали дуже обережно. Пройдуть кроків з двадцять, заляжуть і починають обстрілювати. А коли вдерлися до табору, виявилось, що там нікого нема. Правда, ми, залишаючи курені, вивісили таку табличку: "Загін пішов бити двоногих звірів — фашистів". Вони зі злості спалили там все, спалили й цю табличку. Рухалися німці переважно по дорогах, прочісували ліси, але заходити далеко в глибину боялися. Ми це використовували.

З населенням поводились жорстоко. Багатьох виганяли до себе в рабство. Часто глумились над людьми. Так, у Боровому захопили дівчат, примусили їх танцювати, а потім, загрожуючи їм розстрілом, погнали до куренів. Там же ми натрапили на 15 жінок, розстріляних у болоті. Піймали німці матір одного з наших партизанів і наказали їй:

"Веди до сина!"

Мати відмовилась. їй почали викручувати руки, але мати була незламна. Кинули її німці в хлів, щоб уранці ще допитувати, а вона вночі втекла до лісу.

У селі Жмурпому затримали німці чоловіка. Він теж відмовився показати селянські курені і, знаючи, що його мучитимуть, кинувся в річку, щоб утопитися. Німці його витягли, а потім прив'язали до кінського хвоста і тягли по землі від Жмурного до Локниці.

Борове німці спочатку бомбили, а потім пішли на нього в наступ... з музикою. В селі горіло щодня по дві-три хати.

Під час маневрування і боїв настрій у бійців був добрий. Але біда інша. У багатьох попріли ноги. Весь же час у воді, в болотах. З харчуванням теж погано. Бувало так, що по два дні нічого не їли. Живилися тільки чорницями. Але, незважаючи на все це,— ніяких нарікань. Стійко билися не тільки ті партизани, що воюють давно, а й молоді, які вперше оце побували в боях.

Німецькі льотчики скидали з літаків листівки. Наші хлопці підібрали кілька штук, читали й сміялись.

— Цікаво, про що вони писали?

— Та ось. Я захопив з собою одну, щоб вам показати.

— Послухаємо,— сказав Сабуров.

— "Партизани! Ваше становище уже безнадійне. Ви оточені у ваших місцях. Великі загони, які були зв'язані з Москвою і забезпечували вас, пішли собі, покинувши вас напризволяще. Ваші товариші з села Буйновичів передають вам великий привіт.

Малець Мирон, Воєнець Григорій

Живуть добре. Харчування хороше, причому одягнені і взуті. З ними добре поводяться. Здавайтесь! З цією листівкою в руках ваше життя буде забезпечене".

— То наші бійці читають і сміються? — запитує Сабуров.

— Сміялися, товаришу командир.

— Правильно! На гачок їх не візьмеш. Хлопці бувалі, обстріляні.

— На цьому я, мабуть, і кінчатцму,— сказав командир Ар-тюхов, сідаючи на своє місце.

Слово взяв капітан Налепка:

— Ми вели бій з противником на шляху в районі села Дани-левичів. І завжди, коли йшла група Артюхова, я виділяв і своїх вояків. Але траплялися непорозуміння. Так, Лельчицький загін обстріляв моїх солдатів, і вони дуже нервували після того.

Наша словацька форма нам заважає. Як до села або до куренів підходимо — населення розбігається. Ми зрозуміли причину і стали ходити тільки з бійцями Артюхова. Важко було й з харчуванням. Мої люди ще не звикли до таких умов. Не доводилось їм бути стільки під дощем, спати па землі, голодувати. Один занедужав на тиф, у іншого — запалення вуха. Але я гадаю, що вояки мої загартуються.

У бою біля села Данилевичів наша група підпустила противника на ЗО—50 метрів і відкрила по ньому вогонь. На правому фланзі були мадьяри, на лівому — німці. Під час бою вони пробували нас оточити, але ми розгадали їхній намір. Командир рою Еміл Гочал забив 12 гітлерівців. Своїм вогнем він стримував противника, прикриваючи відхід товаришів.

Добре виявили себе кулеметники — перший номер — вояк Поклемба Юзеф, другий номер — Штраух Стефан, третій номер — Кухта Михайло. Вони хоробро відбивали атаки мадьярів. Потім довелося їм змінити позицію, але на новім місці незручно було стріляти, низьке місце попалося. Тоді Штраух Стефан лягає, а вояк Поклемба Юзеф ставить йому на спину кулемет, і вони ведуть вогонь по противникові, б'ються до останнього патрона, а потім, під прикриттям сержанта Гочала, відступають. Еміла Гочала було поранено в руку. В цьому ж бою Кухта Михайло забив мадьярського офіцера. Рій повернувся на місце стоянки. Не повернувся тільки сержант. І вже пізніше я довідався, що він, будучи пораненим, продовжував вести вогонь, а коли відступив, наших вояків уже не застав. Він зустрів невеличку групу бійців Артюхова, приєднався до них і прийшов разом з ними куди слід.

Противник після бою вже не наважувався забиратися в глибину лісу. Бій був двадцять сьомого червня, а двадцять дев'ятого перед обідом повернулася група партизанів, що їздили по продукти. Вони доповіли:

"На шляху Тонеж — Сологубово застряла вантажна машина, а друга намагається її витягти".

З товаришем Артюховим ми домовились, що я беру на себе командування в цій операції.

Я повів з собою чоловіка з тридцять. Ми наблизились до противника, і тут виявилось, що він нас випередив, бо ми наткнулися на засідку. Все ж дав наказ лівому флангові наступати, а правий фланг послав в обхід з такою метою, щоб, коли лівий фланг розпочне бій, правий ударив ворога з тилу.

Противник відкрив сильний вогонь з станкового і ручного кулеметів, з автоматів, але ми під вогнем посувалися вперед і підійшли зовсім близько. Мадьярські солдати почали кидати гвинтівки і втікати. Я

сподівався, що наш правий фланг зараз почне атакувати, а там, виявилось, заїло кулемет, і він не стріляв.

Противник скористався з цього, пересунув свій лівий фланг і відкрив по нас вогонь збоку. Ми почули крики німців, які йшли на підмогу мадьярам. Отут і загинув мій сержант Мажерік Андрій. Три кулі попали йому в груди і одна, мабуть, в серце, бо коли я підбіг до нього, він уже був мертвий. Витягти його з поля бою не було змоги.

Я дав наказ відступати. Відступали організовано, цепом. Мадьяри і німці весь час нас обстрілювали. Дорогою ми підірвали їхню легкову автомашину і тільки надвечір повернулися до місця нашої стоянки.

В цій операції ми знищили 17 гітлерівців і багатьох поранили. Мене особливо вразили бійці з загону Артюхова. Чимало з них уперше були в бою, але наступали й відступали організовано, без страху і паніки. Хоч треба сказати, що достатньої виучки вони ще не мали. Вони неправильно перебігали, не вміли швидко окопуватись, але це — дуже сміливі й хоробрі воїни.

А то ще ходили групи Артюхова мінувати дорогу. Були там і наші солдати, якими командував Катін. Сиділи вони під дощем, у болотах. Ноги в них попріли, їсти не було чого. Холодно. Навколо — противник, але не занепадали духом. Смерть Андрія Мажеріка ще більше запалила вояків битися проти німців.

Не забуду я ніколи населення, що його доводилося мені зустрічати в лісах.

Болота. Вода. У воді стоять старики, жінки з немовлятами, стоять діти в самих сорочечках. Мокнуть під дощем. Забачили нас — і втікати. Я кричу їм: "Ми свої". Першим зупинився дід. Спинилися й інші люди. Йшли вони до Тонежа, натрапили на мадьярську засідку, а ті їх обстріляли, забили трьох жінок і дитину. Люди втекли тоді в болота.

Я хотів би, щоб німці та їхні фрау, коли ми до них доберемося, пожили отак, як живуть ці нещасні люди.

Сотник Ян Налепка, запаливши люльку, сів на траві. Слово взяв комісар загону імені Будьонного Микола Петрович Михайлов:

— Я хочу коротенько спинитися на політико-моральному стані наших бійців. Треба сказати, що в склад нашого загону влилося багато молоді, яка ще не була в боях.

Хлопці погано вдягнені, погано взуті, не обстріляні, але без страху йшли кожного разу на завдання. Правда, були й такі випадки, коли окремі бійці відривалися від загону, блукали по лісу, а потім все ж таки знову поверталися до нас і воювали потім добре. Один боєць так мені і заявив: "Я,— каже,— хотів бути сміливим, а в бою злякався. Ну, тепер нікуди не піду з загону. Воюватиму". Деякі з молодих партизанів не оволоділи ще автоматом, не вивчили трофейної зброї. І через це траплялися прикрі випадки.

Один боєць крутив, крутив у руках французьку гвинтівку, потім ненароком вистрілив з неї й поранив свого товариша. А другий чистив автомат і випадковим пострілом пробив собі руку. Його хотіли відправити додому, але він відмовився. Йому немає куди йти. Його сім'ю знищили німці. Молоді бійці приглядаються до бувалих партизанів. Кістяк у пас добрий. Багато людей пройшли рейдом з Брянських лісів. Це обстріляні воїни. Молодь вчиться в них витримки, винахідливості й хоробрості. Тут уже говорилося, що в бійців і ноги пріли, і голодні вони були. Але завжди веселі. На гармонії грають, співають пісень. У таборі ми щодня слухали останні вісті, потім інформували населення. На стоянках видавали бойові листки. Німець кинув проти партизанів великі сили. Ніколи ще не діяла в такій кількості його авіація. Літаками і танками гадали відрізати нам всі шляхи, загнати в мішок. За одним заходом намагалися вони вивезти з собою в рабство частину здорових, працездатних людей, а решту винищити, щоб райони, де діють партизани, зробити зоною пустелі. Німці й мадьяри часом вдавалися до

хитрощів, переодягалися в жіноче вбрання; щоб підійти до куренів. Та народ кожного разу розпізнавав злочинні наміри ворогів і ховався в таких хащах і болотах, куди ніколи в світі не наважаться піти каральники. Але там, де вривалися вони до села раптово, вбивали багато людей, глумилися над ними.

Треба сказати, що населення допомагало партизанам усім, чим тільки могло. Ми бачили, що вони самі нічого не мали. Бувало так: одна корова на десять сімей, а люди приносили нам молоко, ділились останнім шматком хліба. От про це я і хотів сказати.

Слідом за ним рапортував командир загону Михайло Матвійович Коліченко.

— Наші загони,— почав він,— під час наступу німців стояли на передньому краю, спочатку в районі Руднищого, а потім вийшли в урочище Лісок. І якось так воно трапилось, що противник опинився попереду, а ми в нього в тилу. Він зайняв дороги і пішов прочісувати ліс. Як вийти загонам? Як діяти, коли в нас не виведений обоз?

Прийняли рішення: заховати боєприпаси, продукти. Розподілити загін на дві групи по сто чоловік у кожній. Одну групу веду я в район Скородного — між Локницею і Темними Лядами. Другу очолив комісар Гуд. Обидві групи повинні зійтися в Тем* ній Ляді.

Добре діяли у нас мінери, зокрема, командир рою Микита Бовкун. Він знищив чотири автомашини з німцями. А командир рою Коновалов пустив під укіс два ешелони. В найтяжчих обставинах він уміє розвеселити бійців.

Командир рою Калінін у бою до останньої можливості прикриває інших, а тоді ще підбирає поранених бійців і відходить.

Добре діяв боєць Монахов. На його рахунку два ворожих ешелони. В бойових операціях не розгублюється. Підірвав на мінах кілька машин. А боєць Невмержицький відстав од групи, вбив німця, догнав загін, притягнув станковий кулемет. Ще можна відзначити трьох бійців Волосюків. Не родичі. Молоді хлопці теж привезли станковий кулемет.

Але були в загоні й окремі негативні явища. Як тільки німці оточили нас, начальник господарської частини Грибач скинув з себе шинель, а сам зник...

Проявив також боягузтво боєць Плющик.

— Так у мене ж відмовив кулемет,— чується з гурту бійців голос.

— А в твого напарника?

— І в мене теж відмовив,— чується звідти ж інший голос.

— Одним словом,— продовжує командир Коліченко,— зосталися стрілки й автоматники без кулеметів. А до нашого острова підійшло дев'ятнадцять німців і мадьярів, розглядають нас у бінокль, б'ють якогось діда. Я дав команду: "Вогонь!"

Лишилось їх всього троє з тим дідом. Бачу, другий цеп пішов в обхід... Потім з'явилася "стрекоза" — "фоке-вульф"... Полетіли на ліс міни. Забито бійця... Влучив міною просто в багаття.

Я дав наказ прориватися через вороже кільце... Ну і прорвалися... Невеликими групками.

А тепер,— продовжує командир загону,— нехай виступить Микита Бовкун та розкаже, як він німців громив, бо мені вже нема чого й додати...

З свого місця підводиться командир рою, озирає присутніх, починає розповідати:

— Ото як вийшла у нас заворушка, куди не поткнись — скрізь німці... То я на паніку не зважав, я своє діло робив. Пройшов через шість німецьких застав. Бувало так: вони йдуть попереду, а я слідом за ними. Орієнтувався по сонцю, бо ні карти, ні компаса не мав. А то йдемо вночі з хлопцями, бачу, в корчах вогонь горить. Придивилися — німці. Переждали ми, а вранці знайшли розкиданий тол. Хтось загубив. Ми позбирали, закопали. Думаю — пригодиться нам. Це ж не шуточка — двадцять кілограмів толу. Ви0ились згодом на шлях між Майданами і Хочином. Поставив я біля мосту дві міни, лишив бійців спостерігати... Двоє, молоденьких... Ну вони, видно, злякалися вночі, втекли... А на моїх мінах підірвалося дві машини, потім іще дві. В кожній сиділо по двадцять дев'ять душ. Зустрілися в дорозі з маликівцями. Я їх попросив: "Будете,— кажу,— наших бачити, то передайте, що ми вже підірвали чотири автомашини". І пішли далі продовжувати своє діло, бо кожний з нас вирішив: "Хай загину в дорозі, та ворогові не здамся!.."

Ще робили ми диверсії, і, як бачите, бійці веселі, й мені добре. Ото тільки, що тих двоє втекло... Ганьба їм від Батьківщини!

— Ви, товаришу Бовкун, набили німців більше, аніж увесь ваш загін.

— Так трапилось, товаришу генерал,— скромно сказав Микита Бовкун.— Мені не вперше цим ділом займатися... Довелося побувати на озері Хасан. Там не раз бачив перед очима смерть... Ну, вижив! А тут ще я не розквитався сповна з німецькими фашистами за моє рідне село Копище.

— Твоя дружина теж, здається, з цього ж села?

— З цього. Вона боєць тут, у загоні.

— Хтось лишився з рідні?

— Батько. Ховався в болотах.— І Микита Бовкун сів на своє місце.

— Дозвольте й мені дещо сказати,— і, озираючись, підводиться хлопчина, без чобіт, з хитруватими очима.— Може, хто не знає... Це я буду Плющик. Я визнаю свою провину, але я вже казав... У мене відмовив кулемет... Самі розумієте, весь час під дощами, в болотах... Нечищений, і нема чим помастити. А що переодягався... так то ж я сильно промок. Прийшов до куреня, дивлюсь, сухий піджак валяється і штани полотняні... Ще я одягнув старий картуз, щоб посміятись... А товариші не зрозуміли, думали, я із загону втікати зібрався... От і все,, що я хотів сказати...— І Плющик, втираючи з обличчя рясний піт, замовк.

Виступив потім Сабуров: , , ^

— Противник не може довго перебувати в такому становищі, яке склалося для нього зараз. Колись він посилав проти партизанів дивізії, але не було ще такого випадку, щоб німці кинули проти нас цілу армію. Це зроблено, очевидно, з відома і наказу ставки. Мета ясна: знищити партизанські загони, розгромити бази, штаби і цим забезпечити собі вільне пересування по шосейних дорогах та залізницею. Ворог почав оточувати нас з усіх боків з тим, щоб відрізати нам шлях відступу біля Убор-ті, натиснути з боку Стодоличів, а тоді вже звужувати кільце. Ми передбачали цей задум, і, маневруючи, наші партизани не тільки не попадали в кільце чи мішок, а кожного разу завдавали противникові ударів, знищуючи його техніку і живу силу., Ліс ховає в собі велику кількість партизанів, але серед них є багато таких, що прийшли до наших загонів недавно. Вони ще не обстріляні і не навчені як слід. Та на загоні імені Будьонного ми переконалися, що коли є добрий кістяк, коли, є хоробрі бувалі командири й партизани, там і молоді бійці можуть воювати не погано. Якби й решта загонів діяла так, як загін Артюхова та капітана Репкіна, то противник, незважаючи на явну перевагу в живій силі і техніці, не знав би, як йому вирватися з лісу.

Мені розповіли недавно про випадок з одним німцем. Вибіг він з лісу, спітнілий, наляканий, натрапив на жінок і запитує в них: "Чи "буде до Овруча ліс?"

"Ні,— кажуть йому,— не буде".

Він скинув пілотку і почав хреститись. Ви думаєте, йому лісу страшно? Ні, партизанів йому страшно. Німці, хоч і хвастали в своїй газеті, що забрали в полон десять тисяч партизанів, але ми знаємо, що це брехня.

Чимало втрат ворогові завдали також загони товариша Се-ливоненка. Ними пущено під укіс за цей час 17 ешелонів. Добре діяв Сарненський загін.

Тактика ворога, як ви бачили, була на цей раз не схожа на попередню. Він захоплював спочатку великі шляхи, накопичував там сили, а потім уже переходив на малі дороги і лісові стежки. В таких умовах нам треба діяти невеличкими групами, вони більш маневрові, а в той же час більшими групами слід нападати на ворожі гарнізони. Ворог тоді примушений буде окопуватись і обороняти гарнізон або втікатиме. Треба широко застосовувати хитрість, викликати противника на бій, а потім швидким маневром бити його з флангів. Причому ударні групи мусять бути засекречені. Хай противник, припустімо, знає, що в Івановій слободі є сто партизанів, а в лісі в цей же час перебуває їх чотириста. Цим заплутали б його розвідку, а значить, заплутали б і противника. Бій треба нав'язувати ворогам там, де для нас вигідно. Вони освоюють село, а тут їх і треба вдарити всією силою вогню. Куди їхати? В Стодоличі. А може, й там буде те саме. Треба, щоб кожен партизан був у нас хитрим у; бою. Ми не можемо воювати за уставними правилами. Нам слід кожного разу робити ворогові несподіванки, перемагати його не тільки зброєю, а й хитрістю. Ми переконалися: німець і мадьяр лісу не боїться, лазить по куренях — значить, це наш недолік, значить, ми не оволоділи лісом в повній мірі. І хоч загони Артюхова і Репкіна багато зробили, але треба було ще напасти вночі на якийсь гарнізон. Може б, і не розбили

цього гарнізону, а нажахали б добре. Треба жахати ворога. Сук трісне — хай думає, що то підкрадається партизан. Підвозьте до місця ворожого розташування міномети, кулемети, здіймайте паніку. Широко застосовувати треба засідки. Не давати ворогові в лісі відпочивати, вимотувати його всіма силами, тоді німець і мадьяр так сміливо в ліс не піде!

Я приходжу до висновку, що тримати біля себе обози й бази — велика помилка. Бази треба розміщувати далі, робити їх секретними, тоді загін стає рухливим, йому не треба прикривати й охороняти свій обоз, не треба тягати за собою всю господарчу частину, а тільки те, що конче потрібне для забезпечення бійців їжею й боєприпасами. Бази слід робити не в одному місці, а зосереджувати їх в різних місцях,— тоді ми матимемо сильніші ударні групи, а значить, зможемо завдавати противникові більших втрат.

Треба широко застосовувати хитрість. У таборі палити багаття, будувати курені, навіть лишати для видимості кілька чоловіка, створюючи враження, що там стоїть загін. Ми вважали раніше, що противник не може підійти з болота, а тепер ми маємо випадок, коли він пройшов Локіпінське болото, хоч воно — шість кілометрів завширшки. Це важливо. На це слід зважити. Слабкою виявилась ворожа авіація. Очевидно, льотчики молоді. Але вони нахабні.

Що характерним є для німців та мадьярів в цих операціях? Як тільки вони стикаються з організованою силою партизанів, то одразу палять село і втікають. Вони добре себе почувають у великих з'єднаннях і одразу розгублюються в невеличких підрозділах. Значить, великі сили треба сковувати, а на дрібні сміливіше нападати.

А тепер хочу я спинитися на зовнішньому вигляді бійців, особливо молодих, які прийшли до загону недавно. Один стежить за собою, голиться, миється, береже одежу, а другий брудний, їсть з немитого посуду. Ноги в нього намулені, бо він замість онучі намотує рушник з рубцями. Костюм у нього хороший, але він його помиє, занехає, немов

ганчірку. Картуз добрий, а він заломить його, зіб'є аж на потилицю і ходить півнем. У такого бійця й гвинтівка брудна, і віз не підмазаний. Часом штани порве, але не латає їх. Командир не помічає, старші партизани не звертають уваги. А така зовнішня неохайність призводить до занепаду дисципліни, боягузтва, брехні, ліні. Командирам треба стежити за цим, бути вимогливими. От у тебе, Чижов, взвод розтягнувся. Ти приїхав, накричав — зімкнулись, а від'їхав — знову те саме. А у вас, Артюхов, треба прибрати до рук отих лицарів, що їздять замість сідел на подушках. Пір'я висипається. Сам у пуху, кінь у пуху. Що це за кавалерія? Або взяти розвідку. Як вона йде вперед? Так тільки в гості ходять до тестя. Треба йти стороною, лісом, двоє-трое проглядають дорогу, виявляють засідку або рух ворожих машин. Це буде правильно.

Слід широко використовувати кмітливість. Колись під Зер-новом ми перебили ворожу розвідку, поклали трупи за моделями кулеметів. Німці глянуть — оборона лежить, і давай по ній бити. А там не було жодного партизана.

Зараз боротися з ворожими гарнізонами стало важче, бо вони укріплені дзотами, дротяними загорожами. Брати їх штурмом — це значить зазнавати великих втрат. Треба діяти хитрістю. Припустімо, недалеко від гарнізону оселяється мала група, а основні сили маскуються десь поблизу. Ворог не може бути до цього байдужим. Він вестиме розвідку і, переконавшись, що сили невеликі, піде в наступ. Отут і вдарять по ньому основні

сили, досі засекречені! Так ми колись заманили німців поблизу хутора Хлібороба. Ворог тоді добре поплатився і втікав так, що навіть не помітив, як промчав через свій гарнізон.

Трапляються серед наших бійців і такі "вояки", правда, одиниці, але вони е. Всього йому дай. Кращого м'яса, кращий костюм, доброго коня, наймічнішого воза. Він обережний, боїться лягти на землю, щоб не захворіти, не простудитись. Бою уникає, а коли вже попаде в бій, то ховається за деревами, нічим себе не виявляє. Треба пояснити такому шкурникові, що його дії ворожі. Коли це не допоможе і він далі дезорганізовуватиме загін,— треба такого типа знищувати. В армії за невиконання бойового наказу розстрілюють, а в нас один розвідник ходив у село Дзержинське, пройшов повз дві-три хати і повернувся назад. Командир його запитує: "Був у селі?"

"Був".

"Є противник?" "Не знаю". "Чому не знаєш?" "Не міг пройти".

Бити німців можна. Ми бачимо, як навіть невеличкі групи партизанів могли спиняти їхні колони, вести з ними бій, сіяти серед них паніку і відходити без втрат. А мені відомі випадки, коли не тільки групи, а й окремі бійці завдавали німцям багато втрат.

Ви тут уже чули виступ командира загону імені Ворошилова товариша Коліченка, чули й виступи бійців. Обстановка, яка склалася для цього загону, була виключно важкою. Коли б люди не мали партизанської виучки,— загін міг би бути знищений. У командирів не було запасних відходів, тому й потрапляли вони на різні засідки.

Треба відійти, а куди відходити?

Ви ні разу не пробували прорвати вороже кільце з боєм, не провадили розвідки ні ближньої, ні дальньої, щоб дізнатись, де німці, скільки їх, яка в них зброя, а потім уже прориватись.

Перша якість партизана — це те, що йому не властива паніка. Це відважний, сміливий, винахідливий воїн. Він уміло маневрує і завдає ударів ворогу.

Друга риса партизана — дружба, згуртованість, взаємна виручка в бою; боєць мусить ділитись усім, що сам має: патронами, одягом, сухарем — усім...

Якщо ці якості втратити, загін, взвод чи рій губить свою силу, перестає існувати як бойова одиниця! Яка ціна командирові, коли він залишає бійців і тікає, щоб врятувати себе?

Це погано. Це вносить дезорганізованість, погано впливає на бійців. Ви ж дивіться, у вас один Микита Бовкун, наприклад, підбирає зброю, громить німців і набив їх більше, аніж увесь загін. Такий чоловік достойний бути командиром.

А яка ціна тому командирові, що втікає сам і не знімає з поста вартових? Удруге будь-який з них не захоче відходити од табору далі двохсот метрів, щоб не лишитися самому.

Тепер про поранених...

Я пам'ятаю, як у Знобі на полі бою зосталося двоє поранених бійців, Я завернув увесь загін знову в бій, але поранених ми підібрали.

А тут лишають пораненого Антоненка в лісі, одного... Яке може бути відчуття в того бійця до командира і товаришів? Поганий той командир, який вважає, що його власне життя дорожче, аніж життя бійців. Треба командира берегти, але, якщо командир бачить, що в бою бійці завагались,— його місце попереду. Його обов'язок підійняти їх, запалити власним прикладом і мужністю...

Якщо командир достойний — бійці самі його оберігатимуть. Треба думати про ідею, за яку воюєш, а ви розмінялись на горнятка з сметаною, відірвалися од маси.

Адже бували у вас випадки, коли ви стикалися з німцями майже впритул і не стріляли в них, щоб себе не видати. А яка сила може стримати людину, бійця, коли він зустрівся з фашистом?

Це нагадує випадок в артюховському загоні. Один партизан під час бою сховав голову і лежить, а другий у нього запитує: "Чому ти голову сховав?"

"Я,— каже,— так ненавиджу німців, що навіть дивитися на них не хочу".

І Сабуров продовжує далі:

— У кожного з вас був би на рахунку вбитий хоч один фашист. Він би не пішов грабувати, палити села, вбивати мирних жителів. Ви мали можливість воювати, але втекли від противника.

Ви тут говорили: "Скрізь, куди не поткнись,— пости німецькі, засідки. Не можна було пройти". Нічого неможливого не буває.

Ось іще випадок. Боєць Нікітін мав у Картеничах дівчину, яку він любив. Пройти туди було неможливо. Вирушала розвідка й поверталася ні з чим. І ось визвався цей боєць: "Я піду".

І пішов. Він мав бойове завдання, пройшов через всі засідки, виконав наказ та ще розшукав у курені свою кохану, привів її з собою до загону, і тепер вони воюють разом проти німців. .

Закінчиться війна. Прийдете додому. У багатьох з вас є діти. Вони спитають: "Ну, батьку, як воював?"

Що скажеш? "Ми били німців". А сам же ти скільки забив? А спитають не твої діти, так друзі, знайомі, мати чи батько... Як в очі їм глянеш? Будеш брехати? Погано! Дуже погано! Треба кожному партизанові мати на особистому рахунку забитих у бою німців, а інакше ти не партизан, не захищав Батьківщину, рідний народ як слід і звання свого не виправдуєш.

Цими днями розповіли мені про патріотичний вчинок білоруса Володимира Ігнашевича з села Груздова, Ленінського району. До лісового селища несподівано підійшли німці. Маючи всього сорок шість патронів, цей чоловік убив двох кавалеристів, затримав колону, дав людям можливість втекти до лісу, а сам загинув, коли вистріляв усі патрони. Це був патріот. Це була світла людина.

Нам треба враховувати всі недоліки, щоб виправити їх у наступних боях.

Тиха річка Ствига омиває півострів, заквітчаний старими деревами. Світить сонце. Спішно просушують вояки свій одяг, латають, чистять, готуючись до якогось надзвичайного для них свята.

Вихлюпавши з дірявого човна воду, ми попливли до півострова. Згодом сюди прибули Сабуров, Богатир і Ципко.

У тіні старого крислатого дуба вишикувались словацькі вояки й офіцери.

Рапортував Сабурову капітан Налепка. Він же подавав команду воякам. Приємно вражала їхня виучка. Рухи були швидкі, точні, красиві.

— Начальник Штабу українського партизанського руху генерал-майор Строкач,— почав свою промову Сабуров,— доручив мені передати урядові нагороди вам, офіцерам і бійцям, які відзначилися в боротьбі проти загарбників. У першому ж бою ви зарекомендували себе як славні

хоробрі партизани. Воюючи з німцями на нашій території і захищаючи Радянську країну, ви тим самим захищаєте свій народ і свою батьківщину.

Ми знаємо: в лавах німецької армії є багато наших друзів, наших братів слов'ян, яких мобілізовано силоміць. Вони ненавидять німців-поневолювачів, як ненавидимо їх ми. Вони, наші брати слов'яни, чекають тільки слушного моменту, щоб перейти на бік Червоної Армії або на бік партизанів, умножуючи їхні ряди. Ось на яку групу зменшилась тепер армія німців і збільшилась наша армія партизанів. Групу очолює такий досвідчений і хоробрий командир, як капітан Рєпкін. Ми знаємо про вашу відвагу і винахідливість у бою, про вашу ненависть до німців. Ця ненависть примушувала сержанта Гочала не залишати своєї позиції, прикриваючи відхід товаришам, незважаючи на те, що він був поранений. Ця ненависть до загарбників примусила танкіста Корбеля викрасти в німців танк, щоб передати його на озброєння партизанам. Не кожний може, рискуючи життям, зважитись на такий вчинок. Під час бою на невигідній позиції вояк Штраух ліг на землю, а вояк Поклемба поставив йому на спину свій кулемет, і так вони вели вогонь по противнику. Що це? Наказ їм дали такий? Ні, це винахідливість воїнів, це їхня ненависть до ворога. А ворог у пас єдиний, ворог жорстокий і підступний. Він задумав роз'єднати, поневолити слов'янські народи. Ми б'ємося з цим ворогом не на життя, а на смерть. Вручаючи нагороди — партизанські медалі першого і другого ступеня, я побажаю вам ще більше винищувати ворогів, бити їх нещадніше, наближаючи день остаточного розгрому.

Костянтин Ципко прочитав потім указ, а Сабуров вручив нагороди.

Ось почепив собі на груди сяючу під сонцем медаль Мартин Корбеля, а біля нього стали з такими ж медалями хоробрий сержант Гочал, вояк Кухта і відважні кулеметники Штраух і Поклемба.

Партизанськими медалями прикрасились груди офіцерів. Нагороджених вітав комісар Богатир. З відповіддю виступив капітан Рєпкіи:

— Радянському урядові, начальникові Штабу українського партизанського руху Строкачу і вам, товаришу генерал-майор, від себе та від імені офіцерів і вояків я висловлюю щиру подяку за нагороду. Я хочу запевнити вас у тому, що ми будемо чесно битися проти нашого спільного ворога, наближаючи День Перемоги, день жаданого спокою для вашого і нашого народів, а також для всіх волелюбних народів світу. Ми будемо битися з ненависним ворогом до останньої краплі крові, а коли треба буде віддати життя за наше справедливе діло,— ми віддамо його без вагань. Та ми знаємо: їхня смерть — наше життя! Довір'я, виявлене до нас, ми виправдаємо з честю, як це було до цього часу. Спасибі!

Він потискує руку генерал-майорові Сабурову, Богатиреві, Ципкові. Потім лунає його команда. Твердим кроком проходять вояки й офіцери, і в тихій воді річки яскраво відбиваються їхні постаті. Відбивається у воді старенький дірявий човен, що в ньому замість весла лежить уламок дошки.

ГІТЛЕРОВІ — ПОСІПАЦІ, СКАЖЕНОМУ СОБАЦІ

У купі газет і журналів, що їх принесли сьогодні до загону партизани, була одна, що привернула до себе увагу. Звалась вона "Нове слово" — "Neues Wort", датована 7/7 1943 р., Berlin.

"У ТИЛОВІЙ ЗОНІ ЗНИЩЕНО 194 ТАБОРИ БАНДИТІВ".

Німецьке верховне командування використало на Східному фронті тимчасове затишшя для того, щоб забезпечити постачання німецьких частин і звільнити тил від більшовицьких банд, які з наказу Сталіна тероризували місцеве населення і саботували відбудовну роботу

німецьких властей. Ми вже мали нагоди, керуючись повідомленням німецького верховного командування, звернути увагу на ці операції.

З настанням сухої пори року на середній ділянці фронту було знищено кількасот таборів бандитів.

Німецькі частини, при підтримці російських та білоруських добровольчих загонів, мали новий великий успіх, закінчивши на початку червня великі операції по звільненню місцевості, що сприяло знищенню 194-х укріп4ених таборів бандитів.

Під час систематичних операцій, що продовжувались кілька тижнів, була оточена велика лісиста і болотиста зона, в якій на протязі довгого часу більшовицькі банди організовували свої бази. Ця зона звільнялася крок за кроком. Табір за табором виявлявся і знищувався. Німецька авіація подавала при цьому велику допомогу, спостерігаючи під час повітряної розвідки за рухом бандитів, а також виявляла їхні укриття. В жорстоких боях ці банди одна за одною були знищені.

Понад 10 000 полонених, велика кількість захопленої зброї і повне звільнення всієї дільниці стало результатом цього заходу, що завдав нового разючого удару по розбійницьких методах червоної Москви. Як виявилось, бандити постачалися переважно з повітря.

* Частини, які брали участь в операції по звільненню місцевості, знищили на потайному аеродромі, розташованому в лісі, один літак і вісім транспортних планерів із зброєю, спорядженням і таємними наказами.

1 У німецьких зведеннях про ці операції знову з великою теплотою і визнанням згадується про місцеві добровольчі загони, які особливо відзначились в цьому заході. Вони мають великі успіхи в досягнутій справі, в операціях по розвідці, проведеній в непрохідній лісистій і болотистій місцевості, їхні заслуги неоціненні.

: Особливо теплими словами згадуються в німецьких зведеннях окремі козачі батальйони, керовані власними начальниками, які виявили велике військове мистецтво і виняткову хоробрість. Добровольці, що приймали участь у протибільшовицькій визвольній боротьбі на Сході, блискуче витримали хрещення вогнем і ствердили виявлене їм довір'я".

Ця писанина викликала серед партизанів сміх і глузування. Сабуров сказав:

Надіслати на ім'я цієї редакції нашу відповідь. Нехай прочитають. Погані в них справи... Дуже погані! Надходить їм, як то кажуть, капут!

...Листівка ще пахла друкарською фарбою, а її вже читали біля вогнищ партизани. Диверсійні групи розносили її далеко за межі стоянки загонів і через надійних людей поширювали серед поліцаїв та "вільних козаків". Листівка переходила з рук у руки в походах і на привалах. Нею прикрашувались часом двері німецьких комендатур.

Бійці зберігали її так, щоб не змокла вона ні в болотах, ні під дощами.

То тут, то там збирався гурт.

— "Гітлерові-посіпаці, скаженому собаці,— вичитував хтось уголос.— Кобель тебе зачинав, а сука сплодила, на білий світ пустила. Отож, скурвий сину (осиковий кіл тобі в слину!), прописуєм, що ми живі та здорові, як ті дуби у діброві, кланяємось тобі голим з... і просимо вас поцілувати ось куди нас!"

Вибухає сміх. Десятки очей тягнуться до листівки, щоб глянути на красномовний малюнок. Хтось з партизанів пояснює:

— А знаєте, хто це? Наборщик. Художник-самоук не вмів по пам'яті змалювати, а наборщик йому каже: "Я тобі допоможу". І став оце так біля дуба.

— Та читай же далі,— просять нетерплячі. Читець продовжує:

— "Та ще побажаєм тобі від щирого серця сто болячок у реберця, сто чортів у твою пельку, щоб ти швидше ліг у земельку.

...А вже ти зграю свою скликав, а вже ти руки криваві потирав, нахвалявся, чорним душам присягався: "Я пошлю на схід вояків-арійців. Я розіб'ю партизанів, розвію, чорним попелом села покрию, кров'ю людською уп'юся і повеселюся. Та надішлю я машини і танки, щоб дали ворогам прочуханки. А для більшої рації ще підкину й авіації. Отоді в тилу буде мирно та тихо". А тебе, людожере, спіткало лихо.

Як води з моря не випити, як вітру в полі не спинити,— так і нас, партизанів, хоч сказися, хоч сто разів навколо... обкрутися,— не здолати тобі нас, не розвіяти, бо ми є месники народні, захисники благородні. І не злякають нас ні машини твої, ні танки, бо є для них партизанські приманки. Самі їх готуєм, не-прошених гостей частуєм. Мчать катюги на машинах і вибухають на партизанських мінах. Всім їм отут надходить капут! Бо вояки твої, арійці,— не заслуговують на інші гостинці.

А ще потішили нас, партизанів, твої літуни. Над лісами гасали, бомби з "юнкерсів" скидали, і бомби, й батальйонні міни кожної днини. Є великі втрати, бодай не збрехати:

1. У нашої баби Насті дві курки вбито зозулясті.

2. Біля дірявого моста приблудній корові відбито хвоста.

3. Наведено жах на болотяних жаб. Хоч вір, хоч ні, а так було усі дні. Кобиляча твоя голова! Не розум у ній, а трава.

У тебе вже й так скоро лопнуть вуха. Коли б хто підслухав, які вісті йдуть з фронту і з тилу,— хоч відразу лягай в могилу.

А поки ще ти живий, ми тобі напишемо, своїм листом потішимо:

Несусвітний ти телепень! Дурний,, як пень! Чухай тепер свої вуха ослячі та приказуй: "Коли б то знаття, що буде таке биття!"

Біля Курська і Орла твоя армія лягла. Коло Білгорода теж порідшала орда. У Сіцілії клепають, на Кубані — починають. Партизани, це ж не диво, б'ють тебе і в хвіст, і в гриву!

Ми тебе потішимо, ми тобі пропишемо, як зозуля уночі... Та ніколи ж не бувало, щоб вночі вона кувала. Ой недарма пташка кує — смерть тобі вона віщує! Чуєш, свиняче рило, щоб тебе громом убило! Гола ти..., задрипана собака! Щоб тобі руки й ноги звело, щоб тобі живіт підтягло аж до самого пупа.

Під листом цим підписалися 1943 року в липні місяці н-ські партизани".

ВІДПОВІДЬ ПАРТИЗАНІВ

Селянська простора хата. Хазяїни вибрались з села і ще й досі живуть у лісі. Єдина ікона богородиці, надрукована літографським способом, прикрашує куток. Та ще звисає з стелі закручений довгий лантух, обмазаний глиною,— для зимової лучини. За столом, при світлі гасової лампи, розглядаючи карту, сидить Сабуров. Поруч нього комісар Богатир. Тут же зібралися бойові командири загонів, взводів і груп. Всі курять. Сизий дим стоїть у хаті, мов осінній туман.

— Всі читали у берлінській білогвардійській газетці про те, як нас розгромлено? — запитує Сабуров присутніх.— Нас більше нема. Ані баз

ми вже не маємо, ні людей. Тільки полонених взято німцями небагато й немало — 10 000.

— Ти розкажи, Олександре, про оту листівочку, що її принесли хлопці з розвідки,— нагадує комісар.

— То хитро придумали! Від мого імені написана. І поширюють її в далеких загонах. Так і пишуть, що начебто я, Сабуров, переконався в силі й могутності німецької армії, дав наказ припинити кровопролиття, склав зброю і здався в полон. Німці зберегли мені життя, добре поводяться зі мною, добре мене харчу-ють. Я закликаю всіх партизанів наслідувати моєму прикладові.

— А ми їм сюрприз підготуємо, товаришу генерал-майор,— озвався командир сусіднього загону "Радянська Білорусь" Павло Петрович Томилов, який прибув спеціально на нараду.— Це буде такий сюрприз, що вони вовками завиють. Адже баз більше нема, лісові масиви від партизанів очищено, а тут раптом розгром гарнізону, та ще в такому центрі, як Давид-городок. Я маю дані розвідки, відомості абсолютно точні. Туди поз'їжджалися сім'ї поліцаїв з награбованим добром. У селах їм жити страшно, то вони до міста повтікали. Потрусити б цю наволоч! В Давид-городку стоїть гарнізон: чоловіка з двісті німців та близько сотні поліцаїв і жандармів. За успіх операції ручуся. Провідників я дам своїх.

— Встановлено озброєння гарнізону? — спитав у нього Сабуров.

— Так. Противник має гармати, станкачі, автомати.

До пізньої ночі світилися незавішені вікна сільської хати. Біля двору стояли осідлані командирські коні. Метрів за двадцять звідси текла лісова річка Ствига. Щогодини прибувала в ній вода, наступала на пологий берег, все більше заливаючи його.

Ось із-за кучерявих крон лісу виплив щербатий місяць, і його бліде сяйво лягло на тиху поверхню ріки. І зорі, і вогні багаття, і розлоге віття надбережних дерев — усе відбилося в ній, все завмерло в своїй природній величі й красі.

Недалеко почулося хлюпання весла, а згодом з'явився рибальський човен. Хто ж це пливе? Приглядаємось і впізнаємо Яна Рєпкіна. Це він повертається до свого куреня з командирської наради.

— На добраніч, капітане!

— На добраніч, друзі! — І сильним помахом весла круто повертає човен до півострова. Затремтіли у воді відображення дерев, ожили зорі, наче хто струсонув їх з неба, заметались, прорізуючи глибінь, вогняні спалахи надбережних вогнищ.

І здавалося, що не краплини води, а живе срібло падало з саморобного весла, осяяне променем місяця.

На півострові почувся окрик вартового і у відповідь — пароль капітана.

Нам добре було видно солдатів, що сиділи навколо вогню і співали журливі словацькі пісні.

Та скоро там запанувала тиша. Розійшлися до своїх куренів вояки. Тільки ходив поміж деревами вартовий, оберігаючи сон і спокій товаришів.

Ранок був похмурий. З обложеного неба сіяв дрібний дощ. Шикувались вершники й піхотинці. Розтягнулася вздовж сільської вулиці валка порожніх возів. Ті, що лишались, бажали успіху тим, хто вирушав у дорогу.

— Солі не забудьте. Без солі не повертайтеся,— наказувала куховарка, щиро шкодуючи, що їй не довелося поїхати з хлопцями. Вже вона б побазарювала як слід!

— Може, крупи попадуться — беріть і крупи, і крупчатку, і пшоно. Сірників привезіть. Цукру, може, дістанете на киселі!

Між возами на бистрому коні проїжджав Сабуров, пильним оком оглядаючи колону. Все перевірено. Всі на своїх місцях. Сабуров дістав кисет, набив люльку, закурив.

— Рушили! — сказав він, натягаючи повід, і рвучкий поривний Чардаш одразу взяв у галоп, обганяючи вози і піхотинців.

— Не забудьте,— кричала вслід партизанка Дуся,— сіль і крупи! І цукор, може, попадеться! Сірники привезіть! Крупчатки на вареники!

Партизани вже її не чули. Швидко промчали кіннотники, а потім, утопаючи в зелені дерев, зникла з очей і остання підвода.

Тьма. Дощ. Напружено стежить командир Сабуров за містом, в якому партизани мають розгромити ворожий гарнізон, захопити склади, зброю, харчові продукти.

Тиша. Ніяких ознак життя.

Артилерійська підготовка, стрільба по ворожих казармах і пожежа, яка освітлюватиме підступи до мосту, повинні бути сигналами до штурму..

Роти Смирнова і Свиридова зайшли з півночі. Рота Чижова, група Артюхова та словацька група Репкіна наблизились до міста зі сходу. В районі Турова тримають заслони автоматники комбата Іванова.

Смирнов перед походом розтер чобітьми ногу так, що довелось перевзутися в личаки. Вони легенькі, і по болоту в них добре ходити. Ще одягнув якийсь старенький піджачок від дощу, і в такому вигляді з'явився перед бійцями, відрапортувавши:

— Бравий солдат Швейк готовий до виконання наказу! Пожартував, розвеселив бійців, а потім, як досвідчений

командир, повів їх на бойову операцію.

...Стрілка годинника підповзає до пів на першу.

— Час уже починати,— каже Сабуров,— і в цю хвилину тишу ночі прорізують могутні залпи батареї. З свистом летять снаряди до ворожих казарм. Одразу спалахує там пожежа, освітлюючи міст і підступи до нього. Сигнали подано. З усіх боків нестримно кидаються на штурм Давид-городка партизани. Постріли з гвинтівок, вибухи гранат зливаються з частими чергами кулеметів і автоматів.

Вражені несподіваним і сміливим нападом, німецькі солдати і офіцери в самій білизні виплигують з приміщень через вікна, тут же потрапляючи під нищівний вогонь автоматників.

Ось гладкий німець ліг до кулемета, націленого на вулицю, але стріляти не встиг. Партизан Малоїд так оглушив його прикладом, що німець, як жаба, розпластався біля своєї грізної зброї.

Короткою чергою з автомата німця добито. Уже палає будинок німецької комендатури, горять й інші установи. Жарке полум'я вирива́ється крізь вікна і двері, освітлюючи міські вулиці.

— Хлопці,— хтось гукає із тьми,— переймайте поліцая!

На якусь мить з'явився чоловік і одразу зник у провулочку. Побігли слідом за ним, але ні спіймати, ні вбити його не встигли. Наче крізь землю провалився.

Партизани помітили жінку, що стояла біля воріт. Спитали в неї, і вона мовчки вказала через дорогу на затемнені вікна.

Через хвилину партизани були вже в хаті.

Поліцай, мабуть, не чекав, що буде виявлений. Скинувши з себе тільки піджак, він так і вмостився на постелі в чоботях, вкрай перелякавши хазяйку.

— Уб'ю! Мовчи! — гримнув він на неї, вкрився ковдрою, удавано захропів.

Підійшли до нього партизани.

— Пане поліцаю, пора вставати!

Освітлене кишеньковим ліхтариком обличчя було перелякане. В очах застиг дикий жах.

— Я ваш, товариші! Я давно збираюся покинути поліцію. Передумав. Не хочу більше жити зрадником. Я дуже радий... Я вас так шукав...

— Не там шукаєш, пане поліцаю. Ми в лісі живемо, а ти ось на постіль забрався.

— Каюсь.

— Всі ви каятись починаєте, як потрапляєте до наших рук. Шукав... Коли б шукав, то знайшов би давно. Де твоя гвинтівка^

— У сінях... в кутку...

— Ну, годі вилежуватись на пуховиках. Вставай, у нас часу нема. Підеш з нами.

— Я не хочу... Я вдома лишуся. Партизани засміялись:

— Оце ти так у своїй хаті вкладаєшся спати, що навіть чобіт не скинув? Брешеш! До чужої хати вскочив і хазяїном себе об'являєш! Душа в тебе заяча. Сказано йти, значить іди!

Поліцай встав з ліжка.

В самій сорочці стояла перелякана жінка, тримаючи на руках сонне дитя.

— Не бійтеся, громадяночко,— заспокоїли її партизани.— Довелось потурбувати. Не ми винні в цьому, а оцей тип. До побачення!

І вони зникли у тьмі так само швидко й несподівано, як і з'явились.

* * *

Автоматники з загону комбата Іванова забігли до приміщення бургомістра.

— Хто є в домі? — спитав один із них, напружено й бистро оглядаючи всі закутки.

— Невже, гад, утік?

На м'якому дивані лежать подушечки, вишивані різними узорами.

— Хто є в домі? — закричав автоматник Власенко ще голосніше.— Будемо стріляти!

На дивані ледь-ледь ворухнулася оксамитова подушечка. Дали чергу з автомата, і в ту ж хвилину почувся благальний голос:

— Не стріляйте, я зараз вилізу.

Піднялася кришка дивана. З'явився перед автоматниками сам бургомістр.

— Чи бач, яку постіль собі вибрав!

— Збирайтеся, пане бургомістр, а то часу в нас малувато.

— А мені і збиратися нічого. Я готовий. Куди накажете йти?

— З нами.

* * *

Тиха вулиця. Хтось крадеться попід парканом. Окрик автоматника спиняє людину.

— От і добре, зтіайшла-таки,— говорить радісно жінка.— Мій муж був партизаном, а його забили. Жандарм' забив. Оце його хата... Двох він на той світ відправив: мого чоловіка і ще одного.

— А може, ти, тітко, зла на сусіда та й говориш отаке? Дивися, скажеш неправду— будеш відповідати.

— Хіба я одна? Всі люди скажуть.

Перевірили, а потім зайшли в дім. Три кравецькі машинки, піаніно, килими, кілька стінних годинників, різноманітні награбовані речі заповнювали, немов ломбард, квартиру.

В сусідній кімнаті спав дід. А може, удавав, що спить, тільки не вийшов він до партизанів.

— Заграємо,— сказав автоматник, сідаючи за піаніно,— інструмент, здається, добрий.

Зазвучали перші акорди, віддавшись луною в тихих суміжних кімнатах.

— Яку пісеньку хочеш послухати?

— Давай "Тройку",— відповів котрийсь партизан.— Пісня ловка, знайома мені... Давай!

Підійшла господиня. Поглядом, сповненим ненависті, подивилась на музиканта, замахала старечою рукою, зашипіла:

— Тихше... Хазяїна розбудиш.— І раптом в очах її засвітився жах.— Дим... горимо,— закричала вона і метнулась до сусідньої кімнати.— Вставай швидше, вставай!

— Добра робота,— промовив музикант, закриваючи блискучу кришку піаніно.— Все йде по плану.

* * *

Партизани весело сміялись.

Низенький, але дужий автоматник, жваво жестикулюючи, розповідав друзям:

— Підходжу я до нього, бачу відразу — шкура, але так собі ввічливо запитую: "Що це,— кажу,— пане поліцай, ви на подвір'я вийшли свіжим повітрям подихати, чи, може, по нужді треба?" Подивився він на мене та й відповідає: "Ви помиляєтесь. Я був у дівчат. І зовсім я не поліцай". Крикнув тоді я на нього: "Брешеш, собако! Точно знаю, хто ти такий!" Розгубився він, руку до кишені засунув. Я думав, наган вийме, і приготувався вже йому кулю всадити, а він мені коробку помади тиче. "Візьми,— каже,— товаришу партизан. Дівці забув подарувати. Добра помада". Така мене злість взяла. "Ах ти ж,— думаю,— наволоч! Що я, за помадою сюди прийшов". Розстріляв його в коноплях.

— А помаду забрав? — почулися жарти.— Ти б узяв, вона б пригодилася. Як ви, хлопці, гадаєте: пригодилася б йому помада?

Дружний сміх ліг над вулицею. Несподівано прибіг сюди захеканий боєць:

— Стоїте тут та регочете, а там он бійці з інших взводів німецьких коней виводять з конюшні.

— Де? Говори толком!

— Не знаю. Там десь,— махнув рукою боєць в напрямі палаючих будинків. Партизанів наче хвилею змило.

Вулицею промчав осідланий кінь, а далеко позаду біг, доганяючи його, автоматник і кричав:

— Держіть, переймайте!

Кінь завернув у провулок і зник у темряві ночі.

В напрямі Турова не вщухала гарматна канонада.

Автоматники з загону Іванова, наблизившись до ворожого гарнізону, несподівано обстріляли його, зчинили паніку, а самі відійшли. Німці, гадаючи, що на них наступають основні партизанські сили, відкрили вогонь з усіх видів зброї.

Підкріплення гарнізонові Давид-городка в найближчі години не буде. Це розумів генерал-майор Сабуров. Це розумів і захоплений в полон бургомістр міста. Ось він стоїть, освітлений полум'ям пожежі, зрадник народу, ворог Батьківщини.

— Ми знали,— каже бургомістр,— про ваш наступ за шість годин ще до того, як ви підійшли до міста. Ми готувалися дати вам бій, але потім... — він зам'явся, немовби обдумуючи, чи все йому говорити.

— Продовжуйте,— наказав Сабуров.

— Я знаю, що мене жде, і тому говорю правду. Ми думали дати вам бій, але потім примчав на коні батько одного з наших поліцаїв і попередив, що на Давид-городок з усіх боків наступають партизани, що їх буде до чотирьох тисяч, а нас, як відомо, значно менше. Ми вважали недоцільним вступати з вами в бій, а вирішили переховатися. Правда, ми не думали, що ви так швидко захопите місто, не знали точно й ваших сил. Тепер я переконався, що це була помилка, наш промах, і я зараз щиро шкодую.

Лютий ворог, він стояв перед Сабуровим, безсилий у своїй ненависті. В його душі не було нічого святого, що єднало б його з нашою Батьківщиною. З ним так само покінчили, як і з іншими зрадниками.

Надворі вже сіріло, а партизани все ще громили німецькі установи, розбивали шкіряний завод, захоплювали склади й підвали з військовим майном і харчовими продуктами, палили в гаражі німецькі машини. В

цей самий час інша група поралась біля дерев'яного мосту через річку Горинь, і він палав, перетинаючи німцям шлях, коли б вони задумали кинути сюди підкріплення. Партизани в цій операції знищили 4 автомашини, розгромили німецьку комендатуру, районну і поліційну управи, пошту, телефонну станцію, шкіряний завод, млин, 66 квартир німецьких офіцерів, 11 складів і магазинів; захопили 148 коней, 65 возів, більше ста голів великої рогатої худоби, понад двісті штук овець і двох цапів, що були об'єктом всіляких жартів; дістали станковий кулемет, автомати, гвинтівки, боєприпаси. Забрали партизани 261 комплект одежі, 245 пар взуття, шкіри, а також непогано освоїли продуктовий склад, навантаживши підводи трофейним добром. Було звільнено з-під арешту 80 радянських громадян. Придбали партизани гітари, мандоліни, велосипеди, патефони з пластинками, акордеон. Знищили 161 гітлерівця. З нашого боку був один легкопоранений... в мізинець.

З Давид-городка до місця стоянки табору прибули надвечір. Людей не можна було впізнати — така строкатість в одежі. На то.му форма німецька, на тому — мадьярська, а той — справжнісінький тобі жандарм з Гамбурга, тільки на кашкеті стиглою шипшиною горить вузенька стрічка. Більшість словаків переодягнулися в цивільне. Вони теж захопили частину німецьких коней і їхали зараз на возах, навантажених різним добром.

Дусю-куховарку цікавили продукти.

— Сіль привезли? — запитала вона, тільки-но перша підвода з'явилась на території табору.

— Привезли. І сіль, і крупи, і крупчатку, всього вдосталь. Очі куховарки сяяли радістю. І не меншою радістю світились

очі завгоспа Федора Сергійовича Коротченка, коли він по-хазяйському оглядав захоплену у ворога ситу худобу, яка ставала тепер власністю загону.

— # * *

У селянській хаті, де опрацьовували план наступу, вирішили командири пообідати. До обіду була приготовлена свіжа "дим-ка", а коли її не вистачило, хтось згадав про скляну посудину, відер на троє, яку захопили партизани в Давид-городку, в підвалі, де виготовлялись для німецьких офіцерів різноманітні сиропи.

Червонувата рідина з гострим запахом грушевої есенції з'явилась на столі.

— Може, отруєна?

Налили чайну ложечку, запалили — горить, як справжній спирт, але пити його першим ніхто не наважувався.

— Покликати б лікаря Федорова, хай аналіз зробить. *

— Нащо нам лікар,— озвався ординарець Сабурова Степан Лесін,— давайте, я попробую.

Налили йому чверть склянки есенції, розбавили цддою. Випив Степан Микитович. Захопило йому дух, на очах виступили сльози. Всі напружено стежили за ним.

— Ну як? — допитувались.— Дуже пече? Та закуси чим-не-будь.— Потягнулося до нього одразу кілька догідливих рук. Хто шмат сала йому тиче, хто солоний огірок.

Степан, не закушуючи нічим і не випускаючи з рук склянки, крякнув, подивився на Сабурова і несподівано сказав:

— Щось я не добрав. Ану, налийте ще трошки.

Всі засміялись. Знову випив він і знову перехопило йому дух. Степан на диво швидко сп'янів. Болю ніякого в животі не почував, а на розпитування командирів тільки посміхався й добро-душливо говорив:

— Ну, пече трошки... пече, як звичайно спирт. Можна пробувати.

Очі в нього стали одразу веселими.

— Ми, сибіряки,— хвалився він,— все можемо.

"Пробу" таким чином було взято, і червонувату рідину з гострим, але приємним запахом груші наливали в склянки, щедро розбавляючи водою.

Коли всі трошки охмеліли, хтось з командирів, звертаючись до Сабурова, сказав:

— А ви знаєте, товаришу генерал, коли ви проїжджали повз городи, з картопляної огудини могли вас підстрелити поліцаї. Адже вони розбіглися, як миші, і по хатах, і по городах. Не всіх же ми переловили.

— Могли, звичайно, підстрелити,— погоджується Олександр Миколайович,— та побоялися. І кіннотників наших побоялися. Навіщо накликати їм на себе смерть, безпечніше тихенько пересидіти в огудині. Заячі душі! Що про них говорити? Краще вип'ємо за нашу перемогу!

Увечері біля вогнищ партизани співали пісні. Музиканти грали на гітарах і мандолінах, групами збирались біля патефонів, слухаючи знайомі і незнайомі пластинки. А з-за лісу підводився ще більше ущерблений місяць, і бліде світло його, мов льняне полотно, лягло непорушною доріжкою через усю широчінь ріки.

Жалібно кричав у гущавині лісу пугач.

ТРОХИМ ГОДУНКО

Змахнувши руками, кинувся з човна й поринув у воду комісар Богатир. Полетіли бризки, розійшлися хвилясті кола на поверхні, а його все нема й нема. Може, потрапив десь на корчастий пеньок, може, заплутався в густих водоростях і, ке маючи змоги виринути, захлинувся там?

Ми тривожно спостерігаємо за річкою. І ось далеко від берега нарешті виринув він з води і поплив за течією, розсікаючи м'язистими руками прозору воду.

— Холодна? — питають в нього з берега партизани.

Після купання комісар сів біля нашого куреня і розповів нам про колишнього командира Сарненського загону Трохима Годун-ка, уродженця села Бересті, Домбровицького району:

— Ми з Сабуровим чули про цього воїна, чули про виняткову хоробрість, але ні Олександр, ні я і в вічі його не бачили, І ось надходять до нас недобрі чутки: Трохим Годунко забив двох парашутистів.

"Поїдь,— каже мені Сабуров,— довідайся, в чому справа. Хай Годунко з'явиться до мене".

Мені самому цікаво познайомитися з Годунком, і я вирушив у дорогу. Командував він невеличким загоном, який складався з 59 чоловік. Хлопці в нього завзяті. За командира свого, як то кажуть, полізуть у вогонь і в воду. Любили його дуже.

Приїхав я в один загін, довідуюсь: недалеко звідси в лісі живе в курені Годунко. Але тут, у загоні, куди я прибув, помітив незнайомих мені людей. Питаю командира: "Що за люди в тебе?"

"Не знаю. Мають якесь секретне завдання, а що за секретне завдання — не говорять".

Я викликав їх до себе: "Хто ви?"

А вони нахабно мені відповідають: "Так собі люди, та і все". "Чого прибули сюди?" "Не скажемо".

"Скажете",— попередив їх суворо.

І я дізнався, з якого вони з'єднання та що вони полюють на Трохима Годунка, маючи завдання його забити. Я наказав їм негайно ж виїхати з табору, повідомити свого командира, що Трохимом Годунком займаємося ми з Сабуровим. І коли він дійсно в чомусь винен, то нікуди не втече від нашої кари.

Люди ці виїхали, а я послав чоловіка сказати, щоб Трохим негайно з'явився до мене. Жду годину, жду дві, три — не приходить. Знову посилаю до нього зв'язківця. Той повертається й доповідає мені: "Годунко не вірить, що його запрошує комісар. Він хоче спочатку надіслати свою людину перевірити, чи його не одурюють?"

Дійсно, через якийсь час приходить довірений. Поговорили ми з ним. Я кажу: "Передай Годункові, що я маю доручення від Сабурова і мушу обов'язково побачитись з ним сьогодні ж".

Нарешті з'явився й сам. Погляд очей бистрий, недовірливий.

"Сідай, Трохиме,— кажу йому по-дружньому,— давно тебе жду. Сідай".

Він сів. За поясом револьвер. Руки з нього не приймає. Отак і держиться за рукоятку, готовий до всього. Я кажу: "Годунко, мені треба уточнити одну справу...— І я помітив, як він одразу нашорошився, став

стежити за кожним моїм рухом.— Чи правда, що ти забив радянських парашутистів?"

"Забив,— відповідає він і дивиться на мене.— Тільки чому ви кажете — радянських, коли парашутистів скинули німці? З націоналістами вони діяли заодно, допомагали їм, шкодили нам, партизанам. Точно знаю. Перевірив сам, тоді запросив їх до себе в гості, почастував горілкою, а потім за столом... убив обох".

"А чи правду кажуть про тебе, що ти з націоналістами тримаєш зв'язок..."

"Брешуть. Брат мій, це так, плутається з ними, мене кликав. Не пішов я — не моя то дорога. А я знаю: темні люди полюють за мною, мов за звіром, думають — гріх я на душу взяв... парашутистів отих. Ніхто не спитав: за що я їх... Оце ти, комісар, перший... Підстерігають мене, вбити хотять, але я тобі скажу: "Не дамся!"

"Ніхто за тобою не стежить",— заспокоюю його, але він заперечує: "Ти не знаєш, комісар. Я серцем чую — стежать за мною. У цьому загоні є такі люди".

"Уже нема. Я їх відправив звідси".

"Не брешеш, комісар?"

"Ні, не брешу".

Але я по очах бачив, що він мені не вірить. "Ти, комісар, вчора приїхав, а я ніч не спав, все думав: чого ти тут? І досі не знаю. Ти мені скажи правду". "Скажу. Завдання маю до тебе від Сабурова". Він здивувався.

"До мене?" І засміявся. Не повірив.

"Ми,— кажу йому,— розуміємо, чого націоналісти хотять перетягнути тебе на свій бік, але я певен, що ти людина радянська, совістю своєю торгувати не станеш. Сабуров чув про тебе і дуже б хотів з тобою познайомитись".

"Ти можеш мені влаштувати з ним побачення? — запитав він і вперше за час нашої розмови забрав свою руку з револьвера.— Не одуриш?"

"Ні. Давай договоримось, коли тебе ждати?"

Подумав він і каже: "Договорюватися не хочу. Хай ніхто не знає про нашу зустріч. У Сабурова буду. Так і передай йому".

"Може, ти боїшся, Годунко? Може, думаєш — заманюємо тебе в якусь пастку?"

Він аж спалахнув увесь: "Смерті не боюсь, але по-дурному, як баран, не хочу вмирати. Я не перший день блукаю в цих лісах. Я тут всі стежки знаю. Ще передай Сабурову, що я був і є вірним сином Батьківщини, не зрадив і не зраджу її ніколи в світі! Мене забити хотять націоналісти за те, що дію не з ними заодно. Вони вважають мене бандитом, ширять про мене всякі брехні в народі, а я не пішов і не піду до них. Я хоч і безпартійний, але серцем я більшовик. Не брешу тобі. Це свята правда".

До нашого куреня підійшов Сабуров, сів на землі, закурив люльку.

— Про Годунка розповідаю,— пояснив комісар.

— Знаю,— сказав Олександр Миколайович.— Пам'ятаю, як ти до нього на побачення їздив.

— Договорились ми тоді з ним, що він буде в Олександра Миколайовича. Розкажи, яка була в тебе з ним зустріч.

Сабуров посміхнувся:

— Та яка ж зустріч? Зайшов він до мене. Шинель довга. Кавалерійський картуз на ньому без зірки. Я хоч і не бачив його раніше, а вгадав одразу, що це Годунко. Саме таким я його й уявляв собі.

"З'явився... Ні до кого б не пішов, а про тебе, Сабуров, чув, дуже поважаю, вірю тобі. Здоров!"

"Здоров,— кажу, — сідай. Будь гостем.— А сам дивлюсь на його картуз.— Це що ж, у тебе так заведено, без зірки ходити?"

"Нема. Проста річ, а в лісі не знайдеш".

Я тоді зняв з своєї кубанки і дав йому. Він тут же приладнав зірку до картуза. Я оглядаю його й кажу:

"Так он ти який, Годунко! Давно хотів тебе бачити, та ти невловимий. Бродиш десь по лісах з групою людей. Ну, що це за бойова одиниця в тебе? Такому командирові, як ти, не до лиця. Велике діло тобі доручити треба, та не наважуюсь. Всяку всячину про тебе говорять".

"А ти не вір тому, що говорять. Ти сам мене питай, а я тобі правду говоритиму".

"Бандитом тебе називають. Уб'ють де-небудь, така слава й зостанеться. Забили, мовляв, бандита Годунка. В болоті згниєш. Ні слави, ні пам'яті доброї. І народ не знатиме, що ти був за чоловік. А я вірю: Батьківщини ти не зрадиш".

Бачу, сльози в нього виступили на очах. Аж дивно мені зробилося.

"Не зраджу... Печи мене на вогні, четвертуй живцем — не зраджу! Це ти вірно сказав".

Тоді я його випробовую далі: "Годунко, велике діло хочу тобі доручити, тільки ти по-чесному скажи: не підведеш?"

Став він проти мене. Очі горять, сам схвильований: "Давай завдання. Ділом доведу свою чесність. Мені відоме вчення Маркса — Енгельса — Леніна".

А я знаю, що він малописьменний. І жодної книжки, мабуть, в житті своїм не прочитав. Та серцем він чистий, і я йому кажу: "Призначаю тебе командиром партизанського загону. Коли добре битимеш німців, я дам про тебе знати на Велику землю".

"Воюватиму! Ось,— каже,— моя рука!"

І що він зробив? Тієї ж ночі зібрав своїх хлопців, пішов з ними на бойову операцію, а ранком примчав до мене на замиленім коні й доповідає: "Пустив під укіс два ешелони".

Я питаю: "В тебе є міни, є тол?"

"Нічого нема".

"А як же ви ешелон підривали?"

"Ми їх,— каже,— не підривали. Ми вірьовками зачепили за рейку і потягли. Хіба там багато треба, щоб її відтягнути?"

— А вербував він собі людей так,— озивається комісар.— Приходить до насипу, побачить там якогось залізничника й наказує: "Слухай! Коли

з'являться сюди мої хлопці ешелон підривати, то щоб допомагав їм. Ясно? А не помагатимеш — біда тобі буде!"

Отаким був цей Годунко. А забили його націоналісти. Підстерегли і з засідки відкрили по ньому вогонь. Шкода! Хороший, сміливий був командир.

Сабуров набив свою люльку, закурив.

— Зрадів він тоді, як дитина, коли я свою зірочку йому подарував.

Полуденне сонце, пробиваючись крізь шумливі віти, падало на ріку, освітлювало брижі, і вони, немов казкові сіті, сплетені з чистого срібла, пливли до зеленавого берега, де вітер шумів у дубовій кроні і гойдав багряні брості горобини.

Сьогодні ми спимо над річкою останню ніч. Завтра зранку вирушаєм у дальшу путь.

НА СТОЯНЦІ В БЕРЕЗОВІ

Вперше за час нашого перебування в партизанському з'єднанні пощастило напитися доброї води з хутірської криниці. Пили її жадібно всі, набирали собі у фляги, набирали в пляшки. і йшли потім далі через села й хутори. Селяни збирались гуртами, стояли біля тинів, мовчки дивились на обоз, що йому, здавалося, не було кінця-краю. їхали кінні автоматники, йшли кулеметники, піхотинці.

Ситі коні в добрій упряжі тягли гармати. Населенню роздавалися свіжі номери газети "Партизанська правда", листівки, на яких ще не висохла друкарська фарба.

Опівдні ми під'їхали до містечка Березова. Це земля Західної України. Дерев'яні будиночки розташувались по обидва боки неширокої вулиці.

Майже в кожному дворі перед вікнами — квіти. Посеред містечка — невелика церква, пофарбована в попелястий, а на обводах вікон у голубий колір. Високо здіймається над нею ялина з обламаною вершиною, на якій лелеки звили собі гніздо. Навколо ялини розрослися старі берези та клени. У глибині огради буйною травою поросли могили похованих тут попів. Стоять над ними заплісняві, вкриті зеленим мохом надмогильні хрести.

Поблизу церкви розрісся вишневий садок, в якому Сабуров і Богатир напнули свої курені й розмістилися в них. Крізь віти пробивалося сонце. Багряне, мов стигла вишня, воно грало умираючим промінням на позолоченому хресті церкви.

Раптом з вулиці долетіла голосна пісня. Над дорогою знялася хмарою пилюка, збита десятками кінських копит. Це поверталася з бойового завдання група автоматників загону імені 24-ї річниці РСЧА під командуванням Лаборєва і політрука Со-коренка. Сорок два дні перебували вони в районі концентрації головних сил противника.

Був серед них боєць на прізвище Кацура, якого товариші жартівливо називали "командиром дивізії". Припнувши свого коня на подвір'ї, він вийшов на вулицю. Піджак на ньому рваний, праву ногу десь розбив, і, шкутильгаючи, веселими очима оглядав партизанів, частував їх тютюном, захоплено розповідав:

— Тридцять одну ворожу вантажну машину та ще одну легкову з штабними офіцерами як корова язиком злизала! Це раз! Підбили два танки, зірвали сім мостів, звалили поїзд під укіс із німцями. Сімнадцять вагонів було — сам лічив. Це два! А третє: били німців скрізь, де тільки зустрічалися з ними. Вісімсот душ солдатських і офіцерських відправили до чорта на курорт. Хай там прохолоджуються... в небесах. Хто ще хоче закурити трофейного? Добрий тютюнець. Сьогодні вас частую, завтра ви мене.

В цих операціях відзначились Лаборєв, Сокоренко, Понома-рьов, Бубенцов, Кривокрисенко, Заворзін, Андруховець, Кузнецов, Наценко, Ельмурасов, Мардусевич, Волчков, Галичев, Но-да і Уваров.

Друга група під командуванням товариша Смирнова в районі Дзержинська організувала засідку. Три дні сиділи замасковані партизани під дощем, чекаючи противника, і діждалися його. Обстріляли чотири автомашини з німцями та ще дві автомашини підірвали мінами. Під час бою партизани забили 70 фашистів.

В цій операції відзначився Сергій Яркін. Він підпустив офіцера на відстань чотирьох-п'яти метрів і застрелив його.

Бронебійник Павло Ковалів з протитанкової рушниці одну за одною підпалив чотири автомашини.

Немало перебили з засідок німецьких солдатів бійці Гречко, Ярош, Бубновський, Ольховик, Опарчук, Тормаса.

Разом з товаришами прибув до Березова харків'янин Ілля Наценко — автоматник і першокласний музика. На нього вже чекав новенький акордеон, який привезли партизани з Давид-городка. Тут же жваво розмовляв із друзями відомий розвідник, танцюрист і агітатор Василь Волчков. У партизанському загоні він з січня місяця 1942 року. Цей відважний комсомолець, прийнятий уже в загоні до кандидатів у члени ВКГІ(б), на своєму бойовому рахунку має 16 забитих німців, 28 поліцаїв, 4 ворожих ешелони, пущених під укіс, 12 знищених автомашин, 2 зруйнованих підприємства. Завжди веселий, життєрадісний, він часто приходить до села з гітарою, збирає навколо себе молодь, організовує танці, співи, а закінчує цю гулянку розповіддю про становище на фронті, про успіхи Червоної Армії, про боротьбу партизанів з німецькими окупантами. Роздасть людям листівки та газети і йде в сусіднє село. Вчився Волчков у консерваторії, але закінчити її не встиг — перешкодила війна. Ось зараз стоїть він у колі друзів. Буйний чуб спадає

на лоб, а очі так і сяють веселістю, молодим завзяттям. Заграв Наценко, пішов Василь Волчков у танок, хвацько вибиваючи чобітьми дивовижну чечітку.

Ним милувалися всі.

— Волчков, ти б відпочив трохи, заморишся,— радив йому Сабуров.

— Товаришу генерал-майор, оскому хочу збити. Давай, Ілля, давайї — кричав він до свого друга і вибивав чобітьми так, що йому міг би позаздрити найвидатніший танцюрист.

Звечоріло. Засвітились у небі зорі: іскристі, далекі. На зламаній вершині старої ялини яскраво вирізьблювався силует лелеки.

ЛЮДИ ЗАГОНУ

Шум наближався з кожною секундою. Наче десь прорвало греблю, і висока вода нестримною лавиною, пінява й бурхлива, в своїй стихійній величі ринула, змітаючи на шляху всі перепони. Хто може спинити грізну силу її?

Шум все зростав, все наближався. Першими затремтіли осики, заметалися сосни, загойдалися вікові дуби дедалі сильніше та поривніше.

Гілля клена налітало на могутній дуб, а той, немов богатир, безжалісно ламав його, і падали кучеряві віти на землю, щоб зів'янути назавжди під гарячим* промінням літнього сонця.

Стогнуть берези, стогнуть і метаються з розпущеними косами, простягають гілля, мов руки, шукаючи в сусідів підтримки й захисту.

А буря, що налетіла на ліс так раптово, вже вивернула з корінням стару ялину, повалила біля болота вікову сосну.

Темні армади хмар виросли над лісом, швидко закриваючи голубизну неба. І тоді на тлі хмар ми помітили коршака, що даремно силкувався летіти на захід. Вітер підіймав його все вище й вище, гнав на схід, і скоро він, перетворившись на ледве помітну крапку, зник зовсім з очей.

Розривом зенітного снаряда спалахнула в хмарах коротка блискавка. Прокотився над лісом грім. Великі краплі дощу вдарили по листках.

— Після такої зливи — біда. Затопить усі дороги,— сказав їздовий Степан Шабельський, ховаючись під возом.

До з'єднання прибув командир загону імені Жукова Григорій Дмитрович Селивоненко. Високий, стрункий чоловік, який своєю зовнішністю нагадував Миколу Щорса.

Ми познайомилися з ним, і він запросив нас до себе.

— Правда, табір наш далеченько. І дорога поганувата, але доберемося. Народ у нас бойовий — мінери. Завтра зранку й поїдемо.

— Мені теж з вами збиратися? — спитав Степан Шабельський,— чи, може, ви самі?.. Провідники у вас будуть?

— Мабуть, самі поїдемо,— сказав Кузьма Дубина,— я буду їздовим.

1 наступного дня зранку ми вирушили в дорогу.

— Тільки будьте обережними,— попередив нас Степан Шабельський, — лісом туди треба їхати кілометрів з сорок. Район неспокійний —

бульбівці та бандерівці там орудують. На тому тижні йшли наші мінери на бойове завдання до залізниці, а вони їх оточили, одібрали кулемет. Озброєні сокирами, ножами, уламками кіс, шаблями... Є в них і гвинтівки, є автомати... Тільки мало.

Розповідав мені Анатолій Пєвнев, як наші хлопці вступили з ними в бій у селі Єльні. Наскочили десь години о третій ранку — тільки-тільки благословлялося на світання.

Спочатку бандерівці відстрілювались, а потім стали ховатися на горища і в льохи. Декого з них ловили в кукурудзі й коноплях.

"Ви чого ховалися?" — запитують у них партизани. "Куль боїмось".

"А коли нас обстрілювали, коли зброю в мінерів одбирали, тоді не боялись?"

"Так ми ж, товариші, думали, що ви собі зброї ще дістанете..."

В селі Залужжі бульбівці пішли проти наших партизанів в атаку.

"Вперед, сини України!" —1— кричить їхній отаман, а наш по-літрук Буянов свариться кулаком і командує: "Назад! Кидай зброю!"

А вони біжать, стріляють... Ну тоді наші хлопці як чесонули по них з автоматів...

Після бою наш Булатников почав молитися: "Спаси,— каже,— господи, Павла святого — Павло Сергеев у нас наводчик — і їздового Василя Бушева... І, господи боже, прийми грішні бульбівські душі в своє вічне райське лоно, щоб вони нам не заважали на землі бити німецьких фашистів".

Хлопці сміються...

Відучили ми бульбівців та бандерівців нападати на парти-занів. Але все ж ви свої автомати тримайте напоготові. Кузьма Дубина взяв до рук віжки:

— Но!

Ліс і ліс Ще де-не-де після вчорашньої грози падають з дерев краплини. Блищать під сонцем стиглі чорниці. Клюють їх пташки, бо рідко який подорожній спиниться біля рясного куща і, замість болотяної води, смачною ягодою вгамує спрагу.

В просвітах дерев ми помічаємо хутір. Під'їздимо ближче. Ось крайня від дороги садиба. Дощані ворота впали, мабуть, давно, бо між щілинами встигли вже вирости трава й бур'яни. Завмер над криницею журавель з обламаним дрючком. Не дзвенить порожніми відрами молодиця, не цюкає біля тину хазяйська сокира. Не видно на подвір'ї ні овець, ні теляти, ні курки. Пусткою віє й від садиби, заростої бур'янами, і від хати з повибиваними вікнами.

Минаємо хутір — і знову перед нами ліс. Риссю біжать коні, бо жигають їх в'їдливі ґедзі. Стає парко.

Непомітно в'їздимо до села Дроздиня. Це ж тут поховано хороброго командира Павла Реву. Ми не знаємо, на якій сопці лежать його останки. Село, як і хутір, що його ми допіру минули, порожнє. Мучить спрага. З болота пити не хочеться, а над криницями стоять пониклі й сумні журавлі. Ми даремно оглядаємо подвір'я, хати, городи. Може, забіліє де дівоча хустина, може, вигляне хто з грядки маків чи з отих соняшників, що повернули жовті шапки свої до сонця і байдуже їм до всього на світі? А може, визирне хто з-під віт густої калини?

Та даремно придивляємось. Ніде нікого. Спокійно стоять соняшники з шорстким і соковитим листям, цвіте картопля, прополена й обгорнута хазяйськими руками, цвітуть на грядках багряні маки.

Вулиця безлюдна. Височать лише телефонні стовпи з обірваними дротами, а на тих дротах сидять, злегка погойдуючись, ластівки.

При виїзді з села ми побачили двох юнаків у полотняних сорочках і таких же штанях в обтяжку. Це були партизани з місцевого загону. Один із них озброєний відрізом, а другий — мисливською рушницею.

— Куди це люди подівались? — запитуємо в них, і вони спокійно пояснюють:

— Людей не побачите — всі в куренях, а тут лише розвідники. Пройде чи проїде хто вулицею — все вони бачать. А з'являться німці, розвідники до куренів поспішають, попереджають людей. Люди тоді ховаються в таких болотах та хащах, що зроду-віку їх німцям не знайти. Без розвідки не можна жити. Жінки з дітьми втікають, а ми, партизани, починаємо бій. Загін у нас маленький. Проти великої сили вдержатися нам важко, а з окремими групами б'ємось. Перебили ми вже їх немало. Тут у нас скрізь партизани. Ось проїжджатимете через Старе Село — там теж ніде нікого, а за вами розвідники стежитимуть. Старе Село німці спалили. Жодної хати не лишилось.

І дійсно, ми побачили там пожарище й руїни. Незайманими зостались тільки на перепуттях високі хрести, оповиті рушниками. Це все нагадувало Тонеж.

Минули згодом Вежицю.

Кіннотники, які їхали спереду нас, зупинились.

— Приготуйтесь,— попередив нас Селивоненко,— зараз починаються болота. Тут іще проїхати можна, а далі доведеться одежу скидати.

Не встигли вибратися з одного болота, як починалося інше, ще довше та глибше. І знову кіннотники, спішившись, чекали нас біля розлогого дуба.

— Оце форсуємо останній водний рубіж і будемо вдома,— сказав командир, оглядаючи нас.— Плавати вмієте? — несподівано запитав він, і ми зрозуміли, що болото має бути глибоченьке.

— Уміємо.

— От добре. А то вчорашня злива, може, нагнала води стільки, що до всього треба бути готовим.

Ми рушили форсувати велике болото.

Вода в ньому справді піднялась, заливши острівці, порослі рідким чагарником. Вода вигравала під сонцем міріадами хвилястих іскор. Поволі занурювались колеса. На возі спливала трава, намокали гриви, і коні, стиснувши зуби, тривожно почали хропти.

— Нічого,— говорив Григорій Дмитрович,— партизанський кінь води не боїться. Вивезе.

Болото лишилося позаду. Спереду з-за дерев з'явився хутір Чермень. Один з наших провідників, автоматник киянин Василь Гарант, показуючи на крайню хату, розповів про недавню драму.

— Оце тут жила дружина червоноармійця з дитиною. Стояли в її хаті партизани, душ із п'ять. Одного разу напали на них бульбівці, обстріляли хату, забили під час бою партизана, ще одного поранили, а хазяйку-червоноармійку зарубали потім разом з дитям.

Проїхали ще кілометрів зо три і помітили засідку. Це вже був табір партизанського загону, який діяв у Ровенській області. Нас радо зустрів комісар Микола Васильович Яковенко.

— Лекцію прочитаєте нам завтра,— звернувся він до Кузьми Дубини, — а сьогодні відпочивайте.

* * *

Довгим рядом витягнулись партизанські курені. На поваленій сосні сидить гармоніст Леонід Антоненко, а біля нього — боєць, який дістав собі цинковий ящик з-під патронів і використовує його замість бубона. А ще один тримає в бистрих пальцях дві алюмінієві ложки, і вони з успіхом замінюють йому тріскачку.

Під цю своєрідну музику танцюють кілька партизанів, хвацько вибиваючи голими п'ятами.

Раптом у гурті, що оточив танцюристів, вибухає сміх. Це з'явився боєць першої роти Полікарп Орешич з своїм напарником — кашоваром Михайлом Шевцовим. Полікарпа по-дружньому називають Чарлі Чапліном. Дотепний, веселий, безперечно обдарований юнак виходить в коло танцюристів. Притупуючи босою ногою, він виробляє такі дивовижні рухи, що сміх ні на хвилину не стихає серед глядачів.

До свого виступу готується "джаз-оркестр".

Керівником і організатором його був ротний кашовар Кузьма Кипич, колишній колгоспник з Красного посьолку, Новоче-пельського району, Київської області. Історія виникнення цього "джазу" така. Перша рота, повернувшись з бойового завдання, готувалася достойно зустріти другу роту, яка з дня на день мала теж прибути. Що ж його придумати? Чим розважити бійців? І тоді кашовар Кипич виварив у казані волячу кістку, натягнув на неї, замість струн, нитки, змайстрував смичок. Інші

партизани поробили собі флейти з вільхової кори, що трохи нагадували гуцульські трембіти. Дістали ще бубон, використали звичайну поперечну пилку.

Кузьма Кипич, влаштувавши репетицію, був вдоволений. І ось нарешті діждалися. Примчав гонець і повідомив: "Друга рота вже зовсім близько".

З'явились на дорозі бійці, втомлені, знесилені після численних операцій та переходів. Назустріч їм несподівано вийшов з кущів кашовар Кузьма з наклеєною бородою, з дивовижною "скрипкою", вийшли слідом за ним інші музиканти, заграли марш, розвеселили, потішили друзів.

Зараз цей "джаз" мав показати своє мистецтво.

Крайнім на зрубаному дубі сидів Олексій Головацький — молодий хлопчина у вишиваній сорочці — й лівою рукою майстерно вибивав у бубон. Поруч нього Микола Соколик тримав поперечну пилку і, згинаючи її, бив по ній палицею. Вібруючи, звуки злагоджено впліталися в звуки гармонії, на якій бездоганно грав Іван Савинок. А ще далі рядочком розмістилися "флейтисти".

— Граждани, прошу звернути вашу увагу на кашовара Кузьму,— жартував Полікарп Орешич.— Чоловік він молодий віком. Всього вісімнадцять літ... не вистачає до сотні.

Джаз грає польку. Партизани й партизанки танцюють. Серед дівчат — медсестра Уляна Канавець. Вона не тільки займається медициною, а вже тричі була з мінерами на диверсії. Та загальну увагу привертає до себе своїми витівками "Чарлі Чаплін". То візьме палицю, насуне на лоба фетровий бриль і удає п'яного старосту, то несподівано, як справжній акробат, перевернеться через голову й почне так витанцьовувати, що навколо вибухає нестримний регіт, то, зупинившись, гляне в бік кашовара Кипи-ча, підморгне оком, оголосить:

— Польку виконано не погано, а далі буде... ще гірше. "Джаз-оркестр" заграє тієї, що є хвіст у неї.

Над лісом лине краков'як, а в гурті партизани вже оточили когось, просять, умовляють:

— Григорію Марковичу, давай!

— Що ви, хлопці,— відмовляється той,— куди мені, я вже старий.

Та хіба тут відмовишся, коли з усіх боків насідають! І ось з гурту виходить ставний, середніх літ старшина Руденко.

— Давай "Рибалку"! — гукають до музик одразу кілька голосів.

Полинули знайомі звуки. Наче хвиля підхопила старшину з місця, і він поплив по колу, танцюючи легко, невтомно, грацiйно. А коли закінчив танок, йому дружно й гаряче аплодували всі.

На цьому виступ "джаз-оркестру" закінчився. Грав горніст. Партизани розходились до своїх куренів. Пішли й ми.

Ось під сосною криниця. Вода в ній каламутна, але коли немає кращої, доводиться пити й таку. Стоїть тут стільчик, відро, кварта. Стежка прикрашена молодими сосонками, старанно всипана піском.

Поблизу розмістилася партизанська кухня. На нижніх вітах розлогого дуба висять білі рушники. Чисто, охайно скрізь. На всьому відчувається хазяйське око. Порядок і біля куренів. У кожній групі вивішено стінні газети з добірним матеріалом і влучними карикатурами. Керує цією роботою комісар Яковен-ко. У червні місяці в ротах було прочитано й проведено бесіди на такі теми:

1. Чого вимагає партія від комуністів у дні Вітчизняної

війни?

2. Маркс і Енгельс про пруссацтво.

3. Художня література в дні Вітчизняної війни.

Агітатори і пропагандисти з цього загону провадять також велику роботу з населенням Столінського, Сарненського, Давид-городокського районів.

Вже звечоріло зовсім. Над верховіттями засвітились зорі. В таборі стало тихо, тільки де-не-де між деревами маячили постаті вартових.

Наступний день видався жаркий. Допікають комарі. З самого ранку кружляють ворожі літаки, але виявити табір не можуть, бо кожен курінь тут добре замасковано.

Біля куреня сидить командир загону Григорій Дмитрович Селивоненко й розповідає нам про себе:

— Родом я з Кренидівки, може, чули, є таке село на Сумщині. Батьки мої — селяни, бідняки. При Радянській владі закінчив семирічку, потім радпартшколу. Три роки вчителював там же, на Сумщині, а тоді пішов в артилерійську школу в Києві, скінчив її, і відтоді весь час я в армії. Вітчизняна війна застала мене артилеристом у Черкасах. Разом з частиною попав я на Південно-Західний фронт. Під Уманню нас оточили німці. Вибравшись з оточення, пішов до лінії фронту. Дорогою вирішив провідати свою сім'ю. Ні батько, ні мати мене не пізнали. Дружина моя евакуювалась пізно, і їхній ешелон перехопили німці. Вона змушена була повернутися до моїх батьків.

Страшний я був тоді. Одежа на мені драна. Заріслий, немитий. Коли хто запитував мене: "Звідки йдеш, чоловіче?" — я всім говорив: "З в'язниці".

Ото увійшов я таким до хати. Сидить батько, мати, дружина і синок мій Борис. Я кажу: "Здрастуйте! Чи не можна у вас чогось попоїсти?"

"Сідайте,— відповідає мені мати.— Зараз я вам борщу насиплю".

А батько став розпитувати: "Звідки йдете? Куди йдете?"

"Додому",— кажу і засміявся. Дружина дивиться, дивиться, та як скрикне: "Гриша!" — і в сльози. А синок боїться до мене на руки йти. Раніше я приїздив додому чистим, в добрій командирській одежі, а тоді — був наче жебрак. Мої двоюрідні братеники Кошель Микола і Юрій Лебідь були вже в партизанському загоні імені Щорса. Я поговорив з ними і вирішив до лінії фронту не пробиватися, а залишитися тут партизанити.

Ранньою весною 1942 року з Хінельських лісів пройшов через наше село Ковпак, а потім звідти ж прибули загони ям-пільських партизанів. Командували ними Гнибіда і Таратута. Я спочатку пристав до них. Зібрались тоді ще Сорока, Кошель, Зубок, Конопелько і я.

Було в мене двадцять чоловік, а через місяць уже набралося 60. А ще через місяць я став заступником командира загону.

В 1942 році за наказом Сабурова ми пішли в рейд. Я взяв на себе командування групою. Комісаром був призначений Яко-венко.

В рейді ми пройшли через Чеповецький, Малинський, Розважівський, Коростишівський, Іванківський та інші райони Київської області. Наша група, яка налічувала вісімдесят чоловік, забиралася у степові райони, де партизанів не було зовсім. Ми не мали зв'язку із

з'єднанням Сабурова аж до березня 1943 року, і там вважали, що ми загинули. Під час рейду ми часом так несподівано з'являлися у населених пунктах, що німці не вірили своїм очам і казали: "Звідки тут можуть взятися партизани?" А ми все-таки з'являлись і громили їх. Люди нас зустрічали добре.

У селі Шершнях, Чеповецького району, ми підпалили лісопильний завод. Селяни дивились на пожежу й казали: "Хай горить. Не буде нас староста ганяти туди на роботу. Не будемо на німця працювати".

За час рейду зросли ми в чотири рази, озброїлись виключно за рахунок противника. В боях дістали двісті гвинтівок, дев'ять кулеметів, багато патронів.

Пізніше я дізнався, що поліцаї спалили мою хату. Убили б, мабуть, і батьків, і дружину з сином, якби я їх заздалегідь не вивіз до Брянських лісів. Коли ми вирушали в рейд на Україну, мої рідні лишалися там, разом з іншими сім'ями партизанів. Взимку 1942 року я мав вісті, що вони живі й здорові, а зараз нічого про них не знаю. В останньому листі, який я одержав через партизанів, вони мені писали: "Хліба немає. Солі нема. їмо липову кору. Ще живемо, але на краю загибелі". Більше я ніякої звістки від них не мав.

Розмова урвалася, бо підійшов боєць і повідомив:

— Товаришу командир, повернулася група з завдання, привели "язика".

— Німець? — спитав Селивоненко.

— Ні, мадьяр.

Ми бачили його, високого, цибатого, чорного, як циган, що, мабуть, не одну сім'ю розстріляв з свого автомата, не одну хату спалив, не над однією дівчиною наглумився. Піймали його, коли він грабував селян.

Допитували мадьяра в присутності Селивоненка товариші Сперанський і Нирко. А після допиту повели його до березняка. Згодом звідтам почулося два постріли.

— До ворога в мене пощади нема! — сказав Григорій Дмитрович.— Немало вже ми винищили їх і в боях, і особливо на залізницях. Ми ж, в основному, диверсанти, підривники. Якщо вас цікавитимуть цифри, можемо дати,— і він покликав свого начальника штабу Миколу Олександровича Федорова:

— Захопіть зошит з цифровими даними і карту бойових операцій.

До нашого куреня підійшов ставний, чорнявий чоловік років під тридцять.

В акуратних і чисто накреслених діаграмах було показано зростання партизанського загону, його національний склад, партійну і комсомольську організації, кількість знищених паровозів, вагонів з технікою й живою силою противника, платформ, цистерн з горючим, автомашин, танків, снарядів, авіаційних бомб, патронів і мін.

Внаслідок диверсій на залізниці, шосейних дорогах і в боях забито 2273 і поранено 286 ворожих солдатів і офіцерів.

— Наші втрати у всіх цих операціях складають п'ять чоловік убитими, кілька поранених та двоє пропало без вісті. Прошу зважити ще й на таке,— додав Селивоненко,— зброї з Великої землі ми не одержували, а діставали її виключно у розгромленого ворога.

Селивоненко згодом пішов. Ми залишилися з Федоровим.

— Як ви потрапили до партизанського загону? — спитали ми в нього, і він охоче почав нам розповідати:

— Сам я народився в 1914 році в Ленінграді. Батько мій робітник. Я теж працював робітником. Потім пішов учитися па робфак, а згодом вступив до Військово-повітряної академії. Після закінчення її як інженер був направлений на роботу до Києва. Почалась війна. Звідси, маючи особливе завдання, я виїхав до Західної України і там приступив до будівництва аеродромного вузла. Роботи не закінчив. Фронт пересунувся, і я разом з підлеглою мені групою цивільних інженерів і техніків евакуювався з Сарн в напрямку Рокитне — Олевськ, а звідти мав їхати до Чернігова і Ніжина. Та під Києвом ми потрапили в оточення. Було одержано наказ: іти на з'єднання з частинами Червоної Армії. Доки й житиму, не забуду бомбардування під Борисполем. Взяли ми курс на село Борщі, йшли через поля, через болота. Хати горять. Люди після боїв втомлені. Багато поранених, багато вбитих. Спинились ми біля річки. Якийсь генерал керує переправою. Військові й цивільні розбирають хати, клуні, тягнуть бруси, дошки, кладуть через топкі місця в болоті. А болото велике, кілометрів зо два буде. Дивишся: то там, то там падає поранений, стогне, просить допомоги. Страшна картина...

Перед нами Велика Березань. її треба взяти з боєм, бо там уже засіли німці. Піднялося сонце. З'явився німецький корегувальник. Німці відкрили по болоту мінометний вогонь, а ми пішли на них в атаку. Куля пробила мені пілотку й поранила бійця, що біг слідом за мною. Я кинувся до нього, а він мені каже: "Побережись, браток",— і на моїх очах добив себе з нагана.

Ми ввірвались до села. Звичайна вулиця. Бачу, спереду мене проти хати зупинився боєць і одразу впав. У нього, виявляється, стріляли німці з вікон. Ми кинули в них гранату, зав'язався бій. Тут мене поранили в ногу. Я відповз до конопель, скинув чобіт. А вже хата горить, хліви горять. Почався сильний мінометний обстріл. Недалеко від мене канава. Я доповз туди, а там лежить поранений в обидві ноги лейтенант

Кирило. Прізвища його не знаю й досі. Сидимо вже ми вдвох. Чуєм далекі крики: "Ура! Ура-а!"

Ми закурили. Коли ось з'являється над канавою могутня постать нашого майора Бондаренка з протитанковою рушницею, а з ним щось чоловік з двадцять бійців. Побачив мене, питає: "Ти поранений?"

"Поранений",— кажу.

"Хоч на коровах, а я тебе звідси вивезу".

Десь дістав він підводу, поклали нас з лейтенантом на воза й повезли. Від утрати крові я ослаб. Захотілося спати. Оце очі розплющу, гляну — хати горять. Стрілянина не припиняється.

Я знову їх заплющую. Потім ми спинилися на вулиці. Підійшла до нас дівчина-лікарка, принесла нам груш. Не встиг я й покуштувати їх, як влітає до села німецький танк. Наш їздовий швидко завернув коней у провулок — та понад річкою мерщій у лози. Там уже було кілька підвід. Німці, помітивши нас в лозняку, відкрили мінометний вогонь. Я звалився з воза, Кирило теж. Недалеко, від нас розірвалась міна. Коні сполохались і помчали хтозна-куди. Мені дуже захотілося пити. Недалечко від мене річка. Підповз я до неї, а там лежить чоловік з вісім наших бійців. Є серед них убиті, а є й поранені.

Я припав до води і п'ю, п'ю... . Зайшло сонце. Почало сутеніти, і тільки тоді припинився обстріл. Стали з'являтися бійці поодинці і групками. Помітив я кавалерійського коня. Іде дорогою, обротька по землі волочиться. "Ну,— думаю,— піймаю зараз, сяду верхи". Піймати-то я піймав того коня, а вилізти на нього ніяк не можу. З півгодини мучився, поки нарешті сів. Нога в мене розпухає, болить нестерпно. Під'їхав я до лозняку. Чиясь підвода стоїть, а біля підводи бійці. Я прошу їх: "Товариші, допоможіть. Ось там, в кущах, лежить поранений лейтенант з перебитими ногами, покладіть його на воза".

Поклали вони. Я теж ліг біля нього, а свого коня віддав. Заїхали ми в село, спитали в людей: "Німці є?"

"Ні,— кажуть,— нема. Наші стоять".

Заснули ми з Кирилом на возі, а вранці, бачу, до цього села вже німці заходять.

Поповз тоді я до болота, вибрав купину там, ліг на ній і лежав сім днів, їв лише осоку. Допікали комарі, але я не мав сили від них одбиватися і думав: "Отут, у болоті, буде моя смерть".

А на восьмий день мене підібрали українські жінки. Коли повернулася до мене свідомість, я побачив, що знаходжуся в хаті, увесь мокрий. Питаю: "Хто в селі?"

"Були німці, а зараз немає нікого".

Три дні я пробув у людей, а на четвертий — до хати увійшли німецькі солдати. "Рус? Поранений?"

Стали мене обшукувати, забрали годинник, гроші, гребінець. А документи свої я заховав на болоті.

"Комісар?" — допитуються в мене, а я кручу головою: мовляв, ні, боєць, і показую їм на свою стрижену голову.

Всіх поранених німці наказали звезти до школи, а через кілька днів відправили в Жуківку, потім до табору в Гоголів. Перед входом ми побачили велику яму з живими людьми. Той в самій білизні, а той в якомусь дранті, натягнутому на голе тіло. На них падає осінній дощ, перемішаний з мокрим снігом. Це смертники, їх розстріляють німці, може, сьогодні, а може, завтра. , Минули цю страшну яму, зайшли на територію табору.

Всі ми були голодні. Дошкуляв холод. Поруч зі мною лежав просто на землі молоденький боєць з Чернігова. З рани в нього лилася кров, а зав'язати не було чим. Він згадував матір, сестру, дівчину. Якась хороша дівчина лишилася в нього. Про неї найбільше говорив. Помер він на моїх очах.

Три дні нам не давали нічого, а на четвертий зварили суп з немитого картопляного лушпиння та кормових буряків.

Почався холод, пішли дощі. Люди не лягали на землю, бо знали, що коли ляжеш, то вже не встанеш більше. І ось, можете уявити собі, ходять і ходять цілу ніч. Чути тільки, як хлюпає під ногами в них болото.

А потім нас перевели до Києва на Керосинну вулицю. Загнали в колишній гараж.

Борода в мене тоді виросла. Шапка бараняча. На шинелі жодного ґудзика. Спирався на палицю, бо ще боліла нога. Допоміг мені вибратися звідти старий лікар, що перев'язував нам рани. Ніколи не забуду того дня. Вийшов я за ворота, а там у два ряди жінки стоять. Стиснуло мені серце. І кріплюся, а сльози самі течуть з очей. Пройшов метрів з двісті і впав. Полежав, відпочив, тоді думаю: "Куди ж мені йти?" Починаю пригадувати вулиці, бо я до війни днів з двадцять жив у Києві. Робив тоді зі мною в установі один інженер-архітектор. Він був комсомолець, хороший хлопець. Ми якось у нього святкували іменини його дружини. Я це пригадав, але не пам'ятав номера будинку, знав тільки, що жив на вулиці Чкалова. Іду я шукати цю вулицю. Якась дівчинка до мене підбігає: "Дядечку, нате вам",— дала мені махорки і шматок газетки. Потім спинила мене одна бабуся.

."Візьми, сину,— і всунула в руки три варені картоплини і малесенький шматочок хліба.— Я,— каже, була в подруги, дала вона мені на вечерю, та я перебуду й так, а ти, сину, їж. Бач, який ти слабий!"

А я таки добре втомився. Дійшов до вулиці Чкалова, сів на приступцях якогось будинку. Оточили мене жінки, дають сухарики, гроші, а одна молодиця принесла мені тарілку супу і тарілочку з компотом. Вірите, з'їв той компот разом з кісточками. Жінки вболівають: "Куди ж ви дінетесь. Вже смеркає, ходити по місту можна тільки до шостої години вечора. Вас же німці заб'ють".

"А я десь під ворітьми заночую".

Тоді одна жінка мені й каже: "Я запитаю домоуправа. Може, дозволять вам у нас переночувати".

Не знаю вже, як дістали вони дозвіл. Пішов я в будинок. Жило тут три сім'ї, і в кожній чоловік або син — в армії.

Обмили мене тут добрі люди, дали білизну, напоїли чаєм з сухарями. І коли ліг я чистий, вимитий в ліжко, цих блаженних хвилин ніколи в житті не забуду. Перебув я там днів сім. Бачу, починає старенька хвилюватися. Думаю, не накликати б

часом на них біди. Подякував їм і пішов на вулицю. І тут знову пригадались мені іменини. Оглядаю я будинки. Ось наче ті ворота. Чорний хід. Йду сходами, а назустріч мені біжить дівчинка. Я питаюся в неї: "Де Володя живе?"

"Який Володя?"

"Архітектор".

"його вдома нема. Він на війні".

"А хтось з родичів є?"

"Є".

Стало мені трохи веселіше. Знайшов я квартиру, стукаю в двері. Відчиняє їх Володина дружина. Довго дивиться, нарешті впізнає: "Коля?! Та заходь же!"

Жив я у неї місяців з півтора, лікував ногу. І ось до всіх бід прибавилась ще одна. Я занедужав на тиф. У квартирі сім градусів морозу. Дров нема. їсти нема чого. Я лежу хворий. А в місті почалась паспортизація. Лишатися тут мені не можна. На моє щастя, до Києва прибув Володин батько, інженер. Він мені каже: "Я повертатимусь до Малина, то і ви ходіть зі мною. Будемо там якось жити".

З високою температурою я встав з ліжка, і ми пішли. Вже був січень місяць. Дорогою нас затримували, але інженер видавав мене за свого родича, і мене скрізь пропускали.

В Малині я задумав організувати партизанський загін, шукав для цього надійних людей. Та одного дня ми довідались, що в Словечні був бій партизанів з німцями. Дізнався я також, що в колишньому радгоспі є група людей, яка теж збирається йти до партизанів. Вирішив зв'язатися з цією групою. Ми вже мали на той час ручний кулемет і кілька гвинтівок.

Добрались до хутора Дубового. Там жила Уляна Гасило з дочками. Одну звали Катерина, другу — Ганна. Катерина говорила того вечора: "Мамо, на нашій хаті або прапор партизанський маятиме, або візьме її вогонь і дим".

Пробули ми тут днів сім, а потім домовились: група, яка робить у радгоспі і яку очолює Петро Орешич, теперішній командир третьої роти, запасається продуктами, виводить коней, а ми, зібравшись в умовленому місці, вирушаємо до старого лісу.

Днів з п'ять ми блукали, а потім натрапили на загін Селивоненка, який повертався з рейду по Житомирщині. Влилися до цього загону та оце і досі тут. Я особисто пустив під укіс два ешелони.

В Ленінграді в мене лишились дружина й дитина. Що з ними — не знаю. Батько і мати теж були в Ленінграді. Думаю, що вони померли з голоду під час блокади міста. Оце і все,— закінчив свою розповідь начальник штабу.— Як бачите, звичайна історія.

ГАВРИЛО МОХОІД

Перед нами сидів високий літній чоловік у селянській одежі. Лагідні очі його повито сумом.

— Чув я,— сказав Гаврило Гнатович,— що ви у газетці будете пропечатувать за наших партизанів, то оце і я вам розкажу притчу, як ми жили і що ми робили, коли німець наш район заступив. На шостий десяток літа мої повернули, а доброго життя зазнав я тільки за колгоспного ладу. Змалку наймитував. Кривдили хазяїни. Не вчили. Так і лишився я малописьменним. На війну германську не брали, був я негодящий, бо мене коні хазяйські потоптали. Ну, а в громадянську війну воював. Ми тоді вбили бандита Струка, тютюнників громили. Потім я був головою КНС, розкулачку робив. А як стали в нас колгоспи,— я теж записався. І орачем був, і молочарем, і завгоспом.

Коли це — війна. Вирішив я партизанам допомагати. Думаю: "Не може бути, щоб тепер їх не було. У громадянську вони були, з'являться й тепер". До мене дочка приїхала перед війною з Сталінграда. Вона грамотніша була, допомагала мені людей розшукувати підходящих.

Отож зв'язався я тоді з Петром Оре-шичем. Зараз він у нас командиром, а тоді робив у радгоспі. Зустрівся з ним, а він мене й просить: "Гаврило Гнатович, походи межи людей, може, де об'явились партизани".

Ходив я по навколишніх селах. Важко було знайти партизанів. Аж от чую, Ковпак розбив у Наровлі німецький гарнізон.

Минув місяць. Де сосна яка впала, де яка стежка лягла — все я знаю в своїм районі. Намалював на бумажці, села зазначив, де е німці, а де їх нема. Видав той листочок Петрові Оре-шичу.

Пішов Петро з своїми людьми до лісу, натрапив на загін Се-ливоненка. А я в своїм селі живу, людей вишукую підходящих та зв'язую їх з партизанами. Сто та ще й п'ять чоловік дав отак у загони.

А то присилає до мене Хитриченко з загону Ковпака дівку Марусю з пакетом. Вона мені й каже: "Треба цей пакет віднести до Радомишля на суконну фабрику і передати одній жінці".

Я питаю: "А чого ж ти сама цього пакета не віднесеш?"

"Мені,— каже,— не по дорозі. Я на Київ мушу йти по завданню, а пакет доведеться вам передавати".

Вона пішла далі, а я став ладнатися в дорогу. Коли це наскочили до радгоспу жандарми. Ніч була місячна. Я мерщій вискочив з хати та заховався біля комбайнів, обкидав себе сіном і лежу. Шукали, шукали — не знайшли, поїхали тоді в село, забрали мою жінку і сказали їй: "Як принесе твій чоловік той пакет, що йому дівка передала, то відпустимо тебе додому".

Це вже мені потім сусіди розповідали. А хіба ж міг я той пакет їм віддати?

Два дні переховувався, на третій прийшов додому, застав старшу дочку та й раджу: "Слухай, дочко, може, й тебе заберуть, як матір. Ховайся!"

Та не встигла вона сховатися. Прийшли німці, взяли її з дітьми і повели. А менша в цей час до радгоспу ходила, а то б і ту забрали. Додому вже я більше не навідувався. Ночував то на полі, то в лісі. А мою Валю переховували сусіди. Отак і жив, доки не з'явився в наших краях Селивоненко. Тоді прийшов я до сусіда та й кажу дочці: "Ходім, дочко, до партизанів".

І пішли ми з нею. Я комірником зараз працюю, а вона допомагає куховарити. Тринадцять літ їй усього. Жінку мою розстріляли німці в чистий четвер, перед Великоднем, а старшу дочку з дітьми вивезли, а куди вивезли — ніхто того не знає. Гомоніли люди, що з Іванкова три машини виїхали вдень, і тільки надвечір повернулися. В лісі виявили потім могили. Може, і дочка моя з дітьми в могилах тих... А дружину перед розстрілом мучили, руки їй викручували, глумилися.

Був у нашім селі староста. Ото понапиваються з комендантом, а тоді заходять з крайньої хати і давай людей палкувати. Декого вже разів зо три бив. Упхається до людей, здрастуй не скаже, а одразу палицею б'є по чім попало. І не дивиться, чи дитина перед ним, чи стара жінка — йому байдуже. Таке ж стерво, як німець. Оце вулицею йде — бах чоловіка... А за що? До радгоспу приїде — теж б'є жінок. Не дожене, бува, то грудку землі схопить і кидає навздогін.

Допомагав йому у всьому німець Роберт. Ну й катюга — не доведи господи! Треба було скопати чотири гектари під город. Степан Осипенко каже своїй бабі: "Напечи хліба, бо немає вже чого їсти". Зосталась вона хліб пекти, а тут заходить до неї німець і давай її нагаєм

шмагати. Бив, доки на поле не пригнав. Так і зосталося в діжці тісто не випечене.

Одного разу присікався до колгоспника Шиманського: "Чому не копаєш?"

"А я тобі що, найнявся?"

Німець підіймає нагая, а Шиманський лопату. Та як торохне нею німця по руці, аж держак розколовся. Тоді навалився на Роберта, мало не задушив. Вже стягли його полонені, боялись, щоб їх німці не порозстрілювали. Ну, ви скажіть, оцей Шиманський так міцно вчепився, що довелося його бити по пальцях, тільки тоді він німця випустив з рук.

Устав Роберт блідий, пом'ятий, переляканий. Нікому не пожалівся з начальства і Шиманського більше не зачіпав. А в німця вже така вдача: б'є, доки кров не виступить. І тоді втікай, бо стоятимеш, то він тебе до смерті лупцюватиме. Одного колгоспника, Данила, отак бив-бив, бив-бив, а той усе стоїть. А тоді впав і одразу знепритомнів. Так його, безпам'ятного, й до хати занесли.

А то ще німці таке придумували. Треба їм людей до Германії взяти, а люди ж не хотять туди їхати. Вони тоді оголосили,' що благочинний правитиме в церкві службу божу. Приїхали люди з Дубового, Буди, Вовчківської, Залішан, Військового, Шкниви. З хутора П'ятаків теж прибули. А німці на машинах оточили церкву, повибирали молодих та дебелих і погнали їх на Германію. А в селі Красятичах німці відкрили ярмарок. Поз'їжджались туди люди. Ярмаркують день, ярмаркують другий, а на третій оточили ярмарок солдати і почали людей ловити на Германію. Тепер народ нікуди й не потикається. Німці навчили.

До нас підійшла дівчина.

— Тату,— звернулася вона до Гаврила Гнатовича,— ходіть обідати.

— Оце моя дочка Валя. Самі ми тепер з нею лишилися. Дівчина зніяковіла. Потім на її молоде личко набігла немовби хмарка. Заблищали оченята. Глянула на батька.

— Ідіть же, а то прохолоне,— і помчала стежечкою, босонога, бистра, ловка.

— Піду,— сказав батько,— а то моя мала буде сердитись. Вона так турбується, щоб я вчасно поїв гарячої страви. Боїться лишитися сама. Нікого в неї з рідні нема, тільки я. А в мене — вона,— і Гаврило Гнатович глянув їй вслід поглядом, в якому було стільки зворушливої ніжності, любові і теплоти, що це мимоволі зворушило нас.

ВІН З НОВОСІЛОК ДНІПРОВСЬКИХ

У партизанському з'єднанні Селивоненка ми познайомилися ще з однією людиною, про яку бійці й командири говорили особливо тепло, ніжно.

Він сидів на пеньку, сивобородий, худорлявий чоловік у коричневому брилі, помітно вицвілому під сонцем, обмитому не раз дощами, посіченому міллю.

Червона стрічечка горіла на брилі стиглою шипшиною.

Цей партизан не був стрілком, не ходив у розвідку, не пускав під укіс ворожі ешелони, але робив у загоні велику справу — він шив і лагодив партизанам чоботи.

Своїм гострим оком одразу помічав тих бійців, у яких зношене взуття потребувало негайного ремонту, і говорив при цьому співучою українською говіркою:

— Ой Миколо, Миколо! Лаяти тебе нікому. Хто ж ходить у таких чоботях? Чи не знаєш стежки до моєї майстерні? Покажу зараз, покажу. — І він брав трохи зніяковілого бійця, вів до своєї "майстерні", де, крім чотирьох дрючків, закопаних в землю, і напнутої на них ковдри — від сонця й дощу,— нічого більше не було.

Сам майстер, замість стільчика, мав у своєму розпорядженні дубовий пеньок, біля якого лежали різних розмірів колодки, а в жерстяній баночці з-під консервів зберігалися кленові цвяшки, просмолена дратва з защетиненими кінцями. Тут же, просто на траві, лежали акуратно складені шматки шкіри для на бойок, закаблуків і всіляких латок.

— Ось куди, Миколо, потрібно було прийти. Ну, голубе мій, скидай чоботи.

— Та я ще можу ходити і в таких. Потім... Я скоро дістану собі нові. Ось підемо на операцію — і дістану. Навіщо ж в,ам завдавати собі клопоту?

— Дістанеш, то й добре. А поки що скидай! Ну, чого дивишся на мене такими очима? Наказую! — жартівливо гримає він на бійця, і в його карих добрих очах світиться турботливість і батьківська ніжність.— Промочиш ноги, застудишся, будеш хворіти. А хто за тебе громитиме фашистів? Про це думав?

— Не застуджусь... Я вже загартований.

— Давай, давай, Миколо. Годі сперечатись. Мені треба працювати. Наказано тобі скинута чоботи,— значить, скидай. Це все одно, що командирський наказ... Ясно?

Микола нарешті піддається вимозі шевця, сідає босий просто на землю й з цікавістю стежить, як умілі, спритні руки Якова Ісайовича

Сапожникова, озброєні шилом і щедро насмоленою дратвою, стали поратись біля драних чобіт.

Познайомившись з майстром, ми дізналися, що в нього перед війною було двоє синів. Старший, Олександр, працював в авторемонтній майстерні, а меншого, Овсія, мобілізували з дому до лав Червоної Армії. Про їхню долю він нічого не знає. При ньому жила тільки шістнадцятирічна донька Дора —— тиха, соромлива дівчина з непевними рухами, настороженим поглядом, наче вона все ще когось боялася.

Пережитий жах, здавалось, назавжди залишив свій незабутній відбиток в її очах, в її ще дитячій, незміцнілій душі.

— А ми з нею мало не загинули,— сказав Яків Ісайович, коли Дора, принісши батькові обід, пішла знову до кухні, де вона допомагала куховарці.— На волосинці від смерті були з нею... І не раз.— Відклавши останню пару полагоджених чобіт, швець почав розповідати: — Сам я родом з Новосілок Дніпровських, Вшцедубечанського району, Київської області. Може, бували в нашому селі? Не бували? Шкод<а! Село красиве, багате. Працював я в шевській майстерні при колгоспі і, мабуть, непогано, тому що не раз видавали мені премії. Адже я з малих років — трудеиик. Працювати люблю, роботу свою знаю. У тридцять дев'ятому році приїхали до нашого колгоспу люди з Розважівського району, просять голову: "Відпусти Якова Ісайовича — мене, значить,— до нашого села Красятичів хвилю ударницьку підіймати. Є, мовляв, у нас майстри, але досконалості в них бракує. Обучити треба, показати, що й до чого..."

Поїхав я, став до роботи. Жив добре. І ось почалась війна. Вже німець до Дніпра добирається, а я все шию чоботи.

Радять мені добрі люди: "Якове Ісайовичу! Хороший ти чоловік, справжній труженик. Жаль, якщо німець тебе заб'є. Кажуть, він в першу

чергу винищує комуністів, комсомольців, активістів. Але і євреям не дає пощади. Рятуйся, доки пе пізно".

Вирішив я з моєю Дорочкою перебратися на той бік Дніпра... І рушили ми в дорогу. Підходимо до одного села, зустрічаєм діда: "Куди йдете, люди добрі?"

"У Мосейки",— кажу.

"Не ходіть туди... Там уже німці. А ви, я бачу, євреї. Краще десь переховайтеся, поки вони далі пройдуть, а тоді, може, вільніше буде".

"Хто ж нас переховає?" — запитую в нього.

"Та я можу вас помістити у своїй клуні. Живу на околиці села, у мене й перебудете. Якщо хочете, ходімо зі мною".

Хіба ж я міг відмовитись, коли добрий чоловік простягає мені руку допомоги? Ні, я відмовитися не міг.

Пішли ми з ним. Ховалися в його клуні вісім днів. Прізвища його не знаю, але живе він у Макарівці. Дві дочки в нього, вчительки. Вони нам їсти приносили...

Ну я так думав: "Доки ж ми будемо сидіти в клуні? Краще вже пробиратися до рідного села. Там мене люди знають, допоможуть у тяжку годину".

Подякували ми вчителькам і дідові та й вийшли на дорогу. Я кажу моїй Дорочці: "Ти, Дорочко, йди вперед, а я за тобою, немовби ми чужі. Якщо мене зупинять і вб'ють, то хоч ти залишишся живою".

Обійняв я її, поцілував, а вона плаче: "Тату, не хочу тебе лишати. Якщо вмирати доведеться, то разом".

Все-таки умовив я її, і ми пішли. Вона попереду, а я за нею йду так, щоб було мені видно її хустинку.

У селі Мосейках затримали мене поліцаї: "Ти хто?"

"Швець".

"Де був?"

"На окопах за Дніпром". "А куди йдеш?" "Додому, в Новосілки".

Бачу по їхніх очах — не вірять вони мені. А я босий. На руці в мене ось цей піджачок, та ще торбинка була.

"Ходімо з нами". І повели мене через дорогу. А я бачу: дочка моя стоїть, плаче. Я на мигах крадькома показую їй: "Іди, мовляв, не чекай... Рятуйся".

Завели мене на подвір'я, посадили на колодах. Сюди ж привели якусь дівчину-українку. Слідом за нею йшла мати, плакала, просила німця: "Відпусти!"

Німець ударив її прикладом. Вона перестала його просити, але так же гірко плакала, що в мене навіть серце стисло-ся в грудях. Я думав тоді: "Настав тобі, Якове Ісайовичу, капут!"

Сиджу, чекаю своєї смерті.

Вийшов з хати німецький офіцер, а з ним перекладач.

"Ти українець?" — спитав мене перекладач.

"Українець",— відповідаю, бо я ж таки з малих літ жив в українському селі, мову знаю добре.

"Скажи "кукурудза". Скажи "паляниця".

Я Ці слова вимовляю немовби на екзамені. Тоді він мене питає: "Як твоє прізвище?"

"Завидюк Микола Васильович".

Поговорив він ще трохи зі мною, дізнався, що я повертаюся з окопів, іду в Новосілки. Перевірив по карті, які села є по сусідству. Все я розказав йому точно. Відпустили вони мене. Розшукав дочку, і пішли ми з нею далі. Прибули до рідного села.

Люди як дізналися, що ми з дочкою повернулися, несуть хто молока глечик, хто хлібину чи шмат сала. Раді мені. Адже в цьому селі не було жодної сім'ї, якій би я не шив чобіт.

"Ми,— кажуть,— думали, що тебе вже, Якове Ісайовичу, і живого' немає".

А я живий, і Дорочка при мені. Дістав я свої інструменти і почав працювати. І ось трапився в мене такий випадок.

При відступі бійці Червоної Армії заховали зброю, гранати, патрони. Знайшлася лиха людина, яка повідомила про це німців. Але вони не відважились відкопувати самі... Раптом заміновано? Викликали до себе старосту, питають: "Є в селі юде?" — "Є!"

А нас у селі тільки двоє євреїв лишилось — я та ще один каліка.

Взяли вони нас, дали нам у руки лопати, показали те місце, де треба копати землю, а самі відійшли подальше і звідти стежать за нами.

Я зрозумів, у чому справа. Смерті не боявся, але страшно мені залишати Дорочку. Адже вона тоді була ще зовсім молоденька.

Почали ми копати. Бачу, стоїть, моє дитя за кущем, дивиться на мене. Обличчя бліде, очиці горять тривожно. Я хочу їй крикнути: "Втікай, мовляв, донечко, сховайся де-небудь, поки німці вийдуть з села".

Боюся її викрити, а в самого серце так і завмирає. Відкопали ми яму, знайшли там заіржавілі негодящі патрони, кілька гранат. Я думаю: "Зараз німці це все заберуть, а нас тут же розстріляють. Адже яма вже є".

Стою, жду смерті.,. Але й на цей раз підвезло. Німці пішли, а до мене підбіг поліцай.

"Ходімо, Якове, староста тебе требує".

"Навіщо,— думаю,— я потрібний старості? Ну як же мені не везе. З однієї біди вискочиш, а в другу потрапляєш. Не до добра це все. Навіщо?.. Ну, навіщо я йому потрібний?"

Приходимо. Староста дивиться на мене: "Боїшся?"

"Боюсь",— кажу.

"А ти не бійся. Мені потрібний майстер".

Я тоді подумав: "Пошию йому чоботи, а тоді він повезе мене в німецьку комендатуру, і там буде мені капут!"

Але що я міг робити? Я людина підневільна, хотів жити для моєї Дорочки. Почав шити чоботи. Якось приходить до мене Гаврило Мохоїд. Він зараз теж у нашому загоні з своєю дочкою. Приходить, значить, і так по секрету повідомляє: "Ми, Якове Ісайовичу, тепер будемо жити... Є добрі вісті".

"Які? — питаюся, а в грудях навіть жарко стало.— Які вісті? Говори швидше".

"У наших краях об'явилися партизани... І якщо ти згодний, можна сьогодні вночі зустрітися з ними в хаті Кондра-тенка".

"Що ж я робитиму? Роки не ті... Не приймуть мене партизани... Та й не сам же я — дочка зі мною",— пояснюю йому, а Гав-рило Мохоїд сміється: "Дивак ти, Якове. Адже я з ними вже зв'язок тримаю. їм потрібний такий чоловік, як ти. Воювати тобі, може, й не доведеться, старий ти для такого діла, а ось чоботи шити та лагодити взуття — це дуже їм потрібно. Майстра вони шукають, а майстрів нема. Подумай".

Мені ще думати? Та тут і думати нема чого. Це для нас з Дорочкою був би порятунок.

Діждалися ми ночі, прийщли до хати Кондратенка, а там уже нас ждали партизани.

"Колодки є? Інструменти маєш?"

"Що за питання? Все маю. На те я майстер".

...Партизани врятували нам життя. Як ви гадаєте, можу я отаке не цінувати? Я це навіть дуже добре ціную...

Гей, Степане!.. Чуєш, Степане? — гукнув він, несподівано обриваючи розповідь, бо побачив партизана-мінера, який проходив повз його

майстерню в розбитих чоботях.— Лаяти тебе нікому. А йди-но сюди, йди!..

— Що скажете, Якове Ісайовичу?

— Що я скажу? Ай-я-яй!..— скрушно похитував майстер головою, оглядаючи правий чобіт, на якому майже зовсім одірвалася підошва.— Хто ж ходить у таких чоботях? Чи, може, не знаєш, де моя майстерня?

— Нічого,— байдуже махнув рукою боєць.— Ще тримається... Ходити можна. Цієї ночі з диверсії повертались, то я в темряві напоровся на пеньок.

— Скидай, голубе мій, скидай... Наказую! — і заметушився, шукаючи потрібну колодку й ставлячи біля себе консервну банку з кленовими гвіздочками.

Підкорився мінер і, пихкаючи й червоніючи, почав роззувати драний чобіт.

МІНЕРИ

Курені. Стіл на чотирьох стовпчиках, укопаних в землю. За столом на дерев'яних лавах сидять мінери — все народ молодий, веселий та хоробрий. Це їхні руки пускають під укіс ворожі ешелони. Це від їхніх мін злітають в повітря залізничні й шосейні мости, вибухають склади, автомашини, млини, залізничні станції.

Ми вдивляємося в мужні обличчя простих, часом навіть соромливих юнаків. Таких хлопців до війни можна було бачити в тихий літній вечір на вулиці, де бринькала балалайка чи вигравала гармонія, де ждали на них молоді вродливі дівчата. Вулиця тоді оживала від пісень і танців. Не один юнак, проводжаючи з гулянки свою кохану, ніжно брав її за руку, дивився в очі, голубив... І якою ж короткою здавалась їм обом літня ніч!

Уже й півні кричать зорю, і стелеться над річкою туман, і займається на сході новий день, а вони, молодята, ще не наговорилися, ще не намилувалися одне одним...

І ось ті хлопці наче переродилися тепер, ставши грізними воїнами, перед якими тремтить ворог. Змужнілі в небезпеках і боях, загартовані суворим партизанським життям, вони сидять зараз перед нами, скромні, прості, рідні, а їхній командир Микола Іванович Михайленко розповідає про бойові діла:

— Першу операцію ми провели на залізниці Київ — Коростень. Було тоді нас тільки п'ятеро: я, Василь Есауленко, Дмитро Редя, покійний Олексій Сенчурин та Михайло Шевцов — кашоваром він зараз у другій роті. Ну, а ми знаємо: пустити ешелон під укіс буває не так уже й легко. Цілу добу вели ми розвідку, перевіряли, які поїзди йдуть, скільки їх, чи велика охорона, чи добрий підхід до колії. Все нам треба знати. Лежимо. Ходять патрулі. Ми їх добре бачимо. Вибрали момент, коли вони заґавились, і поставили міну.

Мчить пасажирський поїзд. Пропустили, бо нам треба щось путяще звалити. Правда, не довго й ждати довелось. З'являється ешелон. Налічили ми тридцять п'ять вагонів та платформ. На платформах — техніка і жива сила. Тут уже треба дивитися, щоб було без промаху. Лежимо. Поїзд все ближче, ближче. Вже порівнявся з нами. Ми як рвонемо за шнур, а воно як гахне... Красота!

А в одному місці; ми натрапили на засідку. Обстріляли, гади, й поранили Шевцова. Ми тоді щось днів зо два нічого не їли.

Шевцов ослаб. Костура йому зробили, а йти він все ж не може. На руках його нести теж не можна — болота. Він просить нас: "Добийте мене!"

Ну, а в кого ж рука підійметься таке зробити?

До гурту мінерів підійшов кашовар Шевцов у чоботях з низенькими халявками, в полотняній сорочці, заправленій в солдатські штани, широкоплечий, міцний чоловік.

— А я про тебе, Михайло, розповідаю, як ото поранили тебе. Шевцов сів на ослінчику поруч товаришів.

— Ти розкажи сам.

— Що ж тут розказувати? Ми тоді через Тетерев переправились, а в селі Старовичах дістали троє коней, заїхали до лісника і задрімали там. Коли чуємо: цуценя загавкало. Я глядь — а німці ось уже! Михайленко мені кричить: "Хватай коней!"

— Правда,— підтверджує командир групи,— добрих коней дістали ми, шкода було їх залишати німцям.

— От кинувся я повід відв'язувати, а він, гад, як дасть чергу. Чую, обпекло мені ногу. І коня поранило. Ну, я згарячу ще побіг, та почуваю, що в чоботі стало мокро. Штани теж у крові. Перед нами річечка вузенька. Всі хлопці перескочили через неї, а я не можу. Перенесли вже товариші. А нога болить. Іти не можу. Став я їх просити. "Добийте,— кажу,— мене, щоб німці не захопили живим",— бо я знав: ^почнуть мене товариші нести, ми не втечемо, наздоженуть нас німці, переб'ють. То я так подумав: "Для чого ж нам всім гинути? Хай я один". І кажу їм: "Дайте мені гранату, а самі йдіть швидко. Якщо виходу не буде ніякого, тоді підірву себе, а живим у руки їм не дамся". Попрощались ми. Михайленко обіцяє: "Дійдемо до табору, візьмем людей більше й прийдемо по тебе".

Вони пішли, а я лишився. Пам'ятаю, сніг випав тієї ночі, прикрив мене. Лежу я в канаві день, лежу другий. Хліба в мене ані сухарика. Води теж нема, то я нагребу біля себе снігу та й ковтаю його. Холодно. Часом лисиця пробіжить або козел... Чи пташка прилетить: ці-ці-ці! Ніч надійде, а я не сплю. І такою ж вона довгою мені здається!

Вже п'ятий день минає. Я думаю: "Так же можна й померти в канаві. Якщо пропадати, то біля людей. Хоч у землю зариють". І вирішив тоді повзти до села. Хай буде, що буде. Недалеко від мене горбик. Вибрався я на нього, бачу: місток. Вода ще не замерзла. Коли глянув я на ту воду —і так же мені захотілося пити, ну, як ніколи в житті. Підповз до річечки, пив, пив, аж лоб мені заболів. Тоді відпочив трохи та й далі повзу. Вже недалеко й хати. Назустріч мені чоловік іде з торбою. Я в нього питаю: "Дядьку, де можна обігрітись?"

"А ти хто такий будеш?"

"Людина".

"Бачу,— каже,— що не свиня. Тільки й люди тепер всякі бувають". І пішов далі, а я собі думаю: "Ах ти ж гадюка!

Пораненому партизанові допомогти не хочеш". Доповз якось до села. Хата. На подвір'ї порається жінка. Я до неї: "Тітко, пустіть обігрітися".

Вона оглянула мене:

"Партизан?"

Я мовчу. Може, думаю, яка контра поліцейська. Навмисне випитує. Мовчу. А вона чоловіка гукнула. Завели до хати. Зняв я чоботи, а ноги мої пообмерзали. Став я їх снігом відтирати. Хазяїн дав мені свої штани, а хазяйка води нагріла, дістала десь одеколону і радить: "Промий рану та змасти її, щоб, бува, не забруднилась".

Провів я ваткою по рані, а вона й побіліла відразу. Ну, думаю, зараження тепер не буде. Поставили вони переді мною молока трошки, а потім супу молочного насипали ложок з п'ять. Багато ж їсти не можна, бо коли б наївся — одразу б пропав.

Увечері до хати прийшов той чоловік, що я його зустрів з торбою.

"Впізнаєш?" — спитав він мене. "Впізнаю",— кажу. "Признавайся, ти партизан?"

Подумав я: "Все одно, якщо це й лихий чоловік, то куди ж мені, пораненому, втікати? Кину гранату. Його уб'ю, і себе уб'ю". Глянув я йому в очі й відповідаю: "Партизан".

"Ну, так би й говорив одразу!" І більше нічого мені не сказав, вийшов, а я непокоюсь. "Мабуть, зараз німців приведе сюди, і буде мені капут". Коли невдовзі заходить він знову до хати, кладе сала шмат, хлібину: "їж, браток, та поправляйся. Коли я тебе побачив, то думав, що якогось поліцая партизани підстрелили. А воно, бач, помилився".

Хазяїн через старосту мені довідку дістав. З тією довідкою я міг пересуватися по району. Ото пожив я тут два-три дні, тоді одвезли мене вночі до села Нової Гути. Звідти дістався до Кропивні, а потім до Іваровичів, далі потрапив до Зміївців. Я людям чоботи шив і тим підробляв собі на харчі.

Одного ранку зустрівся тут з партизанською розвідкою. Питаюся: "З якого з'єднання?"

"З сабуровського".

"А комбата Селивоненка знаєте?"

"Знаємо".

"Так це ж,— кажу,— мій командир. І комісара Яковенка знаєте?" "Знаємо".

От я й приєднався до них.

— А ми прийшли до тієї канави, де лишили Михайла,— розповідав далі Михайленко,— дивимось, а його вже нема. Спитали в людей: "Був,— кажуть,— якийсь поранений, а де він, що з ним,— не знаємо. Чули ми: в сусідньому селі німці розстріляли якогось партизана. Може, то він і є".

Зайшли ми в те село, питаємося в тамтешніх людей. "Ні,— кажуть,— не чули, щоб розстрілювали когось. У нашому селі й німців нема". Одним словом, загубили Михайлів слід, повернулися до табору ні з чим і вважали, що він загинув.

— А я живучий,— посміхнувся кашовар.

— Робота в нас, диверсантів, і важка, і небезпечна. Пам'ятаю, пішли ми якось на дільницю Горинь — Лунинець. Тьма. Ллє дощ. Бредемо в болоті по пояс. А за ніч треба пройти двадцять кілометрів. Попромокали тоді до кісток. Просушитися немає де, а вже скоро й світатиме. Спинились біля річки. Бачимо, двоє рибалок сіть закидають. Попрохали ми їх: "Перевезіть на той бік". Перевезли. Ми їх попереджаємо: "Нікому ж не говоріть, що ви нас бачили".

"Не маленькі... розуміємо",— каже один, а другий застерігає: "Хай вам, хлопці, щастить в добрім ділі. Тільки будьте обережними. На залізниці патрулі ходять".

Я все-таки міну вночі поставив. Допомагав мені Тарасов, а біля шнура сидів Гудим.

Діждалися ранку. Мчить ешелон. Я кажу Гудимові: "Дивися ж, не поспішай, з толком смикай, щоб був ефект".

Рвонув він за шнур, а шнур обірвався. В таку хвилину!.. Ну, що зробиш? Зв'язали. Ждемо. Знову ешелон наближається І ви ж скажіть, як не повезе, то хоч умри. Порвався шнур і вдруге, і втретє.

Так і не підірвали ми того дня жодного ешелону. Довелось заночувати. А вранці пройшли патрулі, нашої міни не виявили. Зразу ж забачили ми поїзд, але суне він поволеньки. Не стали підривати, бо паровоз звалимо, два-три вагони знищимо, а все інше цілим залишиться. Ждемо ще. Хвилин через двадцять мчить на всіх парах... Состав довгий. Попереджаю я знову Гу-дима: "Дивися ж, не поспішай. Основне — витримка. Як передні колеса накотяться на міну, тоді й смикай за шнур".

Він смикнув, а воно як гахнуло... Аж на душі стало веселіше. Зробили ми своє діло та й пішли.

За півтора місяця у травні та в червні цього року ми пустили під укіс 28 ешелонів. З них я особисто шість, Косачев — теж шість. У нашому загоні немає такого партизана, який би не вмів поставити міну. А як саме треба ставити, ми показуєм. У нас он у лісі і насип зроблено. Там ми навчаємо і своїх підривників, і хлопців з сусідніх загонів. Наші учні тепер скрізь є. У з'єднанні Наумова, і в загоні Гриба, і в з'єднанні Таратути. Дарма, що робота важка. Іноді в болоті доводиться лежати день і два. Ноги пріють. Холодно і голодно — всього буває. А не виділи на диверсію — ображаються. "Чому, мовляв, Іван іде, Петро іде, а я сидітиму в таборі? Посилайте й мене".

Отакі в нас диверсанти.

— Коли ми йшли на диверсію",—; озивається політрук групи мінерів Григорій Козін,— нас через річку Горинь переправляли рибалки. Минули ми потім Дубинецький бір, а там кілометрів зо два непрохідне болото. Станеш на грунт, а він під тобою так і вгинається. Йшли ми тим болотом цілу ніч. Місцевість незнайома. Провідника нема. Стали просуватись далі — знову болото з трясовиною. На купинах вужі повзають. Все одно як у

джунглях. Мох росте, березняк і вільха... Ще сосна низькорослa... То ми соснове гілля клали собі під ноги. Йшли вночі. Дощ. Нічого не видно. На болоті нагинали вершини беріз і лягали на них, мов у колиску. Перед світанком дісталися до хутора Крушини. Днюємо і спостерігаємо залізницю, чи працює.

На другу ніч вийшли на дорогу, знайшли добре місце, поставили міни: одну — на переїзді, а потім іще дві.

Зірвали три ешелони, що йшли на Сарни. Перший був з боєприпасами, сорок вагонів і один класний, у другому нарахували тридцять п'ять вагонів з військовим вантажем, а третій ішов на Лунииець. Дуже обережно.

Важко нам тоді було. Села далеко. їли лісові яблука, гриби... Ноги в кожного порозпухали, взялись болячками так, що й чобота не взуєш. Під Століном натрапили на дачу гебітскомі-сара. Зайшли всередину. Чого тільки там не було! Килими, меблі з чорного дерева, вода рожева, солодка... Розкіш! Графини з настойками і всяка закуска — сир, ковбаси, гриби мариновані. Підхарчувались ми там добре, а дачу спалили.

Це ж у нас не всі в зборі. Ще немає наших людей з третьої роти. Ждемо оце. Може, сьогодні, може, завтра повернуться.— І Михайленко, звертаючись до мене, просить: — Ви запишіть собі в книжечку наших кращих диверсантів. Пишіть: Олександр Канюка, Олексій Федоренко і його двоюрідний брат Анатолій Федоренко, Опанас Косичев, Казимир Неборачка, Михайло Сорока, Володимир Тарасов, Михайло Грива, Федір Лу-щенко, Григорій Козін, Иосиф Гаєвський, Роман Ком. Може, коли-небудь в газеті про них напечатаете, а дівчата чи сестри прочитають. А може, й матерям попадеться до рук та газета.

Раптом збоку, в гущавині лісу, заграв "джаз-оркестр".

— Це наші повертаються з операції,— пояснив Микола Іванович.— Глянемо?

Над дорогою уже стояв Кузьма Кипич з товаришами. Лісові квіти і дубова гілочка прикрашали його фетровий бриль. На груди звисала приклеєна борода, а в руках тримав він саморобну "скрипку". Грав гармоніст, гримів бубон, жалібно бриніла пилка, вплітались дужі голоси "флейтистів".

Між деревами ми помітили спочатку поодинокі постаті, а згодом і цілі групи партизанів. Ось наблизились вони до вузенької безіменної річки, що витікала з болота, біля неї зупинились, чекаючи відсталих товаришів.

Лише вчора тут партизани збудували місток.

Все більше й більше по той бік містка збиралося бійців. Вони шикуються по чотири в ряд. Чути згодом команду Петра Орешича, але до нас долітає лише: "арш!"

В ту ж хвилину кашовар Кипич змахнув своєю скрипкою-кісткою, і "джаз-оркестр" пішов назустріч бойовим товаришам. Ми спостерігали, як на засмаглих обличчях воїнів третьої роти з'являлися веселі посмішки, вдячністю засвічувалися очі, вище підводились голови.

А наступного дня я зустрівся з диверсантом, про якого вже мені розповідали партизани. Це був моложавий на вигляд чоловік з русявими вусами, веселий, життєрадісний одесит Роман Зусьович Ком — стрілок, мінер і перукар. Хоч і народився він у білоруському містечку Рєчиці, але рідним містом своїм вважав Одесу, бо тут плавав матросом на кораблях, тут одружився, тут працював майстром в одній з одеських перукарень. Звідси пішов і на війну. Він розповідав про себе:

— Став я зв'язківцем у 418-му полку. Воювали ми під Каховкою, а під містом Новошахтинським опинилися в оточенні, та я вибрався звідти і потрапив згодом в інший полк. Пішли ми на Слов'янськ, а пізніше на Красний Лиман, Лозову, Барвінкове. Тут вели сильні бої. Чотири рази я був контужений, але залишався в строю. Двадцять другого травня 1942 року мене знову було поранено, а двадцять шостого я потрапив до полону разом з їздовим. Привели нас до казарми, де клали таких, як і я, бійців та командирів, а згодом відправляли до Житомирського табору. Цей табір був огороджений у три ряди колючим дротом. В який бік не глянеш, на тебе дивляться дула кулеметів. Євреїв відбирали окремо, кидали до підвалу, а потім виводили на подвір'я й починали глумитися. їм, як коням, спутували ноги, примушували пастися, їсти траву, іржати. Я це все бачив.

Ось і моя черга йти на медогляд. Оглянули мене, поставили до гурту євреїв. А близенько від нас стоять російські й українські хлопці. Один з них схопив мене за руку і потяг до свого гурту, а інші заступили, і я разом з ними потрапив до другого корпусу.

Полежав я тут тижнів зо два. Чистих пов'язок нема. Ліків нема. Ніхто нас не доглядає. В рані моїй завелися черви. Жити тут довше,— значить, неминуче загинути, а гинути не хотілось. Один хлопчина з українців дістав десь кусачки для дроту, і ми вирішили втікати. Було нас троє росіян, один українець і чотири євреї.

Ми домовилися з лікарем-вірменином, і він погодився нам допомогти. Як стемніло, ми пробралися до мертвецької. Щодня тут умирали десятки людей. Просиділи в цій палаті до півночі, а потім відкрили вікно. Лікар, виряджаючи нас, сказав: "Втікайте сьогодні ж, бо я маю відомості, що вас завтра розстрілюватимуть. Хтось стежив за вами і виказав. Якщо комусь не пощастить втекти — не видавайте мене".

Ми вилізли через вікно, добралися до загорожі. Німець з вишки помітив нас і почав стріляти. Поблизу була яма, куди скидали сміття.

Хлопці вскочили в ту яму, а я далі різав дріт. Я так собі думав: "Все одно смерть. То хай краще тут уб'є мене куля".

Виповз я з табору, заховався в густій траві, стежу за німцями. Підбігли вони до ями, витягли з неї втікачів і тут же їх усіх розстріляли.

А я поповз далі, пройшов через німецькі конюшні, перебрів в одному місці річку і за ніч відійшов кілометрів шість від табору. Зайшов до лісника. Він дав мені молока, і я пішов далі. Спав і на полі, і в житі, і в сіні. У селі Кропивищах зайшов до одного дядька, попрохав води, а він мені каже: "йди до коменданта, хай він тобі допоможе, бо ти схожий на німця".

Говорить він отак зі мною, а сам послав дружину, щоб та привела поліцая. Відпочив я трохи, збираюся йти, а тут з'являється поліцай. Забрав мене з собою, повів до поліційного куща. Зв'язали там мені руки й ноги, кинули у хлів на солому. Прийшов староста.

"Ти звідки? — питає мене.— Росіянин чи з Кавказу?"

А я при цих вусах схожий на грузина.

"З Кавказу,— кажу йому.— У мене рана".

"Покажи. Може, ти брешеш".

"Як же я покажу, коли мені руки зв'язано".

"Розв'яжіть",— наказав староста.

Розмотав я ганчір'я, а в рані моїй черва ворушиться. "Закрий",— морщиться староста.

Зачинили мене на замок та й пішли собі. А я вночі прорвав солом'яну стріху і втік. У сусідньому селі зайшов до вчителя. Він дістав мені довідку про те, ніби я, громадянин Морозов Роман Олександрович, проживав у Коростенському районі, Житомирської області, і зараз, як контужений, направляюся до міста Брянська, де перебувають мої батьки. А я задумав пробиватися туди, бо знав, що в тамтешніх лісах повинні бути партизани.

Добрався до села Термахівки, завітав до старости, якого люди звали "дядько Андрій". Прізвище його Йожик. Була чутка, ніби він зв'язаний з партизанами. Я показав йому свою рану, а він мені каже: "Куди ж тобі йти такому? Я тобі іншу раду дам. У мене є родичка. Перебудь у неї".

Думаю собі: поживу, поки рана загоїться, а там видно буде. Проробив я літо. Сіно косив, хліб збирав, дрова заготовляв на зиму. Рана моя зарубцювалась. Я вже ладнався йти далі, коли чую: староста Йожик відмовився служити німцям.

Заступив на його місце другий. В'ївся він на мене, все до Німеччини хотів загнати, але я викручувався. Не любив його й народ. Поблизу був радгосп. Німці в ньому хазяйнували, а робили наші військовополонені. В листопаді місяці вони організувались, перебили охорону, вкинули в криницю старосту, розгромили по сусідству ще три німецькі економії та й пішли до лісу. Разом з ними пішов і я. Всіх нас було тоді сорок два чоловіки. Згодом ми зустріли загін Селивоненка, приєдналися до нього, і відтоді я став мінером. Не один ешелон звалили ми під укіс. Я мщуся ворогам за все... А зараз у мене радість. Я одержав лист з Великої землі. І знаєте, від кого? Від матері... від рідної матері.— Він витягнув з кишені дбайливо загорнутий в газетку конверт, що його зберігав, немов бойову зброю. Цей материнський лист, приставлений сюди літаком разом з іншою кореспонденцією, зогріває йому серце хвилюючою радістю кожного разу, як тільки він починає його читати.

— Добра в мене мати! Я знаю: вона дуже скучає за мною, але про це не згадує ні єдиним словом, не кличе мене додому, розуміє старенька,

що зараз війна і я мушу воювати. Та ви почитайте самі. Тут секретів нема.

Я взяв лист, датований 13/VI 43 р., і прочитав:

— "Здрастуй, мій дорогий син Роман!

Пише тобі твоя мати Хана Ком. Ідучи з поштамту, 9 червня я зустріла твого брата Гришу..."

— Він був теж в армії,— пояснив Роман, вслухаючись у текст листа,— попав в оточення і вийшов. Це вона про нього мені пише. Читайте далі.

— "^..зустріла твого брата Гришу, який сказав мені, що від тебе одержав листа. Я мало не впала. Не знала, що й сказати від хвилювання й радості. Мені перехопило дух. Адже ми всі думали, що ти, мій сину, давно загинув, а тут, на радість, ти живеш та б'єш проклятих фріців. Молодець, мій сину. Шлю тобі, мій дорогий сину, своє материнське благословення і даю тобі наказ якнайбільше знищувати німецьких розбійників. Бий їх скрізь, метися на кожному кроці за ті страждання, що вони нам завдали. Від Фелікса немає ніякої звістки. Я гадаю, що тн загинув десь під Полоцьком. Твій старший брат Гершон в армії, Гриша — теж. Ціля пише нам листи, а від її сестри Лізи ми нічого не маємо. Мабуть, Ліза загинула в Одесі.

Чекаю, синок, тієї щасливої хвилини, коли ми позбудемося кровожера Гітлера і знову я побачу тебе і всіх моїх синів укупі. Залишайся живий-здоровий, як цього бажає тобі твоя мати Хана Ком".

— Коли я його одержав і прочитав, то одразу ж пішов до комбата і попросився на операцію. Він дозволив. Було нас десять чоловік. Керував нами командир Отягін. Мінерів серед нас двоє: я і Неборачка. Пустили ми два ешелони з танками й машинами. На моєму особистому рахунку

вже значиться вісім ешелонів. Представили мене до нагороди орденом Вітчизняної війни і партизанською медаллю.

А за чотири ешелони, що ми пустили недавно, ще не представляли. Хочу матері сьогодні написати. Хай радіє, хай знає, як її син виконує наказ. Мати в мене, хоч і старенька, а молодець. Листа якого мені написала... Я пишаюся нею!

Розмова на цьому й урвалася, бо прибіг захеканий хлопчина.

— Ком, я тебе там шукав, а ти осьдечки! Хлопці ждуть. Поголитися хотять, постригтися, а тебе нема.

— Скажи, прийду зараз.— І Роман Ком, грізний для ворогів мінер, ніжний для матері син, вірний для товариства друг, пішов до свого куреня за інструментами. Сьогодні він перукар і хоче бачити своїх товаришів молодими та красивими, бо увечері має виступати "джаз-оркестр" з новим репертуаром. То як же доброму мінерові між люди з'являтися неголеним? Дів-чата-партизанки засміють...

КОПИЩАНСЬКА ТРАГЕДІЯ

Ми переправляємося вбрід через річку Уборть і входимо до села Копища. Це вже Житомирщина. Село змертвіло. Частину хат німці спалили ще торік, і на пожарищах повиростали густі бур'яни. А ось і свіжі сліди недавнього розбою німців. Спалена церква. Поблизу стоять груші, передчасно зів'ялі берези. На чорній перекладині, що не встигла згоріти зовсім, висять невеличкі дзвони. І тут же поруч — свіжа могила з дерев'яним хрестом, оповитим рушниками. Скільки вже таких могил і таких одиноких хрестів нам довелось бачити за час переходів!

Обминувши церкву, ми їдемо далі. На садибах стоять жовтоголові соняшники, цвітуть гарбузи, огірки, тютюн. На високих тичинах в'ється рясна квасоля. А ось тут переплелись густі стебла гороху, і зелені

солодкуваті стручки його обціловує вранішнє сонце. Там тягнеться на городі смужка проса або дрімучих конопель, там побачиш поникле від важкого, дозрілого колосся жито. Вже б його косити пора, а воно стоїть, бо нема до нього хазяйських рук.

Даремно ми шукаємо очима людину.

Ані співу півнів, ані валування собак. Тиша. Мертва, гнітюча тиша.

Кільцем охоплюють село густі ліси. Звідси, з горбів, добре видно, як в далечині над верховіттям в'ється сизуватий димок, мов густий ранковий туман. А може, то й справді туман здіймається з боліт? Приглядаємось. Хтось з партизанів упевнено говорить:

— Там живуть копищани.

Добратися до них нелегко, бо шлях перегороджують непрохідні болота. Щоб туди потрапити, треба добре знати потайні лісові стежечки. Нашу увагу приковує до себе боєць Лазко.

Копище — його рідне село. В ньому залишив він матір, дружину й четверо дітей. Всі вони загинули. Всіх їх повбивали німці.

І зараз ось він стоїть на чорному згарищі, де була його хата. Лишились від неї тільки купа каміння, вугіль, попіл і глина. Лазко підіймає сапу, уважно розглядає її:

— Сам кував.

Знайшов іще сокиру з обгорілим топорищем, обруч з діжки, а потім мовчки підійшов до грядки, де буйно ріс широколистий тютюн, дбайливо оброблений умілими руками.

— Жінка моя садила... для мене.

Рука його мимоволі потяглася до тютюнового листа, але, не зірвавши нічого, опустилась, мов нежива. Ні слова більше не сказав він, повернувся й пішов до обозу.

По городах ходили партизани. Той нарвав зелених огірків, той поклав у картуз лапатого листя тютюну, а той уже встиг роздобути свіжої конюшини і підгодовував нею коней. Стояли ми тут недовго, дожидаючись розвідників. І як тільки вони прибули, обоз рушив вулицею, що на ній маячили то обгорілий журавель, то самітні ворота, то обсмалені вогнем дерева.

Багато спалених і зруйнованих сіл пройшли ми, але Копище вразило особливо. Ось дбайливий господар почав був будувати нову хату. Зведено вже стіни, прорубано вікна, хоч нема ані кроков, ані покрівлі. Та жорстока німецька рука не минула й цієї хатини. Покладені взруб бруси спалено. Зіяють чорні діри. Одна стіна вже завалилась. Мабуть, заваляться й інші.

Стороною їде вершник, немов пливе між густими коноплями, між високою кукурудзою. І раптом кінь його провалюється в яму передньою ногою й бистрим сполоханим ривком кидається вбік. Повіяло смородом...

В ямі, виявляється, забиті люди, їх прикидано зверху тонким шаром землі і бадиллям. Проїжджаємо це страшне місце і спиняємось на стоянку в лісі, поблизу села Копища.

В обідню пору до табору з куренів прийшли копищанські дівчата.

— Вам кого треба? — спинив їх молодий партизан-вартовий, несподівано з'явившись на стежці.

— Хлопці наші в сабуровському загоні. Хочемо побачитися з ними.

— А в мене родич у партизанах, Петро Лозка. Наш він, копищанський.

— Сідайте, дівчата, зараз викличемо хлопців. Розмістились вони одна біля одної на траві. З чагарників

визирнули дівчатка. У кожної сплетений з вільхової кори невеличкий КОШИЧОК. БОЯЗКО озираючись, вони посідали біля дорослих.

Я підійшов до дівчинки років семи. Пов'язана білою хустинкою, смаглява, темноока, вона дивилася на мене недовірливо,

В її дитячих оченятах світився такий помітний, такий тривожний страх.

— Як тебе звати, дівчинко?

Вона позирає на дорослих дівчат, шукаючи в них підтримки й захисту.

— Чого ж ти мовчиш? Де твоя мама?

І раптом я помічаю, як її оченята наливаються нестримними сльозами. Дівчинка відвертається, затулюється ручкою.

— Чого ж ти плачеш? Може, боїшся мене?

Обіймаю худенькі плечі й відчуваю, як вони тремтять.

— Ви краще не питайте за матір. Завжди отак, коли хто згадає, Одарка плаче. Батько в неї є. Сестра ще є, а матір убили німці.

Я помічаю на її смаглявій ніжці рану, над якою надокучливо кружляють мухи. Ранка сочиться гноєм і кров'ю.

— Це звідки в тебе, Одарочко?

— На пожежі обпекла. Велька пожежа була.

Я, діставши індивідуальний пакет, роблю їй перев'язку. Одарка дивиться на мене вже довірливіше, але все ж залишається, як і раніше, мовчазною.

— І дітей налякали, і дорослих,— розповідає Марія Василівна Лозка. — Повік не забуду того дня. Корови ще були не доєні, як вони село оточили. Здійнялася стрілянина. Збіглися до нас сусіди. Брат мій Петро вискочив з хати у двір, скомандував: "Беріть, жінки, діточок та втікайте хто куди".

А німці вже по дворах людей б'ють з автоматів. Всі розбіглись. Зосталася в хаті братова дочка Уляна, років восьми, та синок Гаврилко. Три рочки йому ще не сповнилось.

— Забили їх німці? — нетерпляче спитав вартовий.

— Може б, і забили, коли б не Улянка. Взяла вона братика з колиски за ручку та й повела житами. А жита цього літа високі, не помітили німці малят. Так і до лісу дійшли вони. Забралися в болота, в кущі густі і сиділи там п'ять днів в самих сорочечках. Батько їх потім знайшов під сосонкою. Хлопчик іще був живий, а дівчинка померла з голоду.

...А то ще німці хлопчиків відбирали окремо, дівчаток — окремо. Потім вивели їх на полянку, немовби гратися, посадили рядочком і всіх до одненької душі розстріляли з кулеметів та автоматів.

А ось Лисавета теж свою смерть перед очима бачила...

Дівчина, про яку йшла мова, сиділа скраю в сірому батьківському піджаку. Кілька разків барвистого намиста прикрашували її шию. З під-рясної спідниці визирали міцні, смагляві ноги.

— Розкажи їм, Лисавето, як ти від німців рятувалась; Вона подивилася на нас байдужим поглядом.

— Нащо про таке страшне згадувати? — сказала і замовкла.

— Розказуй, чого тамі

Лисавета оглянула всіх, поправила на голові хустку.

— Як прийшли німці в наше село, то люди порозбігались. Тоді вони поліцаїв послали до куренів, щоб ми в село повертались. Поліцаї нам говорили: "У селі житимете, німці вас не займатимуть, а кого в лісі чи в куренях знайдуть,— тих убиватимуть". Ми повірили їм, прийшли в село, правда, не всі. Пожили день, а раночком, тільки розсвіло, бачимо, їхні автоматники село оточили та стріляють і б'ють людей. Кого тягнуть до хати, а кого до хліва ведуть. Заховалась я в коноплях, а недалеко від мене сусідський хлів стояв. Там повно люду. Діти плачуть. Жінки кричать: "Не бий нас, не бий!" А німець прикладом їх. Старіші навіть і не просились, ждали своєї смерті.

— А ти ж як утекла від німців?

— Яз конопель побігла в сусідське жито, а там... забиті лежать. П'ятеро... Сусідка з малими дітьми. Нема мені виходу! А вмирати не хочеться — страшно. Лягла тоді я біля сусідки, кров'ю її помазала собі лоб і біля ока. А тоді землю беру руками, ту землю, що з кров'ю, і кладу собі під голову. Та ще такої землі навколо себе розкидала. Чую — шелестить жито. Іде німець. Причаїлась я. Мабуть, була дуже бліда, бо підійшов він, постояв трохи, тоді ногою мене штурхнув разів зо два й почвалав далі. До вечора лежала я в житі, а як стемніло — поповзла

городами та лугом, добралася до лісу. В кущах ховалась, у болотах жила. Днів три нічого не їла. Страшно було виходити. А що, як німець забачить? Не втечеш тоді від смерті.

З чагарників вийшов сивий дід Пилип Снігур у полотняних штанях, у змокрілих личаках і онучах, перевитих вірьовочкою. Він брів сюди, очевидно, через болота. З-під кошлатої шапки, що звисала йому на лоб, виблискували глибоко запалі очі.

— Драстуйте, товариші партизани-синочки,— привітався він, здійнявши шапку. Тільки тепер помітили ми в нього під полою піджака руку, обмотану ганчір'ям, крізь яке просочувалась кров. Розпухлі, неприродно жовті пальці були якісь змертвілі.

— Поранили вас, дідусю?

— Та поранили, сукині сини. Оце прийшов, може, дохтор є. Перев'язку б та мазь яку-небудь. Постраждав і я на старість. Бабу мою вбили і дівку вбили, Ганну.

Діда почастували тютюном і повели до хірурга Федорова.

В цю хвилину з вільшаника на стежку вийшла селянка Па-лажка Комаревич, висока, худа, бідно зодягнена. На ній була вицвіла хустка, драна спідниця, дуже приношена кофта.

Несміливо наблизилась вона до партизанів. В руці тримала пляшечку, з якої, замість корка, визирав пучечок сіна.

— Що, тітонько, теж, мабуть, до лікаря? Жінка заплакала:

— Сина поранили. Син у мене лежить у курені. В плече і в руку. Рука розпухла. Я взяла та бритвою розрізала, а воно стало ще гірше. Може, примочки якоїсь роздобуду.

— А нащо ж ви, тітонько, до рани торкались бритвою? Може, та бритва нечиста була,— сказав вартовий,— інструмент перед операцією полатається кип'ятити, щоб вся мікроба зникла.

— Не знаю, рідний, не знаю, синочок! Не заживає рана. Дочку мою Ганну вбили. Сина Павла поранили. І нащо я лишилася жити на світі білому? Краще б з дочкою разом загинула — не страждала б, не мучилась тепер отак на старість по куренях.

Вона сіла поруч дівчат. Рясні сльози текли по її схудлому, вкритому зморшками обличчю. Витираючи їх кінчиком хустини, розповідала:

— Говорили нам: "Ідіть до коменданта, він щось вам скаже". Та я ж нічого не знала. Я ж не думала... Пішла, а там повно людей: і жінки, і діточки, і старики сиві. Всіх до хліва загнали. Почала я просити: "Нащо ви позбирали нас? Відпустіть додому". А він прикладом у груди. Зрозуміла я: буде нам така, мабуть, казка, що куля в лоб. На моє і вийшло. Зняв автомата німець, рудий такий та п'яний, направив його на людей. Жінки з діточками так і попадали на землю, як ті листочки.

Потім іще один німець підійшов. Поджеркотали вони між собою та й зачали чоловіків відбирати. П'ять душ взяли, одвели їх до сусіднього хліва та й повбивали там.

"Рятуйтесь! — закричала я тоді до людей.— Поб'ють вони всіх нас".

Кинулись ми до дверей, а вони зачинені. Чуєм: ідуть німці. Лягла я тоді під стіну, бачу — земля зрушена. Хтось яму копав та й прикидав її. Почала я ту землю руками вигрібати.

А дехто на горище поліз. Така стеля там була, з жердин мощена. А на тих жердинах сіно складав хазяїн. Люди тамонь-ки й ховалися. Поліз туди німець, забив молодицю з дитятком. Довго звідти їхня кров лилася. А тоді почали вони в хліві людей убивати. Я в яму зарилася. Чую — впала

на мене жінка, а німець підійшов до неї та штурхає ногою: "Вставай, матка, вставай!" А як же їй вставати, коли вона мертва? Вистрілив він у неї ще раз, а куля мені ногу пробила. Добре, що кістки не зачепила. Мовчу я, терплю.

Стали німці потім кращу одежину знімати з побитих... Поздирали та й пішли. А до мене прилізла Снігурова дочка поранена та ще одна жінка, Мотря. Зібралося вже нас троє. Двері зачинені. Люди побиті лежать, а ми, живі, не знаємо, що нам робити. Німці хату підпалили. Ну, думаю, запалять ще хлів, згоримо в огні. А вже сонце зайшло. А потім небо заступила велика хмара. Піднялась буря, а ми все ямку копаєм. Вибрались-таки з хліва, слухаємо — щось шелестить на городі.

Снігурова дочка мені каже: "Умиратиму — крові з мене багато зійшло".

Вона зосталась, а ми вилізли з ями тієї та повземо, повземо. Бачимо, німець стоїть на шляху, кашляє, кроків за п'ятдесят. Ну, не помітив нас. Переповзли ми й цей шлях, а тут корівчина чиясь причепилася до нас з теляточком. Не відженемо ніяк. Куди ми — туди й вона. Кілометрів зо два йшла за нами, а потім відстала. Господи! — промовила жінка, щиро перехрестившись,— пошли ти йому, Гітлеру, смерть лютую! Щоб він околів! Щоб він пропав, як туман по росі! Щоб він і сам загинув, і військо його лягло трупом! Щоб вони всі, бандити прокляті, втікали звідси, як утікали ми з діточками по лісах.

Лишилась я жива. Нічого мені тепер не страшно, наче побула на страшному суді. Хоч би на льоту вбивав, а то ж бере за шию, нагинає до землі і стріляє в потилицю. Дочку мою, Ґанку, забив... Двадцять літ їй було. Корову забрали — корову нажити можна, а душі не наживеш ніколи в світі, людини не наживеш. Радість у мене була, Ганка, а тепер же я донечки не побачу.

Підійшов Пилип Снігур. Руку йому вже перев'язали, і тепер з-під поли старенького піджака визирала біла марля. Слухаючи розповідь Палажки, він зітхнув:

— Лишилась тепер і в мене одна дочка Марія, старша, а Ґанку вбили.

— Кров'ю зійшла вона, як ото в хлівці підлізла до мене. Так у ямці тій і зосталась.

— Скільки людей загубив, звірюка! Хай мене б'є — у мене син в партизанах. А за що ж невинних діточок?.. Гірше вовка оцей Гітлер! Дворів чотириста було в селі, а тепер ні однієї хати не лишилось. Більше двох тисяч перебив людей.

До гурту підійшов Сабуров:

— Чого плачеш, тітко?

Жінка поспішно витерла сльози:

— Ось прийшла, товаришу начальник, примочки дістати. Син у мене поранений в курені лежить.

— Ходити може?

— Ні, вставати йому трудно.

— Пошлемо лікаря.

— Не пройде лікар сам. Я його стежечками до куреня проведу.

Яскраво світило вранішнє сонце. Небо голубіло, мов цвіт льону. Поволі пропливали в ньому одинокі хмарини. На столітньому дубі, і то на самім його вершечку, ледь-ледь тремтіли окремі листки.

ДО ПАРТИЗАНСЬКОГО АЕРОДРОМУ

їздовий Степан Шабельський запріг пару вороних коней, намостив на возі свіжої трави, сказав:

— Будемо їхати.

У кожного з нас цілі пачки листів на Велику землю. Прощаємось. Дружні потиски рук, побажання щасливої дороги. І ось ми вже вмостилися на возі. Степан Шабельський цьвохнув батіжком, і коні помчали.

Ми виїздимо на шлях. Понад шляхом рясніють ще свіжі окопи, вириті німцями. Стоять телефонні стовпи. Сумно гудуть на них дроти.

На піскуватому грунті видно сліди автомашин.

Немало промчало їх тут. Бач, як розвернуто колії.

Ми їдемо цим шляхом перші, бо перед нами не видно ніякого сліду.

— Треба, мабуть, повернути на обочину,— каже Степан Шабельський,— а то, чого доброго, ще на міну наскочимо.

Десь кукурікає півень, але не відгукуються на його крик інші півні. Очевидно, більше нема. Та й цей сирота співає не в селі, бо села тут всі спалені, а в лісі, куди занесли його з собою хазяїни. І таким дивним серед цієї тиші й безлюддя здається півнячий голос!

Ми натрапляємо на курені.

— Це тут стояв табір генерал-майора Федорова, чернігівського,— пояснив нам їздовий.— Тепер Федоров, кажуть, пішов у рейд аж до Ковеля.

Ось дорогу нам перетинає завал. Коні спиняються. Степан Шабельський підводиться на возі, оглядає перепону. Кругом болото. Об'їжджати немає куди.

— Що ж будемо робити?

— А їхати,— сказав їздовий і цьвохнув батогом. Коні рвонули вперед. Тріщало під їхніми ногами й під колесами гілля, тріщало й ламалось. Через якусь хвилину-дві завал лишився позаду.

— Щоб ми та не проїхали? Партизанові ніде немає перепон! — хвастовито сказав він.

І знову перед нами ліс і ліс. Дружно біжать коні.

— Степане, ви дорогу добре знаєте? Він коротко й значуще відповідає:

— Всьо в порядку!

Вечоріє. Над лісом спадають сутінки. Новий завал перетинає нам шлях, і тут же за ним ми помічаємо зірваний місток.

— Далі ходу нема.

— Кому нема? Нам? — перепитав Степан і повернув коней до крутого берега.— Держіться! — гукнув. І не встигли ми й збагнути, що він

збирається робити, як наш віз разом з кіньми полетів у річку, мов у прірву.

На щастя, річка була не глибокою. Ми перебрались на той бік і знову виїхали на шлях.

Невдовзі з'явилися садки, погорілі хати, присадибні густі жита. Це село Борове. Перед нами кілька доріг. Не знати, на яку ж завертать.

Ми шукаємо очима людей, але порожньо й тихо навколо. Та несподівано на стежку вибігло з-під груші білоголове хлоп'я. Забачивши нас, спинилося.

— Іди-но сюди, пацан! — гукнув до нього Шабельський. Але хлопчик, немов ховрашок, чкурнув одразу в жито. Тільки його й бачили.

У цім селі такі ж руїни, як і в Копищі. Жодної цілої хати. Ми шукаємо яку-небудь людину, щоб у неї спитати дорогу. На одній з садиб помічаємо селянина. Покликали його.

— Дядьку, ідіть-но сюди! — гукав наш їздовий. Несміливо і, як нам здалося, неохоче підійшов до воза дід

Олексій Демидовець.

— Як на хутори Дубницькі проїхати? — спитали ми в нього.

— Оце прямо і прямо — аж до лісу. А в лісі вона буде двоїтися, то ви повертайте направо, якраз і попадете до хутора.

Ще раз перепитали дорогу на краю села у темнобрової рум'яної дівки, яка поралася в себе на городі. Вона сказала те саме:

— Недалеко... Кілометрів з дванадцять або й менше проїдете, там і хутір забачите.

Вже звечоріло зовсім. У верховітті дерев плив місяць.

Притомилися коні, але їм не давав спочивати Степан, гнав їх все риссю. Мелькали перед очима стовбури дерев. Густою стіною стали вони зліва і справа.

— Щось наче не туди ми їдемо,— зауважив Кузьма Дубина.— Ми мусимо курс держати на північний схід, а в нас виходить на північний захід, по місяцю видно.

— Нічого, дорога лісова покручена. Завернемо й на схід,— заспокоював нас Степан Шабельський.

Уже не п'ять і не шість кілометрів проїхали, а того місця, де дорога мусить двоїтися, ми щось не помічаємо.

Та ось з'явилася невеличка галявина з житом,— значить, поблизу мало бути село. Раптом їздовий спинив коней:

— Ви чуєте, хтось гомонить у кущах.

Ми повставали з воза, підійшли до людей, що пасли корів, запитали:

— Як потрапити на хутори Дубницькі?

— Еге,— сказав чоловічий голос,— та ви проїхали уже хутори. Звідси буде до них кілометрів з вісімнадцять.

— А ця дорога куди веде?

— До Тонежа. А в Тонежі зараз німці стоять.

— До бісового батька! Якраз би їм в руки попалися. А на хутори Дубницькі де буде дорога?—допитувався тепер уже сам Степан.

— А ось, як повернетесь, побачите місток. Ото біля того містка і завертайте вліво.

Тільки опівночі ми під'їхали до хуторів Дубницьких. Зупинив нас партизанський пост. Придивилися до нас бійці, впізнали.

— Еге, та це ж лектор наш! — і охоче показали дорогу на аеродром.

Ми поїхали далі. Уже видно багаття, але чому ж не зустрічає нас аеродромний пост? Адже він мусить бути. І цей факт тривожить нас. Ми, спинившись, дивимось на вогні, що горять яскравим полум'ям.

— їм що? Кинули з півсотні машин і за півгодини тут. Зло-дин — звідси всього п'ятнадцять кілометрів, а гарнізон там стоїть великий.

Помовчавши, Степан рішуче сказав:

— їдьмо. Двом смертям не бути, одної не минути.

І стали наближатися до багаття. Вже добре видно, як, освітлені полум'ям, сиділи люди в німецькій і мадьярській формі.

Ми спинилися.

— Побудьте тут,— сказав нам Степан Шабельський,— а я зараз розвідаю, хто такі.

Стежимо за ним. Пішов гречкою все далі від нас, все ближче до вогнів.

Минає хвилина, друга, третя. Бачимо: Степан повертається до коней.

— Наші,— говорить він, вкладаючи на віз свою гвинтівку.— Я спочатку думав — німці, а тоді слухаю, слухаю... говорять по-нашому.

Дійсно, біля вогню тісним колом сиділи бійці з загону комбата Іванова. Нове обмундирування вони дістали собі, коли їздили громити ворожий гарнізон у Злодині. За кілька хвилин ми, вмостившись на плахах дров, грілися біля жаркого багаття.

— Ждемо літаків, та, мабуть, їх не буде.

Партизани не розходились. Вже година ночі, вже й на другу повернуло, а в повітрі тихо.

— Збираймося, хлопці, додому,— сказав автоматник Вла-сенко і пішов до воза, де стояв на припоні його кінь.

Разом з іншими підводами ми теж рушили до табору, а біля кожного багаття лишилось один або два чоловіки, які копали лопатами землю й гасили нею вогонь. Наступного вечора знову виїхали на аеродром. Знову горіли вогні і знову партизани чекали літаків з Великої землі.

Після дванадцятої години нарешті почулося далеке гудіння.

— Летить!.. Летить!..— гукнув хтось голосно. Всі стали вдивлятися в небо, всі ждали.

— Де ж він? Щось я не бачу,— говорив партизан, а другий, обійнявши його за плечі, показував рукою.

— Не туди дивишся. Он уже видно крила. На палець мій напрям держи.

В темряві неба наростало гудіння. На темних обрисах крил засвітилися кольорові ліхтарики, зелений і червоний.

— Давай ракету! — наказав комбат Іванов, і в ту ж мить іскриста зірчаста куля вирвалася в повітря, описавши зеленаво-сліпучу дугу, показуючи напрямок посадки.

— Сяде ж чи ні?

— Розвертається... Сідатиме...

Та літак, описавши коло, знову промчав над головами. В повітрі з'явилися білі парашути.

"Дуглас", скинувши вантаж, взяв курс на Велику землю.

Наступного дня розбирали новенькі автомати, приставлені вчорашнім літаком, і ящики патронів до них. Ніщо так не цінується в загоні, як зброя.

Сьогодні опівдні прибуло з'єднання товариша Шитова. Про це ми дізнались, коли побачили на лісовій дорозі вершника.

Він відхилявся то вправо, то вліво, то припадав до гриви, щоб не зачепила його звисаюча гілка. І ось гарячий кінь примчав на галявину.

— Та це ж радистка Майка Вовчик із з'єднання Шитова! Вона... вона! — вигукнув хтось із партизанів навмисне голосно, щоб його почув радист Хабло.— Олександре, гей, де ти там? Іди зустрічай! Майка приїхала!

Та Майка вже й сама помітила під розлогим дубом намет з парашута і направила до нього свого бистрого коня.

Увечері ми знову вирушили на аеродром. Як і завжди, горіло багаття. Навколо сиділи партизани, а оддалік, біля возів, стояли їхні коні.

— Вчора німецька розвідка напала на курені,— повідомляє товаришів партизан, що лише сьогодні прибув з тамтого місця.— Дорослі повтікали, а діти зостались. Дітей німці приколювали багнетами.

— Кажуть, у Тонежі стоїть великий гарнізон. Багато машин і кавалерії. Не чув?

— Про кавалерію не чув, а машини є.

— А чи знаєте ви новий анекдот? — озивається автоматник Іван Шульга, припалюючи від жарини добру самокрутку.— Підходить Гітлер до портрета Наполеона і запитує: "Що мені ро~ бити з комуністами?"

"Не знаю таких",— відповідає Наполеон.

"З більшовиками..."

"Не знаю таких".

"Ну, з Совітами..."

"Не знаю таких".

"Що робити мені з Росією?"

"А-а, з Росією?.. Лягай біля мене!"

Партизани засміялись.

А біля сусіднього багаття чути було співи. Особливо виділявся там один голос, що мимоволі привертав нашу увагу.

Ой що ж бо то та й за ворон, Що по морю крякає? —

заспівував хтось, і пісню дружно підхоплювали всі:

Ой що ж бо то за бурлака, Що всіх бурлак збирає?

На плашині сидів немолодий боєць в німецькому мундирі з гвинтівкою в руках. Русяві вуса, по-козацькому звисаючи донизу, надавали обличчю його якоїсь особливої добродушності. І коли б не зброя, можна було б подумати: вийшов звичайний собі дядько Іван чи Семен на колодки й вирішив показати безвусій молоді, як то колись парубки вміли співати.

Рости, рости, о клен-дерево, Рости вгору високо!

Ми підсіли до бійця Миколи Олексійовича Ковалевського і, коли закінчив він пісню, спитали в нього:

— У хорі співали?

Він посміхнувся і відповів:

— Та трохи доводилось.— І, помовчавши, в свою чергу запитав: — А ви Павла Григоровича Тичину знаєте?

— Знаємо.

— Ну, то я в його хорі колись був. Він мене пам'ятає по Києву. Зустрінетеся з ним, передайте йому від мене сердечний привіт.

Поволі минали години. Довгою валкою стояли на аеродромі підводи з пораненими партизанами, яких мали відправити на Велику землю. Шостий раз виїжджають вони сюди і повертаються назад, бо жоден літак не йде чомусь на посадку, а скине вантаж, скине парашутистів, зробить коло над аеродромом, немов прощаючись, і летить на Велику землю.

Ось і зараз: стрілка годинника підповзає до дванадцятої, світить надщерблений місяць, сивим мороком покрито далину. Люди вдивляються на схід, ждуть, прислухаються, чи не гуде?

— Ходімо пройдемось,— запрошує мене Кузьма Дубина, і ми прямуємо дорогою, освітленою місяцем. Натрапляємо на ромашки. Ціла галявина покрита ними. Ніжні квіти ледь-ледь ворушить нічний вітер. Ми лягаємо в цих ромашках і теж позираємо на схід. Минають хвилини— довгі, тягучі, нудні.

— Гуде... чуєш?

Прислухаємось. Дійсно, гудіння стає виразнішим.

— Сяде чи ні? — запитую я в Кузьми.

— Сяде. Передчуття в мене таке.

Ми підводимось, йдемо до багаття. Звивається сліпучо-зелена ракета. На крилах літака блимають умовні вогні. Та ось в небі з'являються білі парашути, а літак зникає з очей.

— От тобі й передчуття! Кузьма прислухається:

— Гуде... знов гуде. Оцей-то вже напевне сяде.

Скоро ми не тільки почули знайоме нам гудіння, а й побачили ширококрилий "дуглас", що подавав ліхтариками, як і попередній, умовні сигнали.

— На посадку розвертається. На посадку! — кричить хтось у гурті партизанів. Але ми вже цьому не віримо. І сьогодні, і вчора теж отак розверталися, і позавчора, і в попередні дні, але жоден із них не сів.

Та ми дивимось на небо. Ми шукаємо в ньому білих парашутів, їх не видно. Ще одне коло робить літак, спускається нижче. Засвічуються на ньому яскраво-зелені фари, і тепер для всіх нас ясно: "дуглас" іде на посадку.

— Це Слєпов,— чути голоси партизанів.— Він, коли б не прилітав сюди, обов'язково сідає.

Плавно й легко торкаються колеса землі, швидко мчать по ній, і літак зупиняється біля середнього багаття. З літака виходять пасажири, а потім з'являється широкоплечий, кремезний Слєпов. Його добре знають партизани, і в нього з ними дружба давня, міцна.

Цим "дугласом" прибула молодь — хлопці й дівчата, обмундировані вже по-зимовому, і їх, як батько, зустрічає високий, сивобородий командир Чубеико. Це друга група, яка не прилетіла вчора і яку він вважав загиблою.

— Я вже думав, що ви десь на месера наскочили або збили вас зенітки.

— Ми дорогою потрапили в грозову хмару, довелося вертатися назад.

Літак швидко розвантажується, і одразу ж починається посадка. Разом з пораненими сіло кілька вагітних жінок. А коли вже всі місця були зайняті, партизани вкинули сюди ще двох баранів,— гостинець Слєпову та його екіпажеві.

— Скажи там своєму начальству,— прохали вони льотчика,— хай дає зразу три-чотири літаки, бо в нас іще лишаються поранені.

— Заберемо... Всіх поранених вивеземо завтра,— пообіцяв Слєпов, прощаючись із друзями.

— Коли б навіть німці пішли в наступ, ми витримаємо з ними дві-три години бою. А за цей час літак і посадити можна й підняти. Хай сміливіше дають "дугласи" на посадку.

— Добре. Все передам начальству.

Засвітилися фари, і при їхньому світлі було добре видно, як лягала в один бік трава, як тремтіли й гнулися на високих стеблинах ромашки.

Ось машина рушила з місця, набираючи швидкості, помчала по аеродрому й нечутно одірвалась від землі.

Прощай, партизанський край! Прощайте, милі друзі й товариші!

Літак піднявся на достатню височінь і взяв курс на Москву. Схід сонця ми зустрічали вже на Великій землі.

Квітень — листопад 1944 р.